

संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाच्या नवीन पुनर्रचित
अभ्यासक्रमातुसार (NEP पॅटर्न 2025-26) इतर विद्यापीठांसाठीही
उपयुक्त

आधुनिक बँकिंग प्रणाली आणि प्रवाह

(Recent Trends in Banking)

(बँकिंगच्या इतिहासापासून ते आधुनिक डिजिटल बँकिंग प्रणाली व
प्रवाहांपर्यंत)

B.Com II (NEP) Semester – IV

लेखिका

प्रा. अदिती सुरेश देवकर

(एम. कॉम., सेट, एम. ए. (इंग्रजी)

सहाय्यक प्राध्यापिका (CHB)

जिजामाता महाविद्यालय, बुलढाणा.

सिद्धी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड.

ISBN NO. 978-81-996546-5-5

आधुनिक बँकिंग प्रणाली आणि प्रवाह संपादक

प्रा. अदिती सुरेश देवकर

(एम.कॉम.,सेट, एम.ए. (इंग्रजी))

सहाय्यक प्राध्यापिका(CHB), जिजामाता महाविद्यालय, बुलढाणा
पीएच.डी. संशोधक – एम.ई.एस. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, मेहकर, जि.
बुलढाणा

ई-मेल आयडी: aditideokar1996@gmail.com

मोबाईल क्रमांक: 7249695064

निवास: विष्णुवाडी, बुलढाणा – 443001

❖ **प्रकाशक**

सिद्धी पब्लिकेशन हाऊस,

बेलानगर भावसार चौक, तरोडा खु. नांदेड.

मो. नंबर ९६२३९७९०६७ (www.wiidrj.com)

या पाठ्यपुस्तकाची रचना S.G.B. Amravati University, अमरावतीच्या B. Com सेमिस्टर IV साठी निर्धारित अभ्यासक्रमानुसार करण्यात आलेली आहे. तसेच हे पुस्तक इतर कोणत्याही विद्यापीठांच्या बँकिंगशी संबंधित विषयांसाठीही उपयुक्त आहे.

❖ **मुद्रक**

अनुपम प्रिंटर्स, श्रीनगर, नांदेड.

प्रथमावृत्ती : 19 एप्रिल 2026

© सर्वाधिकार लेखिकाच्या अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपुरकर

अक्षरजुळवणी : सौ. पल्लवी शेते

मूल्य : २००

(टीप: सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील लेखिका स्वतः
जबाबदार राहतील. प्रकाशक जबाबदार असणार नाही.)

:: प्रस्तावना ::

बँकिंग क्षेत्र हा आजच्या आर्थिक आणि व्यवसायिक जीवनाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक बनला आहे. आर्थिक व्यवहार, कर्ज सुविधा, गुंतवणूक, डिजिटल बँकिंग आणि वित्तीय सेवा या क्षेत्रातील सतत बदल बँकिंगच्या कार्यप्रणालीला आकार देत आहेत. विद्यार्थ्यांसाठी बँकिंग क्षेत्रातील या प्रवाहांचे सखोल ज्ञान केवळ शैक्षणिक परीक्षा पार पाडण्यासाठीच नाही तर व्यावसायिक आणि व्यावहारिक जीवनात देखील अत्यंत उपयुक्त ठरते. तथापि बँकिंगच्या अनेक संकल्पना, नवीन तंत्रज्ञान आणि धोरणात्मक बदल अनेक विद्यार्थ्यांसाठी गुंतागुंतीचे ठरतात.

हे पुस्तक संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाच्या (SGBAU) बी.कॉम. विद्यार्थ्यांसाठी मुख्यतः तयार करण्यात आले असून, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020-25 च्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार रचले आहे. NEP अंतर्गत ठळक केलेले परिणाम-आधारित, कौशल्याधारित आणि विविध विषयांचा समन्वय असलेला दृष्टीकोन लक्षात ठेवून सामग्री मांडण्यात आली आहे. त्याचबरोबर हे पुस्तक इतर भारतीय विद्यापीठांतील विद्यार्थ्यांसाठी, स्पर्धात्मक परीक्षांसाठी, तसेच हे पुस्तक बँकिंग क्षेत्रातील नवीन अभ्यासकांना मार्गदर्शक ठरेल, या उद्देशाने तयार करण्यात आले आहे. या पुस्तकाचा मुख्य उद्देश बँकिंग क्षेत्रातील आधुनिक प्रणाली आणि प्रवाह यांचे सुलभ, संघटित आणि विद्यार्थ्यांसाठी समजण्यास सोपे विश्लेषण सादर करणे हा आहे, त्यात व्यावहारिक उदाहरणे महत्त्वाचे नियम, केस स्टडीज, लघु

नोट्स आणि परीक्षा-केंद्रित प्रश्नांचा समावेश आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना सैद्धांतिक समज आणि व्यावहारिक अंतर्दृष्टी दोन्ही मिळतात. NEP 2020 नुसार या पुस्तकात पुढील बाबींवर विशेष भर देण्यात आला आहे:

- संकल्पनात्मक स्पष्टता आणि विश्लेषणात्मक विचारसरणी
- परिणाम-आधारित शिक्षण
- अनुप्रयोग-आधारित उदाहरणे
- कौशल्य विकास आणि व्यावहारिक उपयुक्तता
- सतत आणि सर्वांगीण मूल्यांकनासाठी तयारी

प्रत्येक प्रकरणाची मांडणी अशी करण्यात आली आहे की विद्यार्थ्यांना केवळ माहिती पाठ करण्यापेक्षा बँकिंगमधील सिद्धांतांचा समज, त्यांचे विश्लेषण आणि त्यांचा व्यावहारिक उपयोग करता येईल. महत्त्वाच्या प्रक्रिया, नियम आणि परीक्षा-केंद्रित मुद्दे विशेषत्वाने अधोरेखित करून प्रभावी तयारीसाठी मदत करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या पुस्तकाच्या तयारीदरम्यान मार्गदर्शन, प्रोत्साहन आणि प्रेरणा देणाऱ्या शिक्षक, विद्यार्थी आणि शैक्षणिक सहकाऱ्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानते. तसेच या पुस्तकाबाबत मिळणाऱ्या सूचना आणि अभिप्रायांचे सदैव स्वागत असून, ते भविष्यातील आवृत्त्यांमध्ये समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल. “आधुनिक बँकिंग प्रणाली आणि प्रवाह” हे पुस्तक विद्यार्थ्यांसाठी आणि शिक्षकांसाठी एक विश्वासार्ह मार्गदर्शक व उपयुक्त सहकारी ठरेल, तसेच बँकिंग क्षेत्रातील आधुनिक प्रणालींचा अभ्यास आणि समज विकसित करण्यास मोलाचे योगदान देईल, अशी अपेक्षा आहे.

विशेष आभार

आधुनिक बँकिंग प्रणाली आणि प्रवाह (Recent Trends in Banking) हे पुस्तक लिहिताना मला अनेक व्यक्ती व संस्थांचे सहकार्य, मार्गदर्शन आणि प्रेरणा लाभली. सर्वप्रथम मी माझ्या गुरूजनांचे मनःपूर्वक आभार मानते, ज्यांनी मला बँकिंग विषयाची सखोल समज दिली आणि संशोधनात्मक दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी सतत प्रोत्साहन दिले. तसेच **B.Com II (NEP) Semester-IV** च्या अभ्यासक्रमानुसार हे पुस्तक तयार करताना विविध संदर्भग्रंथ, संशोधन लेख, तसेच आधुनिक डिजिटल बँकिंगशी संबंधित उपलब्ध माहितीचा मला मोठ्या प्रमाणात उपयोग झाला. या पुस्तकाची संकल्पना मांडण्यापासून ते अंतिम स्वरूप देईपर्यंत माझ्या सहकाऱ्यांचे, मित्रपरिवाराचे आणि कुटुंबीयांचे अमूल्य सहकार्य व पाठिंबा मला लाभला; त्याबद्दल मी त्यांची अत्यंत ऋणी आहे. विद्यार्थ्यांना बँकिंगच्या इतिहासापासून ते आधुनिक डिजिटल बँकिंग प्रणाली व नव्या प्रवाहांपर्यंत सुलभ आणि समजण्यास सोप्या पद्धतीने माहिती मिळावी, हा या पुस्तकाचा मुख्य उद्देश आहे. हे पुस्तक लिहिताना ज्यांनी थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे मदत केली त्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार व्यक्त करते आणि हे पुस्तक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात निश्चितच उपयुक्त ठरेल, अशी मला आशा आहे.

लेखिका

प्रा. अदिती सुरेश देवकर

अभ्यासक्रम

Unit I : भारतीय बँकिंग व्यवस्था (Indian Banking System)

1.1 भारतीय बँकिंग व्यवस्था

- भारतीय बँकिंग व्यवस्था : अर्थ, रचना आणि भूमिका

1.2 बँका

- बँका : अर्थ व बँकेची व्याख्या
- बँकांचे प्रकार
- व्यावसायिक व सहकारी बँकांची कार्ये

1.3 भारतीय रिझर्व्ह बँक

- भारतीय रिझर्व्ह बँक : इतिहास, उद्दिष्टे व कार्ये

1.4 चलनविषयक धोरण

- चलनविषयक धोरण : अर्थ, वैशिष्ट्ये व साधने

UNIT II: भारतीय आधुनिक बँकिंग (Indian Modern Banking)

2.1 भारतीय बँकिंग व्यवस्थेची विकासाची टप्प्यांनुसार मांडणी

(पारंपरिक ते आधुनिक – कालानुक्रम, तंत्रज्ञान व महत्त्वाच्या घटनांवर आधारित)

1. सिंधू संस्कृती (इ.स.पू. 2600–1900)
2. वैदिक काल (पूर्व व उत्तर वैदिक)
3. महाजनपद काल
4. मौर्य काल
5. शुंग-सातवाहन व इतर उत्तर-मौर्य काल (इ.स.पू. 200 – इ.स. 300)
6. गुप्त काल

7. प्रारंभिक मध्ययुगीन काल (राजपूत/दक्षिण भारतीय राज्ये)
8. सुलतानकालीन राज्यव्यवस्था (इ.स. 1206–1526) मधील बँकिंग व्यवस्था
9. मुघल काल
10. युरोपीय व्यापारी व ईस्ट इंडिया कंपनी काल
11. ब्रिटिशकालीन आधुनिक बँकिंगची सुरुवात
12. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण (1969 व 1980)
13. आर्थिक उदारीकरण (1991 नंतर)
14. डिजिटल व आधुनिक बँकिंग युग (2000 नंतर – UPI, इंटरनेट बँकिंग, फिनटेक)
15. डिजिटल व आधुनिक बँकिंग युग (2000 नंतर – UPI, इंटरनेट बँकिंग, फिनटेक)

2.2 आधुनिक बँका (Modern Banks) – अर्थ, वैशिष्ट्ये आणि प्रकार

- (अ) स्मॉल फायनान्स बँक (Small Finance Bank)
- (ब) मायक्रो फायनान्स बँक (Microfinance Bank)
- (क) पेमेंट बँक (Payments Bank)
- (ड) निओ बँक (Neo Bank)

2.3 डिजिटल बँकिंग : अर्थ आणि वैशिष्ट्ये. डिजिटल बँकिंगचे प्रकार त्यांचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये (इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग – इंटरनेट बँकिंग – मोबाईल बँकिंग)

2.4 सध्याचे ट्रेंड: व्हाट्सअप बँकिंगची ओळख, एआय आणि चॅटबॉट बँकिंग, तसेच इतर निवृत्ती बचत आणि दीर्घकालीन बचत उद्दिष्टे.

Unit – III : डिजिटल बँकिंग उत्पादने (Digital Banking Product)

3.1 डिजिटल खाती (Digital Accounts):

डिजिटल खात्यांचा अर्थ व प्रकार, KYC (Know Your Customer) प्रक्रियेचा अर्थ व प्रकार, नामनिर्देशित व्यक्ती (Nominee) यांचे नियम व अर्थ, लाभार्थी (Beneficiaries) यांचा अर्थ व प्रकार.

3.2 डिजिटल ठेवी (Digital Deposits):

डिजिटल पद्धतीने ठेवण्यात येणाऱ्या ठेवींचे प्रकार.

3.3 डिजिटल कर्जे (Digital Loans):

डिजिटल माध्यमातून दिल्या जाणाऱ्या कर्जांचे प्रकार.

3.4 CIBIL:

CIBIL (क्रेडिट इन्फॉर्मेशन ब्युरो इंडिया लिमिटेड) याची ओळख.

Unit – IV : आधुनिक पेमेंट प्रणाली (Modern Payments System)

4.1 चेक (Cheque):

चेकचा अर्थ व प्रकार, चेक ट्रंक्शन प्रणाली (CTS).

4.2 कार्ड आधारित व्यवहार (Cards Based):

डेबिट कार्ड व क्रेडिट कार्ड यांची वैशिष्ट्ये व प्रकार.

4.3 इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (Electronic Fund Transfer):

NEFT, RTGS, IMPS आणि ECS यांचे अर्थ, वैशिष्ट्ये व फायदे.

4.4 मोबाईल आधारित पेमेंट (Mobile Based Payments):

UPI व डिजिटल वॉलेट्स यांची वैशिष्ट्ये.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	पृ. क्र.
१.	भारतीय बँकिंग व्यवस्था Indian Banking System	११
२.	भारतीय आधुनिक बँकिंग Indian Modern Banking	१५४
३.	डिजिटल बँकिंग उत्पादने Digital Banking Product	३२०
४.	आधुनिक पेमेंट प्रणाली Modern Payments System	३४०
	संदर्भ	४०८

Unit – I

भारतीय बँकिंग व्यवस्था

Indian Banking System

1.1 भारतीय बँकिंग व्यवस्था

- भारतीय बँकिंग व्यवस्था : अर्थ, रचना आणि भूमिका

1.2 बँका

- बँका : अर्थ व बँकेची व्याख्या
- बँकांचे प्रकार
- व्यावसायिक व सहकारी बँकांची कार्ये

1.3 भारतीय रिझर्व्ह बँक

- भारतीय रिझर्व्ह बँक : इतिहास, उद्दिष्टे व कार्ये

1.4 चलनविषयक धोरण

- चलनविषयक धोरण : अर्थ, वैशिष्ट्ये व साधने
-

1.1 भारतीय बँकिंग व्यवस्था : अर्थ, रचना आणि भूमिका

अर्थ : भारतीय बँकिंग व्यवस्था म्हणजे देशातील सर्व बँका, वित्तीय संस्था आणि त्यांचे नियमन करणाऱ्या यंत्रणांचा एकत्रित समूह होय. या व्यवस्थेमध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI), व्यावसायिक बँका, सहकारी बँका, ग्रामीण बँका आणि इतर वित्तीय संस्था यांचा समावेश होतो. ही व्यवस्था देशातील पैशाचा प्रवाह नियंत्रित करते, बचत गोळा करून ती योग्य ठिकाणी गुंतवते आणि उद्योग, शेती व व्यापार यांना आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देते. त्यामुळे भारतीय बँकिंग व्यवस्था ही देशाच्या आर्थिक विकासाचा कणा मानली जाते. भारतीय बँकिंग व्यवस्था ही देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचा एक

महत्वाचा घटक आहे, ज्यामध्ये विविध प्रकारच्या बँका, वित्तीय संस्था आणि नियामक संस्था यांचा समावेश होतो. या व्यवस्थेमुळे समाजातील व्यक्ती, उद्योग, व्यापारी आणि सरकार यांच्यातील आर्थिक व्यवहार सुलभ होतात. ही व्यवस्था बचत संकलित करून ती गुंतवणुकीत रूपांतरित करते, ज्यामुळे उत्पादन, रोजगार आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते. याशिवाय, आधुनिक काळात डिजिटल बँकिंग, ऑनलाइन व्यवहार आणि आर्थिक समावेशन यामध्येही भारतीय बँकिंग व्यवस्थेची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरली आहे. त्यामुळे ही व्यवस्था केवळ पैशांच्या व्यवहारापुरती मर्यादित नसून, देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी आवश्यक अशी आधाररचना आहे. ही व्यवस्था दोन महत्वाच्या गोष्टी साध्य करते –

1. बचतीचे गुंतवणुकीत रूपांतर
2. आर्थिक स्थैर्य राखणे

भारतीय बँकिंग व्यवस्था ग्रामीण व शहरी भागामध्ये शाखा उघडून सर्व स्तरातील लोकांना आर्थिक सेवा उपलब्ध करून देते. डिजिटल बँकिंग, एटीएम, मोबाइल बँकिंग आणि UPI सारख्या सुविधांमुळे व्यवहार अधिक वेगवान आणि सुरक्षित झाले आहेत.

उदाहरणांसह स्पष्टीकरण

उदाहरण1 :

एका शेतकऱ्याने सहकारी बँकेत बचत खाते उघडले आणि त्यात पैसे जमा केले. बँक त्या ठेवीचा वापर दुसऱ्या शेतकऱ्याला पीक कर्ज देण्यासाठी करते. यामुळे बचत → कर्ज → उत्पादन → उत्पन्न असे आर्थिक चक्र पूर्ण होतो.

उदाहरण 2 :

एका उद्योजकाने नवीन उद्योग सुरू करण्यासाठी व्यावसायिक बँकेतून कर्ज घेतले. त्या कर्जामुळे कारखाना सुरू झाला, रोजगार निर्माण झाला आणि उत्पादन वाढले. हे भारतीय बँकिंग व्यवस्थेच्या विकासात्मक भूमिकेचे उदाहरण आहे.

उदाहरण 3 :

एक विद्यार्थी मोबाइल ॲपद्वारे UPI वापरून फी भरतो. हा व्यवहार बँकिंग व्यवस्थेच्या डिजिटल सेवेमुळे शक्य होतो.

रचना: भारतीय बँकिंग व्यवस्थेची रचना ही एक संघटित आणि स्तरबद्ध (hierarchical) पद्धतीने तयार केलेली आहे, ज्यामध्ये विविध प्रकारच्या बँका आणि वित्तीय संस्था एकमेकांशी समन्वय साधून कार्य करतात. या रचनेच्या सर्वोच्च स्तरावर भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) ही केंद्रीय बँक कार्य करते, जी संपूर्ण बँकिंग प्रणालीचे नियमन, नियंत्रण आणि मार्गदर्शन करते. RBI च्या खाली व्यावसायिक बँका (Commercial Banks) येतात, ज्या सार्वजनिक, खाजगी आणि परदेशी अशा प्रकारांत विभागल्या जातात आणि त्या सामान्य लोकांना ठेवी स्वीकारणे व कर्ज देणे यांसारख्या सेवा पुरवतात.

यानंतर सहकारी बँका (Co-operative Banks) येतात, ज्या विशेषतः ग्रामीण आणि अर्धशहरी भागातील लोकांना, शेतकऱ्यांना आणि लघु उद्योगांना आर्थिक मदत करतात. तसेच प्रादेशिक ग्रामीण बँका (Regional Rural Banks – RRBs) या ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी स्थापन करण्यात आल्या असून त्या

शेती आणि ग्रामीण व्यवसायांना कर्जपुरवठा करतात. याशिवाय विकास बँका आणि इतर वित्तीय संस्था या दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करून उद्योग आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना देतात.

अशा प्रकारे भारतीय बँकिंग व्यवस्थेची रचना ही विविध स्तरांवर कार्य करणाऱ्या संस्थांच्या एकत्रित जाळयाप्रमाणे असून, प्रत्येक घटकाची भूमिका वेगळी असली तरी सर्व घटक एकत्र येऊन देशाच्या आर्थिक स्थैर्य आणि विकासासाठी कार्य करतात. भारतीय बँकिंग व्यवस्थेची रचना ही अत्यंत व्यापक, संघटित आणि बहुपदरी (multi-layered) स्वरूपाची आहे. या रचनेच्या सर्वोच्च स्तरावर **Reserve Bank of India** ही केंद्रीय बँक कार्य करते. RBI ही संपूर्ण बँकिंग प्रणालीचे नियमन, परवाना देणे, देखरेख करणे आणि चलनविषयक धोरण राबविणे यासाठी जबाबदार आहे. ती बँकांचा बँकर, सरकारचा बँकर आणि शेवटचा कर्जदाता म्हणूनही कार्य करते. त्यामुळे संपूर्ण व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू RBI आहे.

RBI च्या खाली व्यावसायिक बँका (Commercial Banks) येतात. या बँका सार्वजनिक क्षेत्रातील, खाजगी क्षेत्रातील आणि परदेशी बँका अशा प्रकारांत विभागल्या जातात. या बँका शहरी तसेच ग्रामीण भागात शाखा उघडून सर्वसामान्य जनतेला ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे, धन हस्तांतरण, डिजिटल व्यवहार इत्यादी सेवा पुरवतात. या बँकांचे मुख्य उद्दिष्ट नफा मिळवणे असले तरी त्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

यानंतर **सहकारी बँका (Co-operative Banks)** येतात. या बँका सहकार तत्त्वावर चालवल्या जातात आणि सदस्यांच्या हितासाठी कार्य करतात. ग्रामीण सहकारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती

बँका आणि राज्य सहकारी बँका अशा स्तरांमध्ये त्यांची रचना केलेली असते. त्या विशेषतः शेतकरी, लघु उद्योजक आणि ग्रामीण भागातील लोकांना आर्थिक सहाय्य देतात.

तसेच प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs) या ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासासाठी स्थापन करण्यात आल्या आहेत. त्या शेती, पशुपालन, लघुउद्योग आणि ग्रामीण व्यवसायांना कर्ज उपलब्ध करून देतात.

याशिवाय लघु वित्त बँका (Small Finance Banks) आणि पेमेंट बँका (Payment Banks) या नव्या प्रकारच्या बँका देखील भारतीय बँकिंग व्यवस्थेचा भाग आहेत. लघु वित्त बँका लहान कर्जदारांना कर्ज देतात, तर पेमेंट बँका लहान ठेवी स्वीकारणे आणि डिजिटल व्यवहार सुविधा देणे यावर भर देतात.

विकास बँका आणि इतर वित्तीय संस्था दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करून औद्योगिक व पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना देतात.

अशा प्रकारे भारतीय बँकिंग व्यवस्थेची रचना ही केंद्रीय बँकेपासून ते ग्रामीण स्तरावरील बँकांपर्यंत पसरलेली आहे. प्रत्येक स्तराची जबाबदारी वेगळी असली तरी सर्व संस्था एकमेकांशी समन्वय साधून देशाच्या आर्थिक स्थैर्य, विकास आणि आर्थिक समावेशनासाठी कार्य करतात.

भूमिका:

भारतीय बँकिंग व्यवस्था देशाच्या आर्थिक विकासात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. ती लोकांकडून बचत संकलित करून त्या निधीचा उपयोग उद्योग, शेती, व्यापार आणि सेवा क्षेत्राला

कर्जरूपाने उपलब्ध करून देते. यामुळे उत्पादन वाढते, रोजगारनिर्मिती होते आणि देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. बँकिंग व्यवस्था अर्थव्यवस्थेत पैशाचा सुरळीत प्रवाह राखते आणि आर्थिक व्यवहार सुरक्षित व सुलभ बनवते.

बँका ग्रामीण आणि शहरी भागात शाखा उघडून सर्व स्तरातील लोकांना आर्थिक सेवा देतात. आर्थिक समावेशनाच्या माध्यमातून गरीब, शेतकरी, लघुउद्योजक, महिला स्वयं-साहाय्य गट यांना बँकिंग सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. त्यामुळे समाजातील सर्व घटक आर्थिक मुख्य प्रवाहात सहभागी होतात.

डिजिटल बँकिंग, एटीएम, मोबाइल बँकिंग आणि UPI सारख्या सुविधांमुळे व्यवहार वेगवान, पारदर्शक आणि सुरक्षित झाले आहेत. तसेच बँकिंग व्यवस्था महागाई नियंत्रण, चलन स्थैर्य आणि आर्थिक संतुलन राखण्यातही सहाय्य करते.

थोडक्यात, भारतीय बँकिंग व्यवस्था ही देशाच्या आर्थिक स्थैर्य, विकास आणि सामाजिक प्रगतीसाठी आधारस्तंभ म्हणून कार्य करते.

1) बचतीचे संकलन व गुंतवणुकीत रूपांतर

भारतीय बँकिंग व्यवस्था लोकांकडून बचत जमा करून त्या निधीचा उपयोग उद्योग, शेती व व्यापार क्षेत्राला कर्ज देण्यासाठी करते. यामुळे निष्क्रिय पैसा उत्पादनक्षम कार्यात वापरला जातो आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

2) कर्जपुरवठा व आर्थिक विकास

बँका विविध क्षेत्रांना अल्पकालीन व दीर्घकालीन कर्ज उपलब्ध करून देतात. उद्योगधंदे सुरू होणे, व्यवसाय वाढणे,

शेतीसाठी भांडवल मिळणे आणि रोजगारनिर्मिती होणे या सर्व गोष्टींमध्ये बँकिंग व्यवस्थेची महत्त्वाची भूमिका असते.

3) आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion)

ग्रामीण व दुर्बल घटकांना बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देणे ही बँकिंग व्यवस्थेची मोठी भूमिका आहे. जनधन योजना, स्वयं-सहाय्य गट, लघुउद्योग कर्ज योजना यांद्वारे सर्वसामान्य नागरिकांना मुख्य आर्थिक प्रवाहात आणले जाते.

4) डिजिटल व आधुनिक व्यवहार सुलभ करणे

बँका डिजिटल बँकिंग, एटीएम, इंटरनेट बँकिंग, मोबाइल बँकिंग व UPI सारख्या सुविधा देऊन व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि पारदर्शक करतात. यामुळे रोख पैशावरील अवलंबित्व कमी होते.

5) आर्थिक स्थैर्य व चलन नियंत्रणास सहाय्य

भारतीय बँकिंग व्यवस्था चलनविषयक धोरणाच्या अंमलबजावणीत सहकार्य करते. कर्ज वितरण व व्याजदरांच्या माध्यमातून महागाई नियंत्रण, आर्थिक संतुलन आणि स्थैर्य राखण्यात मदत होते.

1.2 बँका

- बँका : अर्थ व बँकेची व्याख्या
- बँकांचे प्रकार
- व्यावसायिक व सहकारी बँकांची कार्ये

बँका : अर्थ व बँकेची व्याख्या

बँक ही एक वित्तीय संस्था आहे जी लोकांकडून ठेवी (Deposits) स्वीकारते आणि त्या पैशाचा उपयोग कर्ज (Loans) देण्यासाठी किंवा गुंतवणुकीसाठी करते. बँका बचत सुरक्षित

ठेवण्याचे काम करतात तसेच गरजूंना आर्थिक मदत उपलब्ध करून देतात. त्या पैशाच्या देवाण-घेवाणीला सुलभ, सुरक्षित आणि जलद बनवतात. त्यामुळे बँका अर्थव्यवस्थेत मध्यस्थ (Mediator) म्हणून कार्य करतात. बँक ही एक महत्त्वाची वित्तीय संस्था आहे जी लोकांकडून ठेवी स्वीकारते आणि त्या निधीचा उपयोग कर्ज देण्यासाठी किंवा गुंतवणुकीसाठी करते. बँका लोकांच्या बचती सुरक्षित ठेवतात आणि गरजेनुसार त्यांना पैसे काढण्याची सुविधा देतात. तसेच उद्योग, व्यापारी, शेतकरी आणि इतर घटकांना आर्थिक सहाय्य देऊन उत्पादन व व्यवसाय वाढीस मदत करतात. त्यामुळे बँक ही बचत आणि गुंतवणूक यांना जोडणारी एक महत्त्वाची कडी आहे.

याशिवाय, बँका आर्थिक व्यवहार सुलभ आणि सुरक्षित बनवण्याचे काम करतात. त्या चेक, ड्राफ्ट, एटीएम, इंटरनेट बँकिंग, मोबाइल बँकिंग आणि UPI यांसारख्या आधुनिक सुविधा उपलब्ध करून देतात. यामुळे पैसे पाठवणे, बिल भरणे आणि इतर व्यवहार जलद व सोपे होतात. अशा प्रकारे बँका केवळ पैसे ठेवण्याचे ठिकाण नसून, अर्थव्यवस्थेच्या विकासात सक्रिय भूमिका बजावणारी एक आवश्यक संस्था आहे.

बँकेची व्याख्या (Definition)

बँकेची व्याख्या अशी आहे की बँक ही एक वित्तीय संस्था आहे जी लोकांकडून ठेवी स्वीकारते, कर्ज देते आणि इतर आर्थिक सेवा पुरवते.

उदाहरणार्थ, तुम्ही तुमचे पैसे बँकेत बचत म्हणून जमा केल्यास, बँक तुमची बचत सुरक्षित ठेवते आणि त्यावर तुम्हाला

व्याज (Interest) देते. त्याचप्रमाणे, तुम्हाला घर किंवा कारसारखी मोठी वस्तू खरेदी करण्यासाठी पैशांची गरज असल्यास, बँक तुम्हाला कर्जाच्या स्वरूपात पैसे उपलब्ध करून देते.

बँकिंग नियमन कायदा, 1949 नुसार –

“बँक म्हणजे अशी संस्था जी सार्वजनिक ठेवी स्वीकारते आणि त्या ठेवींचा उपयोग कर्ज देण्यासाठी किंवा गुंतवणुकीसाठी करते.”

बँका केवळ ठेवी स्वीकारणे आणि कर्ज देणे इतक्यापुरत्याच मर्यादित नसून त्या विविध आर्थिक सेवा देखील पुरवतात. बँका पैसे हस्तांतरण, बिल भरणे, ऑनलाइन व्यवहार, एटीएमद्वारे पैसे काढणे, लॉकर सुविधा अशा अनेक सेवा देतात. त्यामुळे व्यक्ती, व्यवसाय आणि उद्योग यांचे आर्थिक व्यवहार अधिक सोपे, सुरक्षित आणि जलद होतात.

तसेच बँका अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचा दुवा म्हणून कार्य करतात. एका बाजूला त्या बचत करणाऱ्या लोकांकडून पैसे जमा करतात आणि दुसऱ्या बाजूला त्या निधीची गरज असलेल्या व्यक्ती व उद्योगांना कर्जरूपाने देतात. या प्रक्रियेमुळे आर्थिक क्रियाकलाप वाढतात, उत्पादन व रोजगार निर्माण होतो आणि देशाच्या एकूण आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

बँकांचे प्रकार

भारताची बँकिंग व्यवस्था अत्यंत विविध आणि व्यापक आहे. या व्यवस्थेमध्ये केंद्रीय बँक, व्यावसायिक बँका, सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, लघु वित्त बँका, पेमेंट बँका आणि परदेशी बँका अशा अनेक प्रकारांचा समावेश होतो. प्रत्येक प्रकारच्या बँकेची भूमिका वेगळी असून त्या समाजातील विविध आर्थिक गरजा पूर्ण

करतात. या सर्व बँका मिळून देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देतात आणि आर्थिक समावेशन वाढवतात.

1) केंद्रीय बँक (Central Bank)

भारतातील केंद्रीय बँक म्हणजे **Reserve Bank of India (RBI)** होय. ही देशातील सर्वात महत्त्वाची बँक असून ती संपूर्ण बँकिंग व्यवस्थेचे नियमन आणि नियंत्रण करते. RBI चलनविषयक धोरण आखते, चलन (Currency) जारी करते, परकीय चलन साठा व्यवस्थापित करते आणि सरकार व इतर बँकांची बँकर म्हणून कार्य करते. तसेच आर्थिक स्थैर्य राखणे ही RBI ची प्रमुख जबाबदारी आहे. भारतातील केंद्रीय बँक म्हणजे **Reserve Bank of India (RBI)** असून ती देशाच्या संपूर्ण बँकिंग आणि वित्तीय व्यवस्थेचे नियंत्रण व नियमन करणारी सर्वोच्च संस्था आहे. RBI ची स्थापना 1 एप्रिल 1935 रोजी करण्यात आली. सुरुवातीला ती खासगी मालकीची होती, परंतु 1949 मध्ये तिचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले आणि ती पूर्णपणे सरकारी नियंत्रणाखाली आली. RBI चे मुख्यालय मुंबई येथे आहे.

RBI चे प्रमुख कार्य म्हणजे देशातील चलन व पत (credit) नियंत्रण ठेवणे. ती चलनविषयक धोरण (Monetary Policy) तयार करून महागाई नियंत्रणात ठेवते आणि आर्थिक स्थैर्य राखते. RBI देशात नोटा जारी करण्याचे अधिकार असलेली एकमेव संस्था आहे. तसेच ती परकीय चलन साठ्याचे व्यवस्थापन करते आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांमध्ये संतुलन राखण्यास मदत करते.

RBI ही “बँकांचा बँकर” म्हणून कार्य करते, म्हणजेच सर्व व्यावसायिक बँका RBI कडे खाते ठेवतात आणि गरज पडल्यास

RBI कडून कर्ज घेतात. तसेच ती “सरकारचा बँकर” म्हणूनही कार्य करते, ज्यामध्ये सरकारचे खाते व्यवस्थापन, कर्ज व्यवहार आणि आर्थिक सल्ला देणे यांचा समावेश होतो.

याशिवाय RBI शेवटचा कर्जदाता (Lender of Last Resort) म्हणून कार्य करते. म्हणजेच कोणतीही बँक आर्थिक अडचणीत सापडल्यास RBI तिची मदत करते. RBI बँकिंग क्षेत्रावर देखरेख ठेवते, नियम बनवते आणि बँकांची कार्यपद्धती योग्य प्रकारे सुरू आहे याची खात्री करते.

अशा प्रकारे RBI ही केवळ एक बँक नसून संपूर्ण देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचा मुख्य आधारस्तंभ आहे, जी आर्थिक विकास, स्थैर्य आणि सुरक्षितता सुनिश्चित करते.

2) व्यावसायिक बँका (Commercial Banks)

व्यावसायिक बँका या सर्वसामान्य लोकांना सेवा देणाऱ्या प्रमुख बँका आहेत. त्या ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे, ऑनलाइन व्यवहार, निधी हस्तांतरण अशा विविध सेवा पुरवतात. व्यावसायिक बँका या भारतीय बँकिंग व्यवस्थेचा कणा मानल्या जातात, कारण त्या थेट सर्वसामान्य लोक, व्यापारी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राशी संबंधित असतात. या बँका लोकांकडून विविध प्रकारच्या ठेवी जसे की बचत खाते (Savings Account), चालू खाते (Current Account) आणि मुदत ठेव (Fixed Deposit) स्वीकारतात आणि त्या निधीचा उपयोग कर्ज देण्यासाठी करतात. कर्जाच्या माध्यमातून त्या उद्योगधंदे, व्यवसाय, शेती आणि वैयक्तिक गरजा पूर्ण करण्यास मदत करतात.

व्यावसायिक बँका आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ करण्यासाठी विविध आधुनिक सुविधा देतात. यात इंटरनेट बँकिंग, मोबाइल बँकिंग, एटीएम सेवा, डेबिट/क्रेडिट कार्ड, ऑनलाइन निधी हस्तांतरण (NEFT, RTGS, UPI) यांचा समावेश होतो. या सुविधांमुळे व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि पारदर्शक होतात. त्यामुळे रोख पैशावरील अवलंबित्व कमी होऊन डिजिटल अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

या बँका केवळ नफा मिळवण्यापुरत्या मर्यादित नसून त्या देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्या उद्योगांना भांडवल पुरवतात, नवीन व्यवसाय सुरू होण्यास मदत करतात आणि रोजगारनिर्मितीला चालना देतात. तसेच सरकारच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यामध्येही त्यांचा सहभाग असतो.

व्यावसायिक बँकांचे तीन प्रमुख प्रकार आहेत—सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खाजगी क्षेत्रातील बँका आणि परदेशी बँका. या सर्व प्रकारच्या बँका एकत्रितपणे देशातील आर्थिक व्यवहार सुरळीत ठेवतात आणि आर्थिक स्थैर्य राखण्यास मदत करतात.

अशा प्रकारे व्यावसायिक बँका या केवळ आर्थिक सेवा पुरवणाऱ्या संस्था नसून, त्या देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या प्रमुख संस्था आहेत.

प्रकार:

A) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका (Public Sector Banks)

या बँकांमध्ये सरकारचा मोठा हिस्सा असतो. त्या आर्थिक समावेशन आणि मोठ्या प्रमाणावर सेवा पुरवतात. सार्वजनिक

क्षेत्रातील बँका म्हणजे अशा बँका ज्यांमध्ये सरकारचा (विशेषतः भारत सरकारचा) हिस्सा (stake) 50% पेक्षा जास्त असतो. या बँकांचे नियंत्रण आणि व्यवस्थापन मोठ्या प्रमाणात सरकारकडे असते. भारतात या बँकांचे नियमन Reserve Bank of India (RBI) द्वारे केले जाते.

स्टेक (Stake) म्हणजे काय?

स्टेक (Stake) म्हणजे बँकेत सरकारची मालकी किंवा हिस्सा.

- जर सरकारकडे 50% पेक्षा जास्त शेअर्स असतील → ती बँक सार्वजनिक क्षेत्रातील बँक मानली जाते.
- सरकारचा जास्त हिस्सा असल्यामुळे या बँका लोककल्याण (public welfare) लक्षात घेऊन काम करतात.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची वैशिष्ट्ये (Features):

1. सरकारचे नियंत्रण:

सरकारी बँकांच्या धोरणांवर आणि निर्णय प्रक्रियेवर सरकारचा मोठा प्रभाव असतो. या बँकांमधील महत्त्वाचे निर्णय, जसे की कर्जवाटप, व्याजदर किंवा नवीन योजना सुरू करणे, हे अनेकदा सरकारी धोरणांनुसार घेतले जातात. त्यामुळे या बँका देशाच्या आर्थिक धोरणाशी सुसंगत काम करतात.

2. सुरक्षितता (Safety):

सरकारी बँकांमध्ये ठेवलेली रक्कम तुलनेने अधिक सुरक्षित मानली जाते. कारण या बँकांना सरकारची हमी (guarantee) असते. त्यामुळे ग्राहकांचा या बँकांवर विश्वास अधिक असतो आणि लोक निर्धास्तपणे आपली बचत येथे ठेवतात.

3. ग्रामीण व सामाजिक विकास:

सरकारी बँका ग्रामीण आणि दुर्गम भागात शाखा उघडून आर्थिक सेवा पोहोचवतात. त्या शेतकरी, लघुउद्योग, स्वयंरोजगार करणारे लोक यांना कर्ज देऊन त्यांच्या विकासाला चालना देतात. यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होण्यास मदत होते.

4. सार्वजनिक हितावर भर:

या बँकांचा मुख्य उद्देश फक्त नफा कमावणे नसून समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य देणे हा असतो. त्यामुळे त्या गरीब, मध्यमवर्गीय आणि लघुउद्योग यांना सहाय्य करण्यासाठी विविध योजना राबवतात.

5. RBI नियमन:

सरकारी बँका Reserve Bank of India (RBI) च्या नियमांनुसार कार्य करतात. RBI बँकांच्या कामकाजावर देखरेख ठेवते आणि आवश्यक ते नियम व मार्गदर्शक तत्त्वे ठरवते. यामुळे बँकिंग व्यवस्था सुरक्षित, पारदर्शक आणि विश्वासाहर् राहते.

B) खाजगी क्षेत्रातील बँका (Private Sector Banks)

या बँका खाजगी मालकीच्या असून ग्राहकाभिमुख सेवा आणि तांत्रिक नवकल्पनांसाठी ओळखल्या जातात. खाजगी क्षेत्रातील बँका (Private Sector Banks) या अशा बँका आहेत ज्या मुख्यतः खाजगी व्यक्ती, उद्योगसमूह किंवा गुंतवणूकदार यांच्या मालकीच्या असतात. या बँकांमध्ये सरकारचा हिस्सा मर्यादित असतो, त्यामुळे त्यांचे व्यवस्थापन अधिक लवचिक आणि कार्यक्षम पद्धतीने केले जाते. या बँकांचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे ग्राहकांना जलद, सुरक्षित आणि दर्जेदार सेवा देत नफा कमावणे होय. या बँका आधुनिक

तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करतात. इंटरनेट बँकिंग, मोबाईल ॲप्स, डिजिटल पेमेंट्स, एटीएम नेटवर्क आणि 24x7 सेवा यांसारख्या सुविधा देण्यात त्या आघाडीवर आहेत. त्यामुळे ग्राहकांना सोयीस्कर, वेगवान आणि पारदर्शक बँकिंग अनुभव मिळतो. तसेच, या बँका ग्राहक-केंद्रित धोरणांवर भर देतात आणि नवीन आर्थिक उत्पादने व सेवा विकसित करून बाजारात स्पर्धात्मक स्थान निर्माण करतात. खाजगी क्षेत्रातील बँका देखील Reserve Bank of India (RBI) च्या नियंत्रणाखाली काम करतात, त्यामुळे त्यांच्या कार्यपद्धतीत सुरक्षितता आणि नियमांचे पालन सुनिश्चित केले जाते. HDFC Bank, ICICI Bank आणि Axis Bank ही खाजगी बँकांची प्रमुख उदाहरणे आहेत. अशा प्रकारे, खाजगी क्षेत्रातील बँका भारताच्या बँकिंग क्षेत्राला आधुनिक, स्पर्धात्मक आणि ग्राहकाभिमुख बनवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

खाजगी क्षेत्रातील बँकांची वैशिष्ट्ये (Features)

1. खाजगी मालकी (Private Ownership)

या बँकांमध्ये बहुसंख्य हिस्सा खाजगी गुंतवणूकदारांचा असतो आणि सरकारचा हिस्सा मर्यादित असतो.

2. ग्राहक-केंद्रित सेवा (Customer-Centric Approach)

ग्राहकांना जलद, सोयीस्कर आणि दर्जेदार सेवा देण्यावर भर दिला जातो.

3. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर (Use of Advanced Technology)

इंटरनेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, डिजिटल पेमेंट्स, UPI यांसारख्या सुविधा उपलब्ध असतात.

4. जलद निर्णय प्रक्रिया (Quick Decision Making)

व्यवस्थापन लवचिक असल्यामुळे कर्ज मंजूरी व इतर निर्णय जलद घेतले जातात.

5. स्पर्धात्मक सेवा (Competitive Services)

इतर बँकांशी स्पर्धा करण्यासाठी नवीन योजना, ऑफर्स व आकर्षक सेवा दिल्या जातात.

6. उच्च कार्यक्षमता (High Efficiency)

कामकाज अधिक व्यवस्थित, वेगवान आणि परिणामकारक असते.

7. नफा-केंद्रित उद्दिष्ट (Profit-Oriented)

या बँका नफा मिळवण्यावर अधिक भर देतात, परंतु त्याचवेळी ग्राहक समाधानही महत्त्वाचे ठेवतात.

8. विविध आर्थिक सेवा (Variety of Financial Services)

कर्ज, गुंतवणूक, विमा, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड अशा अनेक सेवा दिल्या जातात.

9. नियमनाखाली कार्य (Regulated by RBI)

सर्व खाजगी बँका Reserve Bank of India च्या नियमांनुसार कार्य करतात.

प्रमुख उदाहरणे (Examples)

HDFC Bank, ICICI Bank, Axis Bank

C) परदेशी बँका (Foreign Banks)

आंतरराष्ट्रीय बँकांच्या भारतातील शाखा असून त्या जागतिक स्तरावरील सेवा पुरवतात. परदेशी बँका (Foreign Banks) म्हणजे अशा बँका ज्या मूळतः इतर देशांमध्ये स्थापन झालेल्या

असतात, परंतु त्या भारतात त्यांच्या शाखांद्वारे किंवा प्रतिनिधी कार्यालयांद्वारे बँकिंग सेवा पुरवतात. या बँका आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्यरत असल्यामुळे त्यांना जागतिक वित्तीय बाजाराचा मोठा अनुभव असतो. त्यामुळे त्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार, परकीय चलन व्यवहार (Foreign Exchange), निर्यात-आयात वित्तपुरवठा आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना (MNCs) सेवा देण्यात विशेष प्रावीण्य राखतात. परदेशी बँका प्रामुख्याने मोठ्या उद्योगसंस्था, कॉर्पोरेट ग्राहक आणि उच्च उत्पन्न गटातील ग्राहकांना सेवा देतात. त्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून सुरक्षित, वेगवान आणि जागतिक दर्जाच्या सेवा देतात. तसेच, जागतिक नेटवर्कमुळे या बँका विविध देशांमध्ये आर्थिक व्यवहार सुलभ करतात. उदाहरणार्थ, Citibank आणि HSBC या भारतातील प्रमुख परदेशी बँका आहेत. या बँका भारतात कार्य करत असल्या तरी त्या Reserve Bank of India (RBI) च्या नियम व नियंत्रणाखाली कार्य करतात. RBI त्यांच्या कामकाजावर देखरेख ठेवते, ज्यामुळे आर्थिक स्थिरता आणि ग्राहकांच्या हिताचे संरक्षण सुनिश्चित होते. अशा प्रकारे, परदेशी बँका भारताच्या बँकिंग क्षेत्रात जागतिक अनुभव, आधुनिक सेवा आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक जोडणी प्रदान करून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

थोडक्यात:

फॉरेन बँक (Foreign Bank) म्हणजे अशी बँक जी एखाद्या परदेशी देशात नोंदणीकृत (registered) असते पण ती दुसऱ्या देशात शाखा उघडून बँकिंग सेवा देते.

सोप्या शब्दांत:

ज्या बँकेचं मुख्यालय (Head Office) भारताबाहेर आहे, पण ती भारतातही काम करते, तिला फॉरेन बँक म्हणतात.

उदाहरण:

- 1) Citibank
- 2) HSBC
- 3) Standard Chartered Bank

या सगळ्या बँका परदेशात सुरू झाल्या पण भारतातही त्यांची शाखा आहे.

फॉरेन बँकांची वैशिष्ट्ये :

1) जागतिक उपस्थिती व मजबूत नेटवर्क (Global Presence & Strong Network)

परदेशी बँका अनेक देशांमध्ये कार्यरत असल्यामुळे त्यांचे आंतरराष्ट्रीय नेटवर्क मजबूत असते आणि जागतिक स्तरावर सेवा देण्याची क्षमता असते.

2) परकीय चलन व आंतरराष्ट्रीय व्यवहारातील प्रावीण्य (Expertise in Forex & International Transactions)

या बँका Foreign Exchange, निर्यात-आयात व्यवहार, आंतरराष्ट्रीय देयके, तसेच Letter of Credit आणि Guarantees हाताळण्यात तज्ज्ञ असतात.

3) कॉर्पोरेट व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर लक्ष (Focus on Corporate & MNC Clients)

मुख्यतः मोठ्या उद्योगसंस्था आणि Multinational Companies (MNCs) यांना विशेष बँकिंग सेवा पुरवल्या जातात.

4) आधुनिक तंत्रज्ञान व उच्च दर्जाची सेवा (Advanced Technology & Quality Service)

डिजिटल बँकिंग, सुरक्षित ऑनलाइन व्यवहार आणि जलद, अचूक व व्यावसायिक सेवा देण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो.

5) आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला मदत व आर्थिक बळ (Support to Trade & Strong Capital Base)

निर्यात-आयात व्यवहार सुलभ करण्यासाठी विविध सुविधा देतात आणि जागतिक अनुभव व भांडवलामुळे सेवा अधिक विश्वासाह असतात.

6) मर्यादित शाखा जाळे व नियमन (Limited Branch Network & Regulation)

देशांतर्गत बँकांच्या तुलनेत शाखा कमी असतात (मुख्यतः मोठ्या शहरांमध्ये) आणि भारतात कार्य करताना Reserve Bank of India च्या नियमांचे पालन करावे लागते.

उदाहरणे (Examples)

Citibank, HSBC

या वैशिष्ट्यांमुळे परदेशी बँका भारताच्या बँकिंग क्षेत्रात जागतिक दर्जाच्या सेवा आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारांना चालना देतात.

D) सहकारी बँका (Co-operative Banks)

सहकारी बँका या सदस्यांच्या मालकीच्या असतात आणि सहकार तत्त्वावर चालतात. त्या विशिष्ट समाजघटक किंवा क्षेत्रासाठी सेवा देतात. सहकारी बँका या "सहकार" तत्त्वावर

चालणाऱ्या बँका आहेत. या बँकांचे मालक स्वतः सदस्य (members) असतात आणि सदस्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करणे हेच त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट असते. नफा कमावणे हा एकमेव हेतू नसून सदस्यांचा सामाजिक व आर्थिक विकास साधणे हे अधिक महत्त्वाचे मानले जाते. प्रत्येक सदस्याला मतदानाचा अधिकार असतो, त्यामुळे व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने चालते.

सहकारी बँका प्रामुख्याने शेतकरी, लघुउद्योग, कारागीर, लहान व्यापारी आणि मध्यमवर्गीय ग्राहकांना सेवा देतात. त्या बचत खाते, मुदत ठेवी, कर्ज, शेती कर्ज, गृहकर्ज, व्यवसाय कर्ज इत्यादी सुविधा पुरवतात. ग्रामीण भागात शेती व ग्रामीण विकासासाठी सहकारी बँकांचे योगदान मोठे आहे, तर शहरी भागात लहान व्यवसायांना आर्थिक मदत करण्याचे कार्य त्या करतात.

भारतामध्ये सहकारी बँका दोन प्रमुख प्रकारांत विभागल्या जातात: शहरी सहकारी बँका (Urban Co-operative Banks) आणि ग्रामीण सहकारी बँका.

भारतामधील सहकारी बँकांचे विभाजन (Classification of Co-operative Banks)

सहकारी बँका २ मुख्य प्रकारांत विभागल्या जातात:

1. शहरी सहकारी बँका (Urban Co-operative Banks – UCBs)

या बँका शहरांमध्ये (urban areas) कार्य करतात

ग्राहक: व्यापारी, लहान व्यवसाय, नोकरदार लोक

सुविधा: saving account, business loan, home loan

उदाहरण: Saraswat Cooperative Bank

👉 एकच स्तर (single layer) असतो — थेट ग्राहकांशी व्यवहार

2. ग्रामीण सहकारी बँका (Rural Co-operative Banks)

या बँका ग्रामीण भागासाठी (villages, agriculture) असतात

👉 यामध्ये 3 स्तर (3-tier structure) असतो .

👉 Rural Co-operative Banks चे 3 Levels (Hierarchy)

(A) State Co-operative Bank (SCB) – राज्य स्तर

सगळ्यात वरचा स्तर (Top level)

पूर्ण राज्यासाठी काम करते

District banks ला निधी (funds) देते

(B) District Central Co-operative Bank (DCCB) – जिल्हा स्तर

प्रत्येक जिल्ह्यात असते

State Bank कडून पैसे घेते

पुढे गाव पातळीवरील बँकांना देते

👉 म्हणजे: State → District → Village असा flow

(C) Primary Agricultural Credit Society (PACS) – गाव स्तर

सगळ्यात खालचा स्तर (Bottom level)

थेट शेतकऱ्यांशी संपर्क

शेतीसाठी कर्ज (crop loan, fertilizer, seeds)

अशा प्रकारे, सहकारी बँका स्थानिक स्तरावर आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion) वाढवून समाजातील दुर्बल व

मध्यमवर्गीय घटकांना आर्थिक आधार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

प्रकार:

1. शहरी सहकारी बँका (Urban Cooperative Banks – UCBs)

या बँका शहर आणि नगर भागात कार्य करतात. त्या लघुउद्योग, व्यापारी, तसेच सामान्य नागरिकांना बँकिंग सेवा पुरवतात. या बँका Scheduled किंवा Non-Scheduled अशा प्रकारात विभागल्या जातात. काही बँका एका राज्यात तर काही अनेक राज्यांमध्ये कार्य करतात.

2. ग्रामीण सहकारी बँका (Rural Cooperative Banks)

या बँका प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील लोकांसाठी कार्य करतात. विशेषतः शेतकरी, कृषी क्षेत्र आणि ग्रामीण विकासासाठी या बँका कर्जपुरवठा करतात.

i) अल्पकालीन रचना (Short-Term Structure)

a) Primary Agricultural Credit Societies (PACS):

या गाव किंवा ग्रामपंचायत स्तरावर कार्य करतात आणि शेतकऱ्यांना थेट कर्ज देतात.

b) District Central Cooperative Banks (DCCBs):

या जिल्हा स्तरावर कार्य करतात आणि PACS व राज्य सहकारी बँक यांच्यामधील दुवा म्हणून काम करतात.

c) State Cooperative Banks (SCBs):

या राज्य स्तरावरील सर्वोच्च संस्था असून संपूर्ण सहकारी बँकिंग व्यवस्थेचे समन्वयन करतात.

ii) दीर्घकालीन रचना (Long-Term Structure)

a) State Cooperative Agriculture and Rural Development Banks (SCARDBs):

या राज्य स्तरावर दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करतात.

b) Primary Cooperative Agriculture and Rural Development Banks (PCARDBs):

या जिल्हा किंवा तालुका स्तरावर कार्य करतात आणि २५ वर्षांपर्यंत दीर्घकालीन कर्ज देतात.

सहकारी बँकांची वैशिष्ट्ये

1. सहकार तत्त्वावर आधारित रचना

सहकारी बँका "एक सदस्य - एक मत" या लोकशाही तत्त्वावर कार्य करतात. प्रत्येक सदस्याला समान अधिकार असतो आणि सदस्यच या बँकेचे मालक असतात. त्यामुळे व्यवस्थापनात पारदर्शकता आणि सहभाग वाढतो.

2. सदस्य-केंद्रित उद्दिष्ट

या बँकांचा मुख्य उद्देश नफा कमावणे नसून सदस्यांचा आर्थिक व सामाजिक विकास साधणे हा असतो. बँक आपल्या सदस्यांच्या गरजेनुसार सेवा व योजना राबवते, ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा होते.

3. स्थानिक क्षेत्रावर लक्ष व मर्यादित कार्यक्षेत्र

सहकारी बँका ठराविक क्षेत्रापुरत्याच मर्यादित असतात, जसे की एखादा जिल्हा, शहर किंवा राज्य. त्यामुळे त्या स्थानिक गरजा ओळखून योग्य सेवा पुरवतात आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना देतात.

4. लहान कर्जावर भर व आर्थिक समावेशन

या बँका शेतकरी, लघुउद्योग, कारागीर आणि लहान व्यापाऱ्यांना अल्प व मध्यम रकमेची कर्जे उपलब्ध करून देतात. विशेषतः ग्रामीण व दुर्बल घटकांना औपचारिक बँकिंग प्रणालीत सहभागी करून आर्थिक समावेशन साधण्यामध्ये त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान असते.

5. विविध बँकिंग सेवा व नफा वाटप पद्धती

सहकारी बँका बचत खाते, मुदत ठेवी, शेती कर्ज, व्यवसाय कर्ज, गृहकर्ज अशा विविध सेवा पुरवतात. बँकेला झालेला नफा हा सदस्यांमध्ये लाभांश म्हणून वाटला जातो किंवा भविष्यातील विकासासाठी राखीव निधीत ठेवला जातो.

6. दुहेरी नियंत्रण व्यवस्था

सहकारी बँका मुख्यतः शहरी आणि ग्रामीण अशा दोन प्रकारात विभागल्या जातात. त्यांच्या कामकाजावर Reserve Bank of India (RBI) चे बँकिंग संदर्भात नियंत्रण असते, तर नोंदणी व व्यवस्थापनावर राज्य सहकार विभाग देखरेख ठेवतो. या दुहेरी नियंत्रणामुळे बँकिंग प्रणाली अधिक शिस्तबद्ध आणि सुरक्षित राहते.

या वैशिष्ट्यांमुळे सहकारी बँका स्थानिक विकास आणि सर्वसमावेशक बँकिंगसाठी महत्त्वपूर्ण ठरतात.

E) प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs)

प्रादेशिक ग्रामीण बँका मुख्यतः ग्रामीण भागासाठी स्थापन केल्या आहेत. त्या लहान व सीमांत शेतकरी, कृषी कामगार आणि ग्रामीण कारागीरांना कर्ज देतात. या बँका केंद्र सरकार, राज्य

सरकार आणि प्रायोजक बँक यांच्या संयुक्त मालकीच्या असतात. प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs) या विशेषतः ग्रामीण भागातील आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या बँका आहेत. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देणे, शेतकरी आणि लघुउद्योजकांना आर्थिक सहाय्य करणे आणि ग्रामीण भागात बँकिंग सेवा पोहोचवणे हे त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या बँका शेतकरी, कृषी कामगार, ग्रामीण कारागीर आणि लघुउद्योगांना कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देतात, ज्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन ग्रामीण विकासाला चालना मिळते.

या बँकांची मालकी संयुक्त स्वरूपाची असते. त्यामध्ये केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि प्रायोजक बँक (Sponsor Bank) यांचा सहभाग असतो. साधारणतः केंद्र सरकारचा 50%, राज्य सरकारचा 15% आणि प्रायोजक बँकेचा 35% असा हिस्सा असतो. या रचनेमुळे RRBs ना सरकारी पाठबळ तसेच व्यावसायिक बँकिंगचा अनुभव मिळतो.

RRBs देखील Reserve Bank of India (RBI) आणि NABARD यांच्या नियंत्रणाखाली कार्य करतात, त्यामुळे त्यांचे व्यवहार सुरक्षित आणि नियमनबद्ध असतात. उदाहरणार्थ, Prathama UP Gramin Bank ही एक प्रमुख प्रादेशिक ग्रामीण बँक आहे.

अशा प्रकारे, प्रादेशिक ग्रामीण बँका ग्रामीण भागात आर्थिक समावेशन वाढवून शेती, ग्रामीण उद्योग आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs) या ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील

लोकांना औपचारिक बँकिंग सेवांशी जोडण्यासाठी अत्यंत महत्वाच्या मानल्या जातात. या बँकांची स्थापना ग्रामीण भागातील आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी आणि बँकिंग सुविधा प्रत्येक गावापर्यंत पोहोचवण्यासाठी करण्यात आली. अनेक वेळा ग्रामीण भागातील लोकांना मोठ्या व्यावसायिक बँकांपर्यंत पोहोचणे कठीण असते; अशा वेळी RRBs स्थानिक पातळीवर सहज उपलब्ध सेवा देतात.

या बँका केवळ कर्ज देण्यापुरत्या मर्यादित नसून बचत खाते उघडणे, ठेवी स्वीकारणे, शेतकऱ्यांसाठी पीक कर्ज, स्वयंरोजगारासाठी कर्ज, महिला बचत गटांना (Self Help Groups) आर्थिक मदत, तसेच सरकारी योजनांची अंमलबजावणी (जसे की DBT – Direct Benefit Transfer) यांसारख्या अनेक सेवा पुरवतात. त्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येला आर्थिक स्थैर्य मिळण्यास मदत होते.

RRBs चे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे स्थानिक भाषेत आणि स्थानिक परिस्थिती लक्षात घेऊन सेवा देणे. त्यामुळे ग्राहकांमध्ये विश्वास निर्माण होतो आणि बँकिंगचा वापर वाढतो. या बँका कमी व्याजदरात कर्ज देण्याचा प्रयत्न करतात, ज्यामुळे शेतकरी आणि लघुउद्योगांना आर्थिक मदत सहज उपलब्ध होते.

अशा प्रकारे, RRBs ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देऊन, रोजगारनिर्मिती वाढवून आणि आर्थिक समावेशन मजबूत करून भारताच्या सर्वांगीण विकासात महत्वाची भूमिका बजावतात.

प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची वैशिष्ट्ये (Features of RRBs)

1. ग्रामीण व दुर्लक्षित घटकांवर लक्ष

RRBs मुख्यतः ग्रामीण, दुर्गम भागातील लोक, लघु व सीमांत शेतकरी, कृषी कामगार, कारागीर आणि लघुउद्योग यांच्यासाठी कार्य करतात. आर्थिक समावेशन साधून बँकिंग सेवा सर्वांपर्यंत पोहोचवतात.

2. कर्ज सुविधा व परवडणारे व्याजदर

शेतकरी व लहान व्यवसायांना कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण केल्या जातात.

3. संयुक्त मालकी रचना

RRBs मध्ये केंद्र सरकार (50%), राज्य सरकार (15%) आणि प्रायोजक बँक (35%) यांचा संयुक्त सहभाग असतो.

4. स्थानिक गरजांनुसार सेवा

ग्राहकांच्या सोयीसाठी स्थानिक भाषा वापरली जाते आणि त्या भागाच्या गरजांनुसार बँकिंग सेवा दिल्या जातात.

5. सरकारी योजनांची अंमलबजावणी व नियमन

DBT, जनधन योजना यांसारख्या सरकारी योजना प्रभावीपणे राबवल्या जातात आणि RBI व NABARD यांच्या मार्गदर्शनाखाली काम केले जाते.

6. मर्यादित कार्यक्षेत्र व ग्रामीण विकासात योगदान

विशिष्ट प्रदेशापुरते कार्य करताना शेती, रोजगार व स्थानिक उद्योगांना चालना देऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत केली जाते.

F) लघु वित्त बँका (Small Finance Banks – SFBs)

लघु वित्त बँका (Small Finance Banks – SFBs) या बँका समाजातील दुर्लक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांना बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्थापन करण्यात आल्या

आहेत. लहान उद्योग, सूक्ष्म उद्योजक, स्वयंरोजगार करणारे व्यक्ती, शेतकरी आणि कमी उत्पन्न गटातील लोकांना कर्ज आणि इतर आर्थिक सुविधा देणे हे त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion) वाढवणे हा या बँकांचा प्रमुख हेतू आहे.

SFBs इतर व्यावसायिक बँकांप्रमाणे ठेवी स्वीकारू शकतात, बचत खाते व चालू खाते उघडू शकतात आणि विविध प्रकारची कर्जे देऊ शकतात. मात्र त्यांचा मुख्य भर लहान रकमेच्या कर्जांवर आणि ग्रामीण व अर्ध-शहरी भागातील ग्राहकांवर असतो. या बँका सूक्ष्म वित्त (Microfinance) क्षेत्रातून विकसित झालेल्या अनेक संस्थांपासून उदयास आल्या आहेत.

लघु वित्त बँका Reserve Bank of India (RBI) च्या परवानगीने व नियंत्रणाखाली कार्य करतात. RBI त्यांच्या भांडवल, कर्ज वितरण आणि इतर नियमांचे पालन होत आहे की नाही याची देखरेख करते. उदाहरणार्थ, AU Small Finance Bank आणि Ujjivan Small Finance Bank या भारतातील प्रमुख लघु वित्त बँका आहेत.

अशा प्रकारे, लघु वित्त बँका लहान व्यवसायांना चालना देऊन, रोजगारनिर्मिती वाढवून आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना मुख्य प्रवाहात आणून देशाच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

वैशिष्ट्ये (Features)

1) आर्थिक समावेशन व लक्षित ग्राहकवर्ग

Small Finance Banks (SFBs) समाजातील दुर्लक्षित, कमी उत्पन्न गट, लघु व सूक्ष्म उद्योग, शेतकरी आणि स्वयंरोजगार

करणाऱ्या व्यक्तींना औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेत सामील करण्यावर भर देतात. ग्रामीण व अर्ध-शहरी भागात सेवा देऊन आर्थिक समावेशन वाढवण्याचे महत्वाचे काम करतात.

(2) लहान कर्जे व प्राधान्य क्षेत्रावर भर

SFBs मुख्यतः कमी रकमेची (small ticket) कर्जे देतात. सूक्ष्म, लघु उद्योग (MSME), शेती आणि इतर प्राधान्य क्षेत्रांना मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करून त्यांच्या विकासाला चालना देतात.

(3) ठेवी स्वीकारण्याची सुविधा

या बँका बचत खाते (Savings Account) व चालू खाते (Current Account) उघडण्याची सुविधा देतात, ज्यामुळे सामान्य लोकांना सुरक्षित बचत व व्यवहार करण्याची संधी मिळते.

(4) विविध बँकिंग सेवा

SFBs कर्ज व ठेवी यांसोबतच विमा, पेमेंट सेवा आणि इतर मूलभूत बँकिंग सुविधा देतात, त्यामुळे ग्राहकांच्या सर्व आर्थिक गरजा एकाच ठिकाणी पूर्ण होतात.

(5) मायक्रोफायनान्स पार्श्वभूमी व नियमन

अनेक SFBs या पूर्वीच्या मायक्रोफायनान्स संस्थांमधून विकसित झालेल्या आहेत. या सर्व बँका Reserve Bank of India च्या नियमनाखाली कार्य करतात, त्यामुळे त्यांची कार्यपद्धती सुरक्षित व विश्वासाह असेते.

(6) उद्योगवाढ, रोजगारनिर्मिती व उदाहरणे

लघुउद्योगांना वित्तपुरवठा करून SFBs रोजगारनिर्मिती व आर्थिक वाढीस चालना देतात. उदाहरणार्थ, AU Small Finance Bank आणि Ujjivan Small Finance Bank या प्रमुख SFBs आहेत.

G) पेमेंट बँका (Payment Banks)

पेमेंट बँका मूलभूत बँकिंग सेवा जसे की ठेवी स्वीकारणे, पैसे पाठवणे आणि डिजिटल पेमेंट सुविधा देतात. मात्र, त्या कर्ज देऊ शकत नाहीत. या बँकांचा उद्देश आर्थिक समावेशन वाढवणे हा आहे. उदा. Airtel Payments Bank, India Post Payments Bank

वैशिष्ट्ये (Features)

(1) मर्यादित ठेवी स्वीकारणे व कर्ज देण्यावर निर्बंध

पेमेंट बँका एका खातेदाराकडून जास्तीत जास्त ₹2 लाखांपर्यंतच ठेवी स्वीकारू शकतात. या बँकांना कर्ज (Loans) देण्याची परवानगी नसते, त्यामुळे त्यांचे कार्य मुख्यतः ठेवी व व्यवहार सेवांपुरते मर्यादित राहते.

(2) डिजिटल व्यवहारांवर विशेष भर

या बँका मोबाईल बँकिंग, UPI आणि इतर डिजिटल पेमेंट्सवर अधिक लक्ष केंद्रित करतात. त्यामुळे ग्राहकांना जलद, सुरक्षित आणि कॅशलेस व्यवहारांची सुविधा मिळते.

(3) सोपे व जलद खाते उघडणे

पेमेंट बँकांमध्ये खाते उघडण्याची KYC प्रक्रिया अत्यंत सोपी आणि जलद असते, ज्यामुळे सामान्य लोकांना सहजपणे बँकिंग सेवांचा लाभ घेता येतो.

(4) डेबिट कार्ड सुविधा व व्याज मिळणे

ग्राहकांना ATM/डेबिट कार्ड दिले जाते, परंतु क्रेडिट कार्डची सुविधा दिली जात नाही. तसेच बचत खात्यावर काही प्रमाणात व्याजही मिळते, ज्यामुळे ग्राहकांना बचतीस प्रोत्साहन मिळते.

(5) ग्रामीण व दुर्बल घटक

पेमेंट बँका ग्रामीण भागातील व बँकिंग सेवांपासून वंचित असलेल्या दुर्बल घटकांपर्यंत पोहोचून आर्थिक समावेशन वाढवण्यास महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

पेमेंट बँकांची उदाहरणे

- Airtel Payments Bank
- Paytm Payments Bank
- India Post Payments Bank
- Fino Payments Ban

कार्य (Functions)

1) पैसे जमा करणे व काढणे (Deposit & Withdrawal)

पेमेंट बँका ग्राहकांना बचत खाते (Savings Account) उघडण्याची सुविधा देतात.

- ग्राहक रोख रक्कम जमा (Deposit) करू शकतात.
- ATM, एजंट किंवा मायक्रो-ATM द्वारे पैसे काढू (Withdraw) शकतात.
- काही बँका घरपोच सेवा (doorstep banking) देखील देतात.
- खात्यातील पैशांवर काही प्रमाणात व्याज मिळते.

उदाहरण: Airtel Payments Bank मध्ये मोबाईल नंबरवर आधारित खाते उघडता येते.

2) मोबाईल / वीज / गॅस बिल पेमेंट (Bill Payments)

पेमेंट बँका विविध प्रकारची दैनंदिन बिल पेमेंट सेवा पुरवतात.

- वीज, पाणी, गॅस, मोबाईल रिचार्ज, DTH इ. बिल सहज भरता येतात.
- सर्व व्यवहार ऑनलाइन / मोबाईल ॲपद्वारे करता येतात.
- वेळेची बचत होते आणि रांगेत उभे राहण्याची गरज नाही.

फायदा: घरबसल्या काही मिनिटांत सर्व बिल पेमेंट पूर्ण होते.

3) UPI द्वारे पैसे ट्रान्सफर (UPI Transfers)

पेमेंट बँका National Payments Corporation of India (NPCI) च्या UPI प्रणालीद्वारे तत्काळ पैसे पाठवणे व स्वीकारणे शक्य होते.

- मोबाईल नंबर, UPI ID किंवा QR कोडद्वारे पैसे पाठवता येतात.
- 24x7 आणि काही सेकंदांत व्यवहार पूर्ण होतो.
- सुरक्षित (secure) आणि सोपी प्रक्रिया.

उदाहरण: Paytm Payments Bank ॲप वापरून QR स्कॅन करून पेमेंट करता येते.

4) DBT (Direct Benefit Transfer) सेवा

सरकारच्या विविध योजनांचे पैसे थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा केले जातात.

- सबसिडी, शिष्यवृत्ती, पेन्शन, MNREGA वेतन इ. थेट खात्यात येतात.
- मध्यस्थ (middlemen) कमी होतात → भ्रष्टाचार कमी होतो.
- लाभार्थ्यांना वेळेवर आणि पूर्ण रक्कम मिळते.

उदाहरण: LPG सबसिडी थेट खात्यात जमा होते.

5) रेमिटन्स (Money Transfer / Remittance)

पेमेंट बँका एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पैसे पाठवण्याची सुविधा देतात.

- विशेषतः मजूर, स्थलांतरित कामगार यांच्यासाठी उपयुक्त.
- एका शहरातून गावाकडे पैसे सहज पाठवता येतात.
- जलद, सुरक्षित आणि कमी खर्चिक सेवा.

फायदा: कुटुंबाला तात्काळ आर्थिक मदत पोहोचवता येते.

फायदे (Advantages)

1) आर्थिक समावेशन वाढवते (Promotes Financial Inclusion)

पेमेंट बँका अशा लोकांपर्यंत बँकिंग सेवा पोहोचवतात जे आधी बँकिंग व्यवस्थेबाहेर (unbanked) होते.

- ग्रामीण, गरीब, लघु कामगार, छोटे व्यापारी यांना खाते उघडणे सोपे होते.
- किमान कागदपत्रे (KYC) लागतात, त्यामुळे सर्वसामान्य लोक सहज जोडले जातात.
- सरकारी योजना (DBT) थेट खात्यात जमा होतात.
- देशातील आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत होते.

उदाहरण: India Post Payments Bank द्वारे दुर्गम गावांमध्येही लोकांना बँकिंग सेवा मिळतात.

2) डिजिटल इंडिया उपक्रमाला चालना (Boosts Digital India)

पेमेंट बँका पूर्णपणे डिजिटल व्यवहारांवर आधारित असतात.

- UPI, मोबाइल ॲप, QR कोडद्वारे जलद पेमेंट्स करता येतात.
- कॅशलेस (cashless) अर्थव्यवस्था विकसित करण्यास मदत होते.
- व्यवहार पारदर्शक (transparent) आणि ट्रॅकेबल असतात.
- भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि सरकारच्या डिजिटल धोरणांना समर्थन मिळते.

उदाहरण: मोबाईलद्वारे काही सेकंदात पैसे ट्रान्सफर करता येतात – बँकेत जाण्याची गरज नाही.

3) कमी खर्चात बँकिंग सेवा (Low-Cost Banking Services)

पेमेंट बँका ग्राहकांना स्वस्त आणि परवडणाऱ्या सेवा देतात.

- खाते उघडण्यासाठी किंवा ठेवण्यासाठी कमी किंवा शून्य शुल्क.
- व्यवहार शुल्क कमी असतात.
- शाखा कमी आणि डिजिटल सेवा जास्त असल्यामुळे खर्च कमी राहतो.
- लहान व्यवहारांसाठी अत्यंत उपयुक्त.

फायदा: कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांनाही बँकिंग सेवा सहज उपलब्ध होतात.

4) ग्रामीण भागात सहज उपलब्ध (Easy Access in Rural Areas)

पेमेंट बँका विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागासाठी उपयुक्त आहेत.

- मोबाइल आणि इंटरनेटद्वारे कुठेही बँकिंग सेवा मिळते.
- काही बँका doorstep banking (घरपोच सेवा) देतात.
- पोस्ट ऑफिस, किराणा दुकाने, एजंट यांच्या माध्यमातून सेवा उपलब्ध.
- पारंपरिक बँका नसलेल्या भागातही आर्थिक सुविधा पोहोचतात.

उदाहरण: पोस्टमनच घरी येऊन खाते व्यवहार करून देतो (India Post Payments Bank सेवा).

मर्यादा (Limitations)

1) कर्ज सुविधा नाही (No Lending Facility)

पेमेंट बँकांची सर्वात मोठी मर्यादा म्हणजे त्या कर्ज देऊ शकत नाहीत.

- ग्राहकांना व्यक्तिगत कर्ज, गृहकर्ज, वाहन कर्ज इ. सुविधा मिळत नाहीत.
- त्यामुळे ग्राहकांना दुसऱ्या पारंपरिक बँकांकडे जावे लागते.
- बँकेसाठीही ही मर्यादा आहे कारण कर्जातून मिळणारा व्याज हा मुख्य उत्पन्न स्रोत असतो.
- परिणामी, पेमेंट बँकांचा नफा कमावण्याचा मार्ग मर्यादित राहतो.

उदाहरण: जर एखाद्या ग्राहकाला घर खरेदीसाठी कर्ज हवे असेल, तर तो State Bank of India सारख्या पारंपरिक बँकेकडे जाईल; पेमेंट बँक मदत करू शकत नाही.

2) ठेवींची मर्यादा – ₹2 लाख (Deposit Limit)

पेमेंट बँकांमध्ये एका खात्यात जास्तीत जास्त ₹2 लाख पर्यंतच पैसे ठेवता येतात.

- मोठ्या बचतीसाठी किंवा गुंतवणुकीसाठी या बँका योग्य नाहीत.
- उच्च उत्पन्न गटातील लोक किंवा व्यवसायांसाठी ही मर्यादा अडथळा ठरते.
- त्यामुळे ग्राहकांना मोठ्या रकमेकरिता इतर बँकांचा वापर करावा लागतो.

उदाहरण: एखाद्या व्यक्तीकडे ₹5 लाख असतील, तर तो सर्व रक्कम पेमेंट बँकेत ठेवू शकत नाही.

3) मर्यादित सेवा (Limited Banking Services)

पेमेंट बँका पूर्ण-सेवा (full-service) बँका नसतात.

- त्या कर्ज, क्रेडिट कार्ड, फिक्स्ड डिपॉझिट (FD) सारख्या सुविधा देत नाहीत.
- प्रामुख्याने पेमेंट, ट्रान्सफर आणि लहान बचत यापुरतीच सेवा मर्यादित असते.
- अनेक सेवा पूर्णपणे डिजिटल (मोबाईल ॲपवर आधारित) असल्यामुळे काही लोकांसाठी वापर कठीण होऊ शकतो (विशेषतः ग्रामीण/वृद्ध लोकांसाठी).

तुलना:

- पारंपरिक बँक = सर्व सेवा (Loans + FD + Credit Card)
- पेमेंट बँक = फक्त पेमेंट + बेसिक सेवाच

पेमेंट बँका सोप्या, स्वस्त आणि डिजिटल बँकिंगमुळे सामान्य लोकांना आर्थिक व्यवस्थेत सामील करतात आणि देशाच्या डिजिटल व आर्थिक विकासाला मोठा हातभार लावतात.

H) Scheduled & Non-Scheduled Banks

A) Scheduled Banks

या बँका RBI कायद्याच्या दुसऱ्या अनुसूचीमध्ये समाविष्ट असतात आणि त्यांना RBI कडून विविध सुविधा मिळतात. **Scheduled Banks** म्हणजे अशा बँका ज्या भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) कायद्याच्या दुसऱ्या अनुसूचीमध्ये (**Second Schedule of RBI Act, 1934**) समाविष्ट असतात. "Scheduled" हा शब्द सूचित करतो की या बँकांचे नाव **RBI च्या अधिकृत यादीत (Schedule)** नोंदवलेले आहे. या यादीत समावेश होण्यासाठी बँकांनी काही आर्थिक स्थैर्य, विश्वासाहता आणि नियमांचे पालन या बाबी पूर्ण केल्या पाहिजेत. Scheduled Bank म्हणजे अशी बँक जी भारतीय रिझर्व्ह बँक (Reserve Bank of India) च्या नियमानुसार कार्य करते, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व स्थिर असते आणि ग्राहकांच्या हिताचे प्रभावीपणे संरक्षण करू शकते. अशा बँका RBI ने ठरवलेल्या सर्व अटी व निकष पूर्ण करतात, त्यामुळे त्यांना विशेष मान्यता व विविध सुविधा मिळतात. त्यामुळे या बँका अधिक विश्वासाह, सुरक्षित आणि मजबूत मानल्या जातात.

वैशिष्ट्ये

1) RBI च्या नियंत्रणाखाली कार्य (Regulated by RBI)

- Scheduled Banks या भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) च्या देखरेखीखाली काम करतात.
- RBI त्यांच्यावर नियम, धोरणे आणि मार्गदर्शक तत्त्वे लागू करते.
- नियमित तपासणी (inspection) केली जाते.
- यामुळे बँकिंग प्रणाली शिस्तबद्ध आणि सुरक्षित राहते.

2) CRR आणि SLR राखणे (Maintenance of CRR & SLR)

या बँकांना RBI च्या नियमांनुसार काही रक्कम राखावी लागते:

- **CRR (Cash Reserve Ratio):**

बँकेला तिच्या ठेवींचा काही भाग RBI कडे रोख स्वरूपात ठेवावा लागतो.

- **SLR (Statutory Liquidity Ratio):**

ठेवींचा काही भाग सरकारच्या रोख्यांमध्ये/सुरक्षित साधनांमध्ये गुंतवावा लागतो. यामुळे बँकेची तरलता (liquidity) आणि स्थिरता कायम राहते.

3) RBI कडून कर्ज सुविधा (Borrowing Facility)

- Scheduled Banks गरज पडल्यास RBI कडून कर्ज घेऊ शकतात.
- आर्थिक संकट किंवा रोख टंचाई (cash shortage) असताना मदत मिळते.
- RBI "Lender of Last Resort" म्हणून कार्य करते.

- यामुळे बँक दिवाळखोरीपासून वाचू शकते.

4) Clearing House सुविधा (Cheque Clearing Facility)

- Scheduled Banks ना Clearing House सुविधा मिळते.
- चेक, ड्राफ्ट इ. व्यवहार जलद व सोपे होतात.
- बँकांमधील व्यवहार सुसंगत (systematic) पद्धतीने पूर्ण होतात.
- यामुळे व्यवहारांची गती आणि विश्वासाहता वाढते.

5) ठेवी स्वीकारणे व कर्ज देणे (Accept Deposits & Grant Loans)

- या बँका पूर्ण-सेवा बँका असल्यामुळे:
- ग्राहकांकडून ठेवी (Savings, Current, FD) स्वीकारतात.
- उद्योग, व्यापार, शेती, व्यक्ती यांना कर्ज देतात.
- यामुळे अर्थव्यवस्थेत गुंतवणूक आणि विकास वाढतो.

6) उच्च विश्वासाहता व सुरक्षितता (High Credibility & Safety)

- Scheduled Banks या आर्थिकदृष्ट्या मजबूत असतात.
- RBI च्या नियंत्रणामुळे ग्राहकांचा विश्वास वाढतो.
- ठेवी सुरक्षित असल्याची खात्री मिळते.
- लोक अशा बँकांमध्ये पैसे ठेवण्यास प्राधान्य देतात.

7) देशाच्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका (Role in Economy)

- Scheduled Banks अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत.
- उद्योगांना वित्तपुरवठा (finance) करतात.

- रोजगार निर्मितीला चालना देतात.
- पैशांचा प्रवाह (money supply) नियंत्रित करण्यात मदत करतात.

B) Non-Scheduled Banks

या बँका त्या अनुसूचीमध्ये नसतात आणि त्यांना मर्यादित सुविधा मिळतात. Non-Scheduled Banks म्हणजे अशा बँका ज्या भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) कायद्याच्या Second Schedule (दुसऱ्या अनुसूची) मध्ये समाविष्ट नसतात.

म्हणजेच, या बँका RBI च्या अधिकृत अनुसूचीत नोंदणीकृत नसल्यामुळे त्यांना Scheduled Banks प्रमाणे सर्व सुविधा मिळत नाहीत.

व्याख्या (Definition)

Non-Scheduled Bank ही अशी बँक आहे:

जी RBI Act, 1934 च्या Second Schedule मध्ये समाविष्ट नाही जी RBI च्या काही महत्त्वाच्या अटी पूर्ण करत नाही

वैशिष्ट्ये (Features)

1) RBI च्या Second Schedule मध्ये समाविष्ट नाहीत

- त्यामुळे "Scheduled Bank" म्हणून ओळख मिळत नाही.

2) RBI कडून मर्यादित सुविधा

- RBI कडून कर्ज (refinance) सहज मिळत नाही.
- Clearing house सुविधा मर्यादित असते.

3) आर्थिकदृष्ट्या कमी स्थिर (Less Stable)

- भांडवल व राखीव निधी कमी असू शकतो.
- त्यामुळे जोखीम (risk) जास्त असते.

4) लहान प्रमाणात कार्य (Small Scale Operations)

- कार्यक्षेत्र मर्यादित (specific region किंवा locality) असते.
- मोठ्या प्रमाणात शाखा नसतात.

5) विश्वासाहता तुलनेने कमी

- ग्राहकांचा विश्वास Scheduled Banks पेक्षा कमी असू शकतो.

उदाहरणे

काही लहान सहकारी बँका (Small Co-operative Banks)

स्थानिक पातळीवर कार्य करणाऱ्या जुन्या बँका (आजच्या काळात बहुतेक बँका Scheduled category मध्ये येतात, त्यामुळे Non-Scheduled Banks फार कमी उरल्या आहेत.)

Non-Scheduled Banks – मर्यादा(Limitations)

1) RBI कडून मर्यादित मदत (Limited Support from RBI)

Non-Scheduled Banks ना भारतीय रिझर्व्ह बँक कडून पूर्ण सुविधा मिळत नाहीत. Non-Scheduled बँकांना भारतीय रिझर्व्ह बँक (Reserve Bank of India) कडून पुनर्वित्त (refinance) सुविधा सहज मिळत नाही. तसेच “Lender of Last Resort” ही मदत पूर्णपणे उपलब्ध नसते किंवा अत्यंत मर्यादित स्वरूपात असते. त्यामुळे आर्थिक अडचण निर्माण झाल्यास अशा बँकांना स्वतःच्या आर्थिक साधनांवरच अवलंबून राहावे लागते. परिणामी, आर्थिक संकटाच्या काळात अशा बँका बंद पडण्याची शक्यता तुलनेने अधिक असते.

2) कमी आर्थिक स्थिरता (Low Financial Stability)

Non-Scheduled बँकांचे भांडवल (capital) आणि राखीव निधी तुलनेने कमी असतो, त्यामुळे मोठ्या आर्थिक तोट्यांना तोंड देण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित असते. अशा बँकांमध्ये जोखीम (risk) जास्त असते आणि बाजारातील चढ-उतारांचा त्यांच्यावर लवकर परिणाम होतो. परिणामी, अशा परिस्थितीत ग्राहकांच्या ठेवी (deposits) धोक्यात येण्याची शक्यता अधिक असते.

3) मर्यादित सेवा (Limited Banking Services)

Non-Scheduled बँका सर्वसमावेशक व पूर्ण बँकिंग सेवा देऊ शकत नाहीत. मोठ्या प्रमाणात कर्ज, गुंतवणूक व विविध क्रेडिट सुविधा मर्यादित स्वरूपात उपलब्ध असतात. तसेच आधुनिक डिजिटल सेवा जसे UPI, मोबाईल बँकिंग इत्यादी पूर्णपणे विकसित नसू शकतात. विविध प्रकारची खाती जसे FD, RD सर्व शाखांमध्ये उपलब्ध नसतात. परिणामी, ग्राहकांना अधिक सुविधा मिळवण्यासाठी मोठ्या किंवा Scheduled बँकांकडे वळावे लागते.

4) कमी विश्वासार्हता (Low Credibility)

Non-Scheduled बँकांवर लोकांचा विश्वास तुलनेने कमी असतो. भारतीय रिझर्व्ह बँक (Reserve Bank of India) च्या कडक नियंत्रणाचा अभाव असल्यामुळे सुरक्षिततेबद्दल शंका निर्माण होते. त्यामुळे लोक मोठ्या रकमा अशा बँकांमध्ये ठेवण्यास टाळाटाळ करतात आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेलाही मर्यादा येतात. परिणामी, अशा बँकांकडे ग्राहकांची संख्या आणि व्यवहाराचे प्रमाण कमी राहते.

5) मर्यादित कार्यक्षेत्र (Limited Area of Operation)

Non-Scheduled बँका सहसा मर्यादित भौगोलिक क्षेत्रात, म्हणजेच स्थानिक (local area) पातळीवर कार्य करतात. त्यांच्या शाखांची संख्या कमी असते आणि त्या प्रामुख्याने ग्रामीण किंवा विशिष्ट भागापुरत्याच मर्यादित राहतात. देशभर सर्वत्र त्यांच्या सेवा उपलब्ध नसतात. परिणामी, अशा बँकांचा विस्तार (growth) आणि ग्राहकवर्ग मर्यादित राहतो.

6) Clearing House सुविधा कमी (Limited Clearing Facility)

Non-Scheduled बँकांना Clearing House सुविधा मर्यादित स्वरूपात उपलब्ध असते, त्यामुळे चेक क्लिअरिंग प्रक्रियेत उशीर होऊ शकतो आणि व्यवहारांची गती तुलनेने कमी असते. परिणामी, ग्राहकांना व्यवहार करताना गैरसोयीचा सामना करावा लागू शकतो.

Scheduled vs Non-Scheduled (थोडक्यात फरक)

मुद्दा	Scheduled Banks	Non-Scheduled Banks
RBI Schedule	समाविष्ट	समाविष्ट नाही
RBI सुविधा	जास्त	कमी
स्थिरता	जास्त	कमी
विश्वासार्हता	उच्च	कमी

व्यावसायिक व सहकारी बँकांची कार्ये

व्यावसायिक बँका (Commercial Banks) म्हणजे अशा बँका ज्या सर्वसामान्य जनता, उद्योग-व्यवसाय आणि विविध संस्थांना आर्थिक सेवा पुरवतात. या बँका देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचा कणा मानल्या

जातात, कारण त्या बचत गोळा करणे, कर्ज देणे आणि आर्थिक व्यवहार सुलभ करणे यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. व्यावसायिक बँक म्हणजे अशी वित्तीय संस्था जी लोकांकडून ठेवी (Deposits) स्वीकारते आणि त्या ठेवींवर आधारित कर्ज (Loans) व अग्रिम (Advances) देते. या बँकांचे मुख्य उद्दिष्ट नफा कमावणे असते, पण त्याचबरोबर त्या देशाच्या आर्थिक विकासातही योगदान देतात. व्यावसायिक बँका अर्थव्यवस्थेत वित्तीय मध्यस्थ (financial intermediary) म्हणून कार्य करतात. त्या लोकांकडून गोळा केलेल्या बचतींचे योग्य नियोजन करून त्या निधीचा उपयोग उद्योग, व्यापार आणि सेवा क्षेत्राच्या विकासासाठी करतात. यामुळे उत्पादनवाढ, गुंतवणूक आणि रोजगारनिर्मितीला चालना मिळते.

या बँका देशातील पैशांचा प्रवाह नियंत्रित ठेवण्यातही मदत करतात. विविध कर्ज योजना, व्याजदर आणि वित्तीय सेवा यांद्वारे त्या ग्राहकांच्या गरजा पूर्ण करतात तसेच अर्थव्यवस्थेतील मागणी आणि पुरवठा यामध्ये संतुलन राखतात. तसेच, व्यावसायिक बँका आंतरराष्ट्रीय व्यवहार सुलभ करतात, परकीय व्यापाराला सहाय्य करतात आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला गती देतात. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्या सुरक्षित, जलद आणि पारदर्शक बँकिंग सेवा देतात, ज्यामुळे ग्राहकांचा विश्वास वाढतो आणि संपूर्ण बँकिंग प्रणाली अधिक मजबूत बनते.

व्याख्या (Definition)

विविध अर्थतज्ज्ञांच्या मते, “व्यावसायिक बँक म्हणजे अशी संस्था जी जनतेकडून पैसे स्वीकारते आणि ते पैसे कर्जरूपाने इतरांना देते, तसेच विविध बँकिंग सेवा पुरवते.”

व्यावसायिक बँकांचे कार्य (Functions of Commercial Banks)

1) प्राथमिक कार्ये (Primary Functions)

व्यावसायिक बँकांची प्राथमिक कार्ये ही त्यांच्या अस्तित्वाचा मुख्य आधार असतात. या कार्यांमुळेच बँका आर्थिक व्यवहारांचे केंद्र बनतात. प्रामुख्याने दोन महत्त्वाची प्राथमिक कार्ये आहेत — ठेवी स्वीकारणे आणि कर्ज व अग्रिम देणे. ही कार्ये पुढीलप्रमाणे सविस्तर समजावून घेऊया:

A) ठेवी स्वीकारणे (Accepting Deposits)

व्यावसायिक बँका विविध प्रकारच्या ठेवी स्वीकारतात जसे की बचत खाते (Savings Account), चालू खाते (Current Account), मुदत ठेव (Fixed Deposit) इ. लोक त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी आणि व्याज मिळवण्यासाठी बँकेत पैसे ठेवतात. ठेवी स्वीकारणे हे व्यावसायिक बँकांचे सर्वात मूलभूत आणि महत्त्वाचे कार्य आहे. लोक, उद्योग आणि संस्था आपले अतिरिक्त पैसे सुरक्षिततेसाठी आणि व्याज मिळवण्यासाठी बँकेत ठेवतात. बँका या ठेवींवर काही प्रमाणात व्याज देतात आणि या पैशांचा उपयोग पुढे कर्ज देण्यासाठी करतात.

ठेवींचे मुख्य प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. बचत ठेव (Savings Deposit)

बचत खाते हे सामान्य नागरिकांसाठी असते. या खात्यावर मर्यादित व्यवहार करता येतात आणि काही प्रमाणात व्याज दिले जाते. लोक आपल्या दैनंदिन बचतीसाठी या खात्याचा वापर करतात. यामुळे बचतीची सवय लागते.

वैशिष्ट्ये (Features of Savings Deposit)

(1) बचत प्रोत्साहन (Encourages Saving)

बचत खाते हे व्यक्तींना नियमित बचत करण्यासाठी विशेषतः तयार केलेले असते. या खात्यात लहान रकमा सुद्धा सहज जमा करता येते, त्यामुळे हळूहळू आर्थिक शिस्त विकसित होते आणि भविष्यासाठी निधी साठवणे सोपे होते.

(2) व्याज मिळण्याची सुविधा (Interest Earning)

बचत खात्यावर बँक ठराविक दराने व्याज देते. हा व्याजदर मुदत ठेवीपेक्षा (FD) कमी असतो, परंतु चालू खात्यापेक्षा जास्त असतो. त्यामुळे बचतीवर काही प्रमाणात उत्पन्न मिळते आणि पैसे निष्क्रिय राहत नाहीत.

(3) सुरक्षितता व विश्वासार्हता (Safety and Reliability)

बँकेत ठेवलेले पैसे सुरक्षित असतात. भारतातील सर्व बँका Reserve Bank of India च्या नियमनाखाली कार्य करतात, त्यामुळे ग्राहकांचा विश्वास अधिक दृढ राहतो आणि व्यवहार सुरक्षित पद्धतीने होतात.

(4) व्यवहारांवरील मर्यादा (Limited Transactions)

बचत खात्यातून ठराविक मर्यादितच पैसे काढणे (withdrawals) किंवा व्यवहार करणे शक्य असते. यामुळे अनावश्यक खर्चावर नियंत्रण राहते आणि बचतीची सवय लागण्यास मदत होते.

(5) आधुनिक बँकिंग सुविधा (Banking Facilities)

या खात्यांद्वारे ATM, डेबिट कार्ड, UPI, इंटरनेट बँकिंग आणि मोबाईल बँकिंग यांसारख्या आधुनिक सुविधा उपलब्ध

होतात. त्यामुळे पैसे काढणे, पाठवणे आणि बिल भरणे यासारखे व्यवहार सोपे व जलद होतात.

(6) किमान शिल्लक अट (Minimum Balance Requirement)

काही बचत खात्यांमध्ये किमान शिल्लक ठेवणे आवश्यक असते; अन्यथा दंड आकारला जाऊ शकतो. मात्र, अनेक बँका Zero Balance Account (जसे की जनधन खाते) देखील उपलब्ध करून देतात, ज्यामध्ये किमान शिल्लक ठेवण्याची गरज नसते.

फायदे (Advantages)

1) सुरक्षित आणि सोयीस्कर

पैसे सुरक्षित राहतात आणि गरजेच्या वेळी सहज काढता येतात.

2) व्याजासह बचत

पैसे निष्क्रिय न राहता त्यावर थोडे व्याज मिळते.

3) दैनंदिन व्यवहार सुलभ

UPI, ATM, ऑनलाइन ट्रान्सफरमुळे व्यवहार जलद आणि सोपे होतात.

4) आर्थिक शिस्त निर्माण होते

नियमित बचतीमुळे आर्थिक नियोजन सुधारते.

5) कमी जोखीम (Low Risk)

बाजारातील जोखीम नसल्यामुळे सुरक्षित पर्याय आहे.

तोटे (Disadvantages)

1) कमी व्याजदर

FD किंवा इतर गुंतवणुकींच्या तुलनेत व्याज कमी मिळते.

2) व्यवहारांवर मर्यादा

मर्यादिपेक्षा जास्त व्यवहार केल्यास शुल्क आकारले जाऊ शकते.

3) महागाईचा परिणाम

महागाई जास्त असल्यास बचतीची वास्तविक किंमत कमी होऊ शकते.

4) किमान शिल्लक अट

काही बँकांमध्ये किमान रक्कम न ठेवल्यास दंड लागू शकतो.

2. चालू ठेव (Current Deposit)

चालू खाते प्रामुख्याने व्यापार आणि उद्योगांसाठी असते. या खात्यात अमर्यादित व्यवहार करता येतात, पण सामान्यतः व्याज दिले जात नाही. व्यवसायातील मोठ्या प्रमाणातील व्यवहार सुलभ करण्यासाठी हे खाते उपयुक्त असते. चालू ठेव (Current Deposit) हे खाते मुख्यतः व्यापारी, उद्योगपती, कंपन्या आणि व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तींसाठी तयार केलेले असते. या खात्याचा उद्देश मोठ्या प्रमाणातील आणि वारंवार होणारे व्यवहार सुलभ करणे हा आहे.

वैशिष्ट्ये (Features of Current Deposit)

1) अमर्यादित व्यवहार (Unlimited Transactions)

चालू खात्यात पैसे जमा करणे आणि काढणे यावर कोणतीही मर्यादा नसते. त्यामुळे व्यवसायासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

2) व्याज मिळत नाही (No Interest)

या खात्यावर सामान्यतः कोणतेही व्याज दिले जात नाही, कारण याचा उद्देश व्यवहार सुलभ करणे हा आहे.

3) ओव्हरड्राफ्ट सुविधा (Overdraft Facility)

बँक खात्यातील शिल्लकपेक्षा जास्त रक्कम काढण्याची सुविधा देते. ही सुविधा व्यवसायातील तात्पुरत्या आर्थिक गरजा भागवण्यासाठी उपयोगी असते.

4) किमान शिल्लक (High Minimum Balance)

या खात्यात सामान्यतः जास्त किमान शिल्लक ठेवणे आवश्यक असते.

5) चेक व डिजिटल सुविधा (Cheque & Digital Banking)

चेक बुक, NEFT, RTGS, UPI, इंटरनेट बँकिंग यांसारख्या सुविधा उपलब्ध असतात.

6) जलद व्यवहार (Quick Transactions)

मोठ्या प्रमाणातील व्यवहार जलद आणि सुरळीत होतात, जे व्यवसायासाठी महत्वाचे आहे.

फायदे (Advantages)

1) व्यवसायासाठी अत्यंत उपयुक्त

मोठ्या प्रमाणात पैसे जमा व काढण्याची सुभा असल्यामुळे व्यापार सुलभ होतो.

2) ओव्हरड्राफ्ट सुविधा

अचानक पैशांची गरज भासल्यास अतिरिक्त रक्कम वापरता येते.

3) व्यवहारांची सोय

चेक, ऑनलाइन ट्रान्सफर, POS यामुळे व्यवहार जलद होतात.

4) विश्वासाहता वाढते

बँकिंग व्यवहारांमुळे व्यवसायाची आर्थिक विश्वासाहता वाढते.

5) वेळ वाचतो

वारंवार व्यवहार सहज होत असल्यामुळे वेळेची बचत होते.

तोटे (Disadvantages)

1) व्याज मिळत नाही

खात्यातील पैशांवर कोणताही परतावा मिळत नाही.

2) जास्त किमान शिल्लक

लहान व्यवसायांसाठी ही अट कठीण ठरू शकते.

3) सेवा शुल्क (Bank Charges)

अनेक व्यवहारांवर किंवा सुविधा वापरावर शुल्क आकारले जाते.

4) बचतीसाठी योग्य नाही

हे खाते बचतीसाठी नसून फक्त व्यवहारासाठीच उपयुक्त आहे.

3. मुदत ठेव (Fixed Deposit)

या ठेवीमध्ये ग्राहक दर महिन्याला ठराविक रक्कम जमा करतो. ठराविक कालावधीनंतर त्याला व्याजासह संपूर्ण रक्कम

मिळते. ही योजना नियमित बचत करणाऱ्यांसाठी उपयुक्त आहे. मुदत ठेव (Fixed Deposit) ही व्यावसायिक बँकांद्वारे दिली जाणारी एक सुरक्षित आणि लोकप्रिय गुंतवणूक योजना आहे. यात ग्राहक ठराविक कालावधीसाठी (Fixed Period) एक ठराविक रक्कम बँकेत जमा करतो आणि त्या बदल्यात बँक त्याला निश्चित व्याजदराने परतावा देते.

वैशिष्ट्ये (Features of Fixed Deposit)

1) निश्चित कालावधी (Fixed Tenure)

FD काही दिवसांपासून ते 10 वर्षांपर्यंत असू शकते. ग्राहक आपल्या गरजेनुसार कालावधी निवडू शकतो.

2) निश्चित व्याजदर (Fixed Interest Rate)

FD वरचा व्याजदर सुरुवातीला निश्चित केला जातो आणि पूर्ण कालावधीत तो बदलत नाही. त्यामुळे परतावा निश्चित असतो.

3) सुरक्षित गुंतवणूक (Safe Investment)

मुदत ठेव ही अत्यंत सुरक्षित गुंतवणूक मानली जाते. विशेषतः Reserve Bank of India च्या नियंत्रणाखालील बँकांमध्ये ठेवलेली FD अधिक सुरक्षित असते.

4) व्याज देण्याची पद्धत (Interest Payout Options)

व्याज मासिक, त्रैमासिक, सहामाही किंवा मुदत संपल्यानंतर (cumulative FD) दिले जाऊ शकते.

5) किमान जोखीम (Low Risk)

FD मध्ये बाजारातील चढ-उताराचा परिणाम होत नाही, त्यामुळे जोखीम कमी असते.

Compare your bank FD rates

Bank fixed deposits (FDs) continue to be popular investment products not just among senior citizens, who are looking for guaranteed income, but also among investors who can't stomach risk. But overexposure to FDs is not good, and you need to assess your asset allocation and goals to decide how much money you should park in them. For instance, saving for your child's higher education that's 15 years away through FDs may not be effective as the post-tax interest rate of an FD may not give you a real return (return that's above the rate of inflation). But if you plan to take a holiday in two years, an FD can help. Before choosing an FD, you should compare the interest rates on offer. Here is a list of banks that offer the highest FD rates for deposits up to ₹1 crore over various tenures.

Interest rates (%) for fixed deposits up to ₹1 crore					
	6 months to < 1 year	1 to < 2 years	2 to < 3 years	3 to < 5 years	5 years and above
DCB Bank	5.95	6.05- 6.70	6.50	6.75	6.75
YES Bank	5.50-5.75	6.25	6.50	6.75	6.75
IndusInd Bank	4.50-5.75	6.50	6.50	6.50	6.25-6.50
RBL Bank	5.25- 5.75	6.50	6.50	6.25-6.60	6.25
Axis Bank	4.40-5.15	5.10-5.25	5.40	5.40	5.75
IDFC First Bank	4.50-5.25	5.75-6.0	5.75	5.75	5.75
Karur Vysya Bank	4.75- 5.00	5.50	5.50	5.65	5.65-6.0
Karnataka Bank	5.20	5.30	5.30-5.55	5.55	5.55-5.70
Union Bank of India	4.30-4.50	5.25-5.30	5.30-5.50	5.50-5.55	5.55-5.60
Dhanlaxmi Bank	4.50	5.25-5.30	5.25-5.40	5.4-5.5	5.50-5.60
South Indian Bank	4.75	5.40	5.40	5.50	5.50-5.65
Canara Bank	4.45	5.20	5.40	5.50	5.50
Bandhan Bank	5.25	5.75	5.75	5.50	5.50
Federal Bank	3.75-4.40	5.10-5.35	5.35	5.35	5.50
Tamilnad Mercantile Bank	5.25	5.75	5.65	5.50	5.50
State Bank of India	4.40	5.00	5.10	5.30	5.40

Data taken from respective bank's website as on 29 March 2021; Only main entity of the merged banks are taken. Banks which merged with its main entity are removed from the table; The list of 15 banks is based on highest fixed deposit rates available for 5 years and above

Source: www.Bankbazaar.com

FD वर व्याज कसे मिळते? (Interest Calculation)

FD वरचे व्याज साधारणतः चक्रवाढ व्याज (Compound Interest) पद्धतीने दिले जाते.

उदाहरण:

जर ₹10,000 रक्कम 1 वर्षासाठी 7% दराने गुंतवली, तर वर्षाअखेरीस रक्कम अंदाजे ₹10,700 होईल (compounding वर अवलंबून थोडा फरक होऊ शकतो).

मुदत ठेवचे प्रकार (Types of Fixed Deposit)

1) सामान्य FD (Regular Fixed Deposit)

सामान्य ग्राहकांसाठी असते.

2) वरिष्ठ नागरिक FD (Senior Citizen FD)

ज्येष्ठ नागरिकांना (60+ वय) जास्त व्याजदर मिळतो.

3) कर बचत FD (Tax Saving FD)

या FD मध्ये गुंतवणूक केल्यास आयकर कायद्यानुसार कर सवलत मिळते (5 वर्ष लॉक-इन).

4) संचयी FD (Cumulative FD)

व्याज शेवटी एकत्रित दिले जाते.

5) गैर-संचयी FD (Non-Cumulative FD)

व्याज ठराविक अंतराने दिले जाते.

फायदे (Advantages)

- सुरक्षित आणि स्थिर परतावा
- बचत खात्यापेक्षा जास्त व्याज
- सोपी आणि समजण्यास सुलभ योजना
- कर्ज सुविधा (FD वर loan मिळू शकते)

तोटे (Disadvantages)

- कालावधीपूर्वी पैसे काढल्यास दंड (Penalty)
- महागाईपेक्षा कमी परतावा असू शकतो

- बाजारातील जास्त परताव्याच्या संधी गमावल्या जाऊ शकतात

4. Recurring Deposit (RD)

ही बँकांनी उपलब्ध करून दिलेली एक महत्वाची बचत योजना आहे, ज्यामध्ये ग्राहक दर महिन्याला ठराविक रक्कम जमा करतो आणि ठराविक कालावधी पूर्ण झाल्यावर त्याला मूळ रक्कम व त्यावर मिळालेले व्याज एकत्रितपणे परत मिळते. ही योजना विशेषतः नियमित उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींसाठी उपयुक्त आहे, कारण त्यांना एकाच वेळी मोठी रक्कम गुंतवण्याची गरज नसते, तर ते थोड्या-थोड्या रकमेने बचत करू शकतात. RD मध्ये कालावधी साधारणपणे 6 महिने ते 10 वर्षांपर्यंत असतो आणि व्याजदर निश्चित (fixed) असतो, त्यामुळे गुंतवणूकदाराला किती परतावा मिळणार आहे याची आधीच कल्पना येते. या योजनेमुळे व्यक्तींमध्ये बचतीची सवय लागते तसेच भविष्यातील गरजांसाठी एक सुरक्षित निधी तयार होतो. RD ही सुरक्षित (safe) गुंतवणूक मानली जाते कारण ती बँकांकडून चालवली जाते आणि त्यात जोखीम कमी असते. तथापि, काही मर्यादा देखील आहेत; उदाहरणार्थ, वेळेपूर्वी पैसे काढल्यास दंड (penalty) लागू शकतो आणि व्याजदर निश्चित असल्यामुळे बाजारातील इतर गुंतवणूक पर्यायांच्या तुलनेत कमी परतावा मिळू शकतो. एकूणच, Recurring Deposit ही साधी, सुरक्षित आणि शिस्तबद्ध बचतीसाठी अत्यंत उपयुक्त योजना आहे, जी लहान-लहान रकमेच्या माध्यमातून मोठा निधी तयार करण्यास मदत करते

वैशिष्ट्ये (Features)

1) दर महिन्याला ठराविक रक्कम जमा करावी लागते

Recurring Deposit मध्ये ग्राहकाने दर महिन्याला एक निश्चित (fixed) रक्कम जमा करणे आवश्यक असते. ही रक्कम आधीच ठरवलेली असते आणि संपूर्ण कालावधीत तीच भरावी लागते. यामुळे नियमित बचतीची सवय लागते आणि आर्थिक शिस्त निर्माण होते.

2) ठराविक कालावधी (6 महिने ते 10 वर्षे)

RD खात्याचा कालावधी निश्चित असतो. साधारणपणे 6 महिने, 1 वर्ष, 2 वर्षे ते 10 वर्षांपर्यंत कालावधी निवडता येतो. ग्राहक आपल्या गरजेनुसार कालावधी ठरवू शकतो, ज्यामुळे भविष्यातील आर्थिक नियोजन (planning) सोपे होते.

3) निश्चित व्याजदर (Fixed Interest Rate)

RD वर मिळणारा व्याजदर सुरुवातीला ठरवला जातो आणि संपूर्ण कालावधीत तो बदलत नाही. त्यामुळे बाजारातील चढ-उतारांचा परिणाम होत नाही आणि ग्राहकाला आधीच किती परतावा मिळणार आहे याची खात्री मिळते.

4) लहान बचतीसाठी उपयुक्त

RD ही योजना विशेषतः लहान उत्पन्न असलेल्या किंवा थोड्या-थोड्या रकमेने बचत करू इच्छिणाऱ्या लोकांसाठी उपयुक्त आहे. मोठी रक्कम एकदम गुंतवण्याची गरज नसते, त्यामुळे विद्यार्थी, नोकरी करणारे किंवा लहान व्यवसायिक यांच्यासाठी ही योजना सोपी आणि फायदेशीर ठरते.

5) परिपक्वतेनंतर एकत्रित रक्कम मिळते (Maturity Amount)

RD चा कालावधी पूर्ण झाल्यावर ग्राहकाला त्याने जमा केलेली एकूण रक्कम आणि त्यावर मिळालेले व्याज एकत्रितपणे (lump sum) दिले जाते. ही रक्कम भविष्यातील गरजांसाठी, जसे शिक्षण, लग्न किंवा इतर खर्चासाठी उपयोगी पडते.

RD चे फायदे (Advantages)

1) नियमित बचतीची सवय लागते

RD मध्ये दर महिन्याला ठराविक रक्कम जमा करावी लागते, त्यामुळे व्यक्तीमध्ये बचतीची सवय निर्माण होते आणि आर्थिक शिस्त (financial discipline) वाढते.

2) सुरक्षित गुंतवणूक (Safe Investment)

RD बँकांकडून चालवली जाते, त्यामुळे गुंतवणूक सुरक्षित असते. बाजारातील जोखीम (risk) नसल्यामुळे पैसे सुरक्षित राहतात.

3) निश्चित परतावा (Fixed Returns)

RD मध्ये व्याजदर आधीच निश्चित असतो. त्यामुळे गुंतवणूकदाराला किती रक्कम मिळणार आहे हे आधीच माहिती असते.

4) कमी रकमेपासून सुरुवात करता येते

RD मध्ये अगदी कमी रकमेपासून (उदा. ₹100/₹500) बचत सुरू करता येते. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांसाठी ही योजना उपयुक्त आहे.

5) भविष्यासाठी निधी तयार होतो

नियमित बचतीमुळे कालांतराने मोठी रक्कम तयार होते, जी शिक्षण, लग्न, प्रवास किंवा इतर गरजांसाठी उपयोगी पडते.

6) कर्जाची सुविधा (Loan Facility)

काही बँका RD वर कर्ज (loan against RD) देतात. त्यामुळे गरज पडल्यास RD मोडल्याशिवाय पैसे मिळू शकतात.

RD चे तोटे (Limitations / Disadvantages)

1) वेळेपूर्वी पैसे काढल्यास दंड (Penalty)

जर RD ठरलेल्या कालावधीपूर्वी बंद केली तर बँक दंड आकारते आणि अपेक्षित व्याज मिळत नाही.

2) कमी परतावा (Lower Returns)

RD चा व्याजदर निश्चित असल्यामुळे काही वेळा शेअर मार्केट किंवा म्युच्युअल फंडच्या तुलनेत कमी नफा मिळतो.

3) महागाईचा परिणाम (Inflation Risk)

महागाई वाढल्यास RD वर मिळणारा परतावा प्रत्यक्षात कमी वाटू शकतो.

4) नियमित भरणा आवश्यक

दर महिन्याला पैसे जमा करणे बंधनकारक असते. एखादा हप्ता चुकल्यास दंड लागू शकतो.

5) कमी तरलता (Less Liquidity)

RD मध्ये पैसे अडकून राहतात. FD किंवा सेव्हिंग अकाउंटसारखी तात्काळ पैसे काढण्याची सुविधा नसते.

परीक्षेपलीकडील ज्ञान : विद्यार्थ्यांसाठी RD ची व्यवहार्य माहिती

RD ही केवळ परीक्षेपुरती संकल्पना नसून विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या दैनंदिन आयुष्यात बचत, आर्थिक नियोजन आणि शिस्त लावण्यासाठी वापरता येणारी उपयुक्त योजना आहे. नियमित बचतीची सवय, भविष्यातील गरजांची तयारी आणि आर्थिक जबाबदारी समजण्यासाठी RD ची माहिती विद्यार्थ्यांसाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

1) हप्त्या उशिरा भरल्यास दंड (Late Payment Penalty)

RD मध्ये प्रत्येक महिन्याचा हप्ता वेळेवर भरणे आवश्यक असते. हप्ता चुकल्यास किंवा उशिरा भरल्यास बँक दंड (penalty) आकारते.

2) मुदतीपूर्वी बंद करणे (Premature Closure)

RD खाते पूर्ण कालावधीपूर्वी बंद करता येते ✓ पण:

- 1) कमी व्याज मिळते
- 2) अतिरिक्त penalty लागू शकते

म्हणजे आधी सांगितल्याप्रमाणे “lock-in” नेहमी strict नसतो, पण rules bank-wise बदलतात.

3) सहसा उपलब्ध नसते(Partial Withdrawal)

RD मध्ये FD सारखे अर्धे पैसे काढणे (partial withdrawal) बहुतेक बँकांमध्ये उपलब्ध नसते पूर्ण RD बंद करावी लागते.

4) आवर्ती ठेवीवर कर्ज (Loan Against RD)

RD खात्यावर कर्ज घेता येते साधारण 80-90% रक्कमपर्यंत loan मिळतो त्यामुळे RD तोडण्याची गरज पडत नाही.

5) व्याज गणना(Interest Calculation)

RD मध्ये प्रत्येक महिन्याच्या जमा रकमेवर वेगवेगळ्या कालावधीसाठी व्याज मिळते. म्हणून maturity amount FD पेक्षा थोडा वेगळा असतो.

6) सुविधा(Auto-Debit)

अनेक बँका सेव्हिंग अकाउंटमधून RD साठी auto-debit सुविधा देतात. त्यामुळे हप्ता चुकण्याचा धोका कमी होतो.

7) TDS (Tax Deduction at Source)

RD वर मिळणाऱ्या व्याजावर TDS लागू होऊ शकतो (मर्यादेनुसार). त्यामुळे actual return थोडा कमी होऊ शकतो.

8) RD सर्व संस्थांमध्ये उपलब्ध

RD फक्त commercial banks मध्येच नाही तर खालील बँकांमध्ये तसेच टपाल कार्यालयातही उपलब्ध असते

उपलब्ध ठिकाणे:

- व्यावसायिक बँका
- लघु वित्त बँका
- सहकारी बँका
- टपाल कार्यालय

9) लवचिक कालावधी(Flexible Tenure)

ग्राहक आपल्या गरजेनुसार कालावधी निवडू शकतो. Short-term आणि long-term दोन्ही options असतात.

“RD मध्ये पैसे काढता येत नाहीत” — हे पूर्णपणे बरोबर नाही योग्य उत्तर:

- काढता येतात (Premature closure)

- पण penalty + कमी interest मिळतो

B) कर्ज व अग्रिम देणे (Giving Loans and Advances)

बँका उद्योग, व्यापार आणि व्यक्तींना विविध उद्देशांसाठी कर्ज देतात. जसे की गृहकर्ज, वाहनकर्ज, व्यवसाय कर्ज इत्यादी. बँका या कर्जावर व्याज आकारून नफा मिळवतात. व्यावसायिक बँकांचे सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे कर्ज व अग्रिम देणे. बँका लोकांकडून ठेवी (Deposits) गोळा करतात आणि त्या निधीचा उपयोग उद्योग, व्यापार आणि व्यक्तींना कर्जरूपाने देतात. या कर्जावर व्याज आकारून बँका नफा मिळवतात. यामुळे अर्थव्यवस्थेत पैशांचा प्रवाह वाढतो आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

अर्थ (Meaning)

कर्ज व अग्रिम देणे म्हणजे बँकेने ग्राहकांना ठराविक अटींवर आणि ठराविक कालावधीसाठी पैसे देणे होय. ग्राहकाने ही रक्कम व्याजासह परत करणे आवश्यक असते. कर्ज व अग्रिम देणे म्हणजे व्यावसायिक बँकांनी त्यांच्या ग्राहकांना ठराविक अटी व शर्तीवर, ठराविक कालावधीसाठी आर्थिक मदत म्हणून रक्कम उपलब्ध करून देणे होय. बँका ही रक्कम व्यक्ती, व्यापारी, उद्योग आणि विविध संस्थांना त्यांच्या गरजेनुसार देतात. कर्ज घेणाऱ्या व्यक्तीने ही रक्कम ठरलेल्या कालावधीत व्याजासह परत करणे आवश्यक असते. या प्रक्रियेमुळे बँका त्यांच्या ठेवींचा योग्य उपयोग करून उत्पन्न (नफा) मिळवतात.

कर्ज व अग्रिम देणे हे बँकिंग व्यवसायाचे मुख्य कार्य असून, यामुळे अर्थव्यवस्थेत निधीचा प्रवाह सुरळीत राहतो. बँका लोकांकडून जमा झालेल्या ठेवी उद्योग, व्यापार आणि वैयक्तिक

गरजांसाठी कर्जरूपाने वितरित करतात, ज्यामुळे उत्पादन, गुंतवणूक आणि रोजगार वाढीस चालना मिळते. अशा प्रकारे कर्ज व अग्रिम ही केवळ बँकेसाठी नफ्याचे साधन नसून संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

कर्ज व अग्रिमांचे प्रकार (Types of Loans and Advances)

1) मुदत कर्ज (Term Loans)

मुदत कर्ज (Term Loan) म्हणजे बँकेकडून ग्राहकाला ठराविक कालावधीसाठी (Fixed Period) दिलेले कर्ज होय, जे ग्राहकाने ठराविक हप्त्यांमध्ये (EMI – Equated Monthly Installments) व्याजासह परत करायचे असते. हे कर्ज प्रामुख्याने दीर्घकालीन किंवा मध्यमकालीन आर्थिक गरजांसाठी घेतले जाते, जसे की घर खरेदी, वाहन खरेदी, शिक्षण, उद्योग उभारणी इत्यादी.

मुदत कर्जांमध्ये कर्जाची रक्कम, व्याजदर, परतफेडीचा कालावधी आणि हप्त्यांची संख्या आधीच निश्चित केलेली असते. त्यामुळे कर्जदाराला आपल्या आर्थिक नियोजनाची स्पष्ट कल्पना मिळते. व्याजदर निश्चित (Fixed) किंवा बदलणारा (Floating) असू शकतो. मुदत कर्ज हे सुरक्षित (Secured) किंवा असुरक्षित (Unsecured) दोन्ही प्रकारचे असू शकते. मोठ्या रकमेच्या कर्जासाठी बँक तारण (Security/Collateral) मागू शकते. परतफेड वेळेवर न केल्यास दंड आकारला जाऊ शकतो आणि कर्जदाराच्या क्रेडिट स्कोअरवर परिणाम होऊ शकतो. उद्योगांसाठी घेतलेले मुदत कर्ज यंत्रसामग्री खरेदी, प्रकल्प विस्तार किंवा पायाभूत सुविधा उभारणीसाठी उपयुक्त ठरते. त्यामुळे मुदत कर्ज हे व्यक्ती आणि

उद्योग दोघांसाठीही आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याचे एक महत्त्वाचे साधन आहे.

याशिवाय, मुदत कर्ज घेताना बँक कर्जदाराची उत्पन्न क्षमता, परतफेडीची क्षमता (Repayment Capacity) आणि क्रेडिट इतिहास तपासते. काही वेळा कर्जाची रक्कम टप्प्याटप्प्याने (disbursement in stages) दिली जाते, विशेषतः उद्योग किंवा बांधकाम प्रकल्पांमध्ये.

मुदत कर्जाचे प्रकार (Types of Term Loan):

- **अल्पकालीन कर्ज (Short-term Loan):**

1 वर्षापर्यंतची मुदत असलेले कर्ज

- **मध्यमकालीन कर्ज (Medium-term Loan):**

1 ते 5 वर्षांच्या कालावधीसाठी दिले जाणारे कर्ज

- **दीर्घकालीन कर्ज (Long-term Loan):**

5 वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी दिले जाणारे कर्ज

योग्य नियोजन आणि वेळेवर परतफेड केल्यास मुदत कर्ज आर्थिक प्रगतीस मदत करते; परंतु चुकीचे नियोजन केल्यास आर्थिक ताण निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे मुदत कर्ज घेण्यापूर्वी उत्पन्न, खर्च आणि भविष्यातील जबाबदाऱ्या यांचा योग्य विचार करणे आवश्यक आहे.

मुदत कर्जाची वैशिष्ट्ये (Features of Term Loans)

1) निश्चित कालावधी (Fixed Tenure)

मुदत कर्ज अल्पकालीन (Short Term), मध्यमकालीन (Medium Term) किंवा दीर्घकालीन (Long Term) असू शकते.

- अल्पकालीन: 1 वर्षापर्यंत

- मध्यमकालीन: 1 ते 5 वर्षे
- दीर्घकालीन: 5 वर्षांपेक्षा जास्त

2) EMI पद्धतीने परतफेड (Repayment in Installments)

कर्जदार दर महिन्याला ठराविक हप्ता (EMI) भरतो. या EMI मध्ये मूळ रक्कम (Principal) आणि व्याज (Interest) दोन्ही समाविष्ट असतात.

3) निश्चित किंवा बदलणारा व्याजदर (Fixed/ Floating Interest Rate)

- Fixed Rate: पूर्ण कालावधीत समान व्याजदर
- Floating Rate: बाजार परिस्थितीनुसार बदलणारा व्याजदर

4) हमी / तारण (Security/Collateral)

मोठ्या रकमेच्या कर्जासाठी बँक तारण (जसे घर, जमीन, मालमत्ता) मागत. काही कर्जे (जसे शिक्षण कर्ज) अंशतः तारणाशिवायही मिळू शकतात.

5) ठरलेली परतफेड योजना (Pre-decided Schedule)

कर्ज घेताना परतफेडीचे वेळापत्रक निश्चित केले जाते, त्यामुळे आर्थिक नियोजन सोपे होते.

मुदत कर्जांचे प्रकार (Types of Term Loans)

1) अल्पकालीन कर्ज (Short-Term Loans)

1 वर्षांच्या आत परतफेड करायचे कर्ज.

उदाहरण: Working capital loan

2) मध्यमकालीन कर्ज (Medium-Term Loans)

1 ते 5 वर्षांच्या कालावधीसाठी दिलेले कर्ज.

उदाहरण: वाहन कर्ज, छोटे व्यवसाय कर्ज

3) दीर्घकालीन कर्ज (Long-Term Loans)

5 वर्षापेक्षा जास्त कालावधीसाठी दिलेले कर्ज.

उदाहरण: गृहकर्ज, मोठे औद्योगिक कर्ज

EMI कशी ठरते? (EMI Concept)

EMI ठरवताना पुढील घटक विचारात घेतले जातात:

- कर्जाची रक्कम (Principal)
- व्याजदर (Interest Rate)
- कालावधी (Tenure)

कालावधी जास्त असेल तर EMI कमी असतो पण एकूण व्याज जास्त भरावे लागते.

कालावधी कमी असेल तर EMI जास्त असतो पण व्याज कमी लागते.

फायदे (Advantages)

1) मोठ्या गरजांसाठी उपयुक्त

मुदत कर्जामुळे घर खरेदी, उच्च शिक्षण, व्यवसाय सुरू करणे किंवा विस्तार करणे यांसारख्या मोठ्या आर्थिक गरजा पूर्ण करता येतात. स्वतःची बचत अपुरी असली तरी मोठी रक्कम एकाच वेळी उपलब्ध होते, ज्यामुळे मोठे निर्णय घेणे सोपे जाते.

2) हप्त्यांमध्ये परतफेड (EMI सुविधा)

कर्जाची परतफेड समान मासिक हप्त्यांमध्ये (EMI) केल्यामुळे एकदम मोठी रक्कम परत करण्याचा ताण राहत नाही. यामुळे उत्पन्नानुसार हप्ते नियोजित करता येतात आणि आर्थिक स्थिरता राखता येते.

3) आर्थिक नियोजन सुलभ

EMI निश्चित असल्यामुळे दरमहा किती रक्कम परत करायची हे आधीच ठरलेले असते. त्यामुळे बजेट तयार करणे, खर्च नियंत्रणात ठेवणे आणि बचत नियोजन करणे अधिक सोपे होते.

4) मालमत्ता निर्मिती (Asset Creation)

गृहकर्ज किंवा व्यवसाय कर्जामुळे दीर्घकालीन मालमत्ता तयार होते. उदाहरणार्थ, घर खरेदी केल्यास भविष्यात त्याची किंमत वाढू शकते, ज्यामुळे संपत्ती निर्माण होण्यास मदत होते.

तोटे (Disadvantages)

1) व्याजाचा जास्त खर्च

विशेषतः दीर्घकालीन कर्जामध्ये एकूण व्याजाची रक्कम खूप मोठी होते. कर्जाची मुदत जितकी जास्त, तितके व्याज जास्त भरावे लागते, त्यामुळे एकूण खर्च वाढतो.

2) तारणाची आवश्यकता (Collateral Requirement)

मोठ्या कर्जासाठी बँका मालमत्ता (जसे की घर, जमीन किंवा इतर मालमत्ता) गहाण ठेवण्याची अट घालतात. कर्जाची परतफेड वेळेवर न झाल्यास ही मालमत्ता गमावण्याचा धोका असतो.

3) वेळेवर EMI न भरल्यास दंड

EMI वेळेवर न भरल्यास दंड (Penalty) आकारला जातो आणि त्याचा नकारात्मक परिणाम क्रेडिट स्कोअरवर होतो. यामुळे भविष्यात कर्ज मिळवणे कठीण होऊ शकते.

4) दीर्घकालीन आर्थिक बांधिलकी

कर्ज घेतल्यावर अनेक वर्षे नियमित EMI भरावी लागते. यामुळे इतर खर्च, गुंतवणूक किंवा आर्थिक निर्णयांवर मर्यादा येऊ

शकतात आणि दीर्घकालीन आर्थिक ताण निर्माण होऊ शकतो. मुदत कर्ज हे व्यावसायिक बँकांचे अत्यंत महत्वाचे कर्ज प्रकार आहे, जे व्यक्ती आणि उद्योगांना मोठ्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी मदत करते. योग्य नियोजन करून घेतलेले मुदत कर्ज हे आर्थिक प्रगतीसाठी उपयुक्त ठरते, पण त्याचवेळी जबाबदारीने परतफेड करणे आवश्यक असते.

2) तारणावर कर्ज (Loan Against Security)

तारणावर कर्ज म्हणजे ग्राहकाने आपल्या मालकीची एखादी मालमत्ता (उदा. सोने, घर, जमीन, शेअर्स, FD इ.) बँकेकडे तारण (Collateral) म्हणून ठेवून घेतलेले कर्ज होय. बँक तारणाच्या किमतीनुसार कर्जाची रक्कम निश्चित करते. कर्जाची परतफेड वेळेत न झाल्यास बँकेला त्या तारणाची विक्री करून आपली रक्कम वसूल करण्याचा कायदेशीर अधिकार असतो. त्यामुळे हे कर्ज बँकेसाठी सुरक्षित आणि ग्राहकासाठी तुलनेने कमी व्याजदराचे असते. तारणावर कर्ज म्हणजे ग्राहकाने आपल्या मालकीची एखादी मालमत्ता (उदा. सोने, घर, जमीन, शेअर्स, FD इ.) बँकेकडे तारण (Collateral) म्हणून ठेवून घेतलेले कर्ज होय. बँक तारणाच्या

किमतीनुसार कर्जाची रक्कम निश्चित करते. कर्जाची परतफेड वेळेत न झाल्यास बँकेला त्या तारणाची विक्री करून आपली रक्कम वसूल करण्याचा कायदेशीर अधिकार असतो. त्यामुळे हे कर्ज बँकेसाठी सुरक्षित आणि ग्राहकासाठी तुलनेने कमी व्याजदराचे असते.

तारणावर कर्ज हे मुख्यतः **Secured Loan** या प्रकारात मोडते. या कर्जामध्ये बँकेला धोका (Risk) कमी असल्यामुळे बँका सहजपणे कर्ज मंजूर करतात. ग्राहकाच्या क्रेडिट हिस्ट्रीपेक्षा तारणाच्या मूल्याला अधिक महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे ज्या व्यक्तींना इतर प्रकारची कर्जे मिळणे कठीण असते, त्यांच्यासाठी हा एक चांगला पर्याय ठरतो.

या कर्जामध्ये बँक तारणाच्या किमतीचा काही टक्केवारी (Loan to Value Ratio) विचारात घेऊन कर्ज देते. उदाहरणार्थ, जर मालमत्तेची किंमत जास्त असेल तर कर्जाची रक्कमही जास्त मिळू शकते. तसेच, तारणाच्या प्रकारानुसार कर्जाची अट, व्याजदर आणि परतफेडीची मुदत वेगवेगळी असू शकते. सोने किंवा FD वरचे कर्ज जलद मिळते, तर मालमत्तेवरील कर्जासाठी अधिक कागदपत्रे आवश्यक असतात.

तारणावर कर्जाचा उपयोग वैयक्तिक तसेच व्यावसायिक गरजांसाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. शिक्षण, वैद्यकीय खर्च, व्यवसाय विस्तार, घरगुती खर्च किंवा आपत्कालीन परिस्थितीत हे कर्ज उपयुक्त ठरते. यामध्ये ग्राहकाला मिळालेल्या कर्जाचा उपयोग कसा करायचा यावर साधारणपणे बँक कोणतीही बंधने घालत नाही, त्यामुळे याला लवचिक (Flexible) कर्जप्रकार मानले जाते.

मात्र, या कर्जामध्ये काही जोखीम देखील असते. जर ग्राहकाने वेळेत कर्जाची परतफेड केली नाही, तर बँक तारण विकून आपली रक्कम वसूल करू शकते, ज्यामुळे ग्राहकाची मालमत्ता गमावण्याची शक्यता असते. त्यामुळे तारणावर कर्ज घेताना परतफेडीची क्षमता लक्षात घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. योग्य नियोजन केल्यास हे कर्ज आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी एक सुरक्षित आणि प्रभावी पर्याय ठरू शकते.

प्रकार (Types)

1) सोन्यावर कर्ज (Gold Loan)

या प्रकारात ग्राहक आपले सोने (दागिने/बिस्कटे) बँकेत तारण ठेवतो आणि त्यावर तात्काळ कर्ज मिळवतो. सोन्याचे मूल्य बाजारभावानुसार ठरवले जाते आणि त्याच्या ठराविक टक्केवारीपर्यंत (साधारण 70-80%) कर्ज दिले जाते. ही प्रक्रिया अतिशय जलद असते आणि कागदपत्रे कमी लागतात, त्यामुळे तातडीच्या गरजांसाठी हा पर्याय उपयुक्त ठरतो.

2) मालमत्तेवर कर्ज (Loan Against Property)

घर, फ्लॅट किंवा जमीन तारण ठेवून मोठ्या रकमेचे कर्ज घेतले जाते. या कर्जाची रक्कम मालमत्तेच्या बाजारमूल्यावर अवलंबून असते (साधारण 50-70%). हा दीर्घकालीन कर्ज प्रकार असून व्यवसाय, शिक्षण किंवा मोठ्या खर्चासाठी वापरला जातो. यामध्ये कागदपत्रे, कायदेशीर तपासणी आणि मूल्यांकन प्रक्रिया सखोल असते.

3) FD/LIC/इतर गुंतवणुकीवर कर्ज

फिक्स्ड डिपॉझिट (FD), LIC पॉलिसी किंवा इतर सुरक्षित गुंतवणुकीवर कर्ज घेतले जाते. या प्रकरणात कर्जाची रक्कम त्या गुंतवणुकीच्या मूल्याच्या ठराविक टक्केवारीपर्यंत दिली जाते (FD साठी साधारण 80-90%). व्याजदर कमी असतो आणि प्रक्रिया सोपी असते, कारण बँकेचा धोका कमी असतो.

4) शेअर्स/डिबेंचर्सवर कर्ज

शेअर्स, डिबेंचर्स किंवा इतर सिक्युरिटीज तारण ठेवून कर्ज मिळते. या कर्जात बाजारातील चढ-उताराचा परिणाम होतो, त्यामुळे बँक कमी टक्केवारीपर्यंत कर्ज देते. किंमत कमी झाल्यास बँक अतिरिक्त तारण (margin call) मागू शकते.

वैशिष्ट्ये (Features)

- तारणावर आधारित कर्ज (Secured Loan)

या कर्जामध्ये ग्राहकाने काही मालमत्ता/संपत्ती तारण ठेवणे आवश्यक असते, त्यामुळे बँकेचा धोका कमी होतो.

- कर्जाची रक्कम तारणाच्या मूल्यावर अवलंबून असते.

कर्ज किती मिळेल हे पूर्णपणे तारणाच्या बाजारमूल्यावर आणि बँकेच्या धोरणावर अवलंबून असते.

- तुलनेने कमी व्याजदर

तारण असल्यामुळे बँकेचा धोका कमी असतो, त्यामुळे व्याजदर unsecured loan पेक्षा कमी असतो.

- लवचिक परतफेड पर्याय (EMI/LUMPSUM)

ग्राहक EMI द्वारे किंवा काही वेळा एकरकमी (lump sum) रक्कम भरून कर्ज फेडू शकतो.

- प्रक्रिया तुलनेने जलद

विशेषतः gold loan आणि FD loan मध्ये कर्ज मंजूरी लवकर मिळते.

फायदे (Advantages)

(1) कमी व्याजदराचा लाभ

तारण (Collateral) दिल्यामुळे बँकेचा धोका कमी होतो. त्यामुळे अशा कर्जावर व्याजदर तुलनेने कमी असतो. यामुळे कर्ज घेणाऱ्याला आर्थिक भार कमी पडतो आणि कर्ज परतफेड करणे अधिक सोपे व परवडणारे ठरते.

(2) जास्त कर्जरक्कम मिळण्याची संधी

उच्च मूल्याच्या मालमत्तेवर (जसे घर, जमीन, सोने) कर्ज घेतल्यास मोठ्या प्रमाणात कर्ज मिळू शकते. ही रक्कम व्यवसाय विस्तार, उच्च शिक्षण किंवा मोठ्या गुंतवणुकीसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

(3) सोपी व जलद मंजूरी प्रक्रिया

तारण असल्यामुळे बँकेचा विश्वास वाढतो. त्यामुळे कर्ज मंजूरीची प्रक्रिया तुलनेने सोपी, जलद आणि कमी कागदपत्रांमध्ये पूर्ण होऊ शकते.

(4) कर्जाच्या वापरातील लवचिकता

तारण कर्जाचा वापर विविध वैयक्तिक किंवा व्यावसायिक गरजांसाठी करता येतो. उदाहरणार्थ – शिक्षण, व्यवसाय वाढ, वैद्यकीय खर्च, घरगुती गरजा इत्यादींसाठी हे कर्ज उपयुक्त ठरते.

(5) तात्काळ निधी उपलब्ध होण्याची सुविधा

विशेषतः सोने कर्ज (Gold Loan) आणि मुदत ठेवीवरचे कर्ज (FD Loan) यामध्ये अत्यंत जलद गतीने पैसे मिळतात. त्यामुळे

आपत्कालीन परिस्थितीत (Emergency) हे कर्ज खूप उपयोगी ठरते

तोटे (Disadvantages)

(1) तारण गमावण्याचा धोका

जर कर्जदाराने वेळेवर कर्जाची परतफेड केली नाही, तर बँक तारण जप्त करू शकते. त्यामुळे सोने, घर किंवा इतर मालमत्ता गमावण्याचा धोका निर्माण होतो.

(2) मालमत्तेच्या मूल्य घटण्याचा धोका

तारण म्हणून दिलेल्या मालमत्तेची (उदा. शेअर्स, जमीन) किंमत कमी झाल्यास बँकेची सुरक्षा कमी होते. अशा वेळी बँक अतिरिक्त तारण मागू शकते किंवा कर्जाच्या अटी बदलू शकते.

(3) अतिरिक्त प्रोसेसिंग व कायदेशीर खर्च

विशेषतः मालमत्तेवर कर्ज घेताना मूल्यांकन शुल्क, कायदेशीर तपासणी शुल्क, प्रोसेसिंग फी इत्यादी अतिरिक्त खर्च करावे लागतात, ज्यामुळे एकूण कर्जाचा खर्च वाढतो.

(4) कर्जरकमेवर मर्यादा

कर्जाची रक्कम ही तारणाच्या बाजारमूल्यावर अवलंबून असते. त्यामुळे कधी कधी अपेक्षेपेक्षा कमी कर्ज मिळू शकते.

(5) कागदपत्रांची वेळखाऊ प्रक्रिया

विशेषतः मालमत्ता कर्जाच्या बाबतीत कागदपत्रांची पडताळणी, कायदेशीर प्रक्रिया आणि मंजूरी यासाठी अधिक वेळ लागू शकतो, ज्यामुळे निधी मिळण्यात विलंब होऊ शकतो.

तारणावर आधारित कर्ज हे कमी व्याजदर, जास्त रक्कम आणि सुरक्षिततेच्या दृष्टीने फायदेशीर असले तरी त्यामध्ये तारण

गमावण्याचा धोका असतो. त्यामुळे असे कर्ज घेताना परतफेडीची क्षमता आणि आर्थिक नियोजन यांचा योग्य विचार करणे आवश्यक आहे.

3) रोखीचे कर्ज (Cash Credit)

रोखीचे कर्ज (Cash Credit) हे प्रामुख्याने उद्योग व व्यापाऱ्यांच्या कार्यकारी भांडवलाच्या (Working Capital) गरजा पूर्ण करण्यासाठी दिले जाते. व्यवसायात कच्चा माल खरेदी, पगार देणे, वीजबिल, वाहतूक खर्च, देणी वसूल होईपर्यंतचा कालावधी इत्यादी कारणांसाठी सतत पैशांची गरज भासते. या तात्पुरत्या आर्थिक गरजा भागवण्यासाठी Cash Credit सुविधा अत्यंत उपयुक्त ठरते. बँक व्यवसायाची उलाढाल, आर्थिक स्थिती, नफा-तोटा खाते, ताळेबंद आणि स्टॉकचे मूल्य पाहून एक मर्यादा (Credit Limit) मंजूर करते. ही मर्यादा साधारणतः एका वर्षासाठी दिली जाते आणि प्रत्येक वर्षी तिचे नूतनीकरण (Renewal) करावे लागते.

या कर्जामध्ये उचल मर्यादा (Drawing Power) ही संकल्पना महत्त्वाची असते. Drawing Power म्हणजे व्यवसायाच्या स्टॉक आणि देणी (Book Debts) यांच्या मूल्यावर

आधारित काढता येणारी वास्तविक मर्यादा. उदाहरणार्थ, स्टॉकचे मूल्य कमी झाले तर Drawing Power देखील कमी होते. त्यामुळे व्यवसायाला नियमितपणे बँकेकडे स्टॉक स्टेटमेंट सादर करावे लागते. बँक या तारणावर हक्क (Charge) निर्माण करते, म्हणजेच परतफेड न झाल्यास त्या मालमत्तेवर दावा करू शकते.

Cash Credit चे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे या खात्यात पैसे जमा व काढणे सतत सुरू राहू शकते. त्यामुळे व्यवसायाला स्वतंत्रपणे प्रत्येक वेळी नवीन कर्ज घेण्याची गरज भासत नाही. व्याज दररोजच्या शिल्लक रकमेवर (Daily Outstanding Balance) आकारले जाते, त्यामुळे व्याजाची गणना अचूक होते. मात्र, जर व्यवसायाने मंजूर मर्यादितपेक्षा जास्त रक्कम वापरली, तर त्यावर अतिरिक्त व्याज (Penal Interest) लागू शकते.

एकूणच, रोखीचे कर्ज हे व्यवसायाच्या दैनंदिन आर्थिक चक्राला गती देणारे आणि रोकड प्रवाह (Cash Flow) सुरळीत ठेवणारे महत्त्वाचे साधन आहे. योग्य व्यवस्थापन केल्यास हे कर्ज व्यवसाय वाढीस मदत करते; परंतु चुकीचे नियोजन किंवा अनियमित परतफेड केल्यास आर्थिक अडचणी निर्माण होऊ शकतात.

वैशिष्ट्ये (Features)

(1) कार्यकारी भांडवलासाठी उपयुक्त कर्ज

रोखीचे कर्ज हे प्रामुख्याने व्यवसायाच्या दैनंदिन खर्चासाठी दिले जाते. कच्चा माल खरेदी, कामगारांचे वेतन, वीजबिल, भाडे, वाहतूक खर्च इत्यादी गरजांसाठी याचा उपयोग होतो. त्यामुळे

व्यवसायाचा नियमित रोख प्रवाह (Cash Flow) कायम राखता येतो.

(2) ठराविक कर्ज मर्यादा (Credit Limit)

बँक व्यवसायाच्या आर्थिक स्थिती, उलाढाल आणि परतफेड क्षमतेनुसार एक ठराविक कर्ज मर्यादा निश्चित करते. कर्जदार त्या मर्यादेपर्यंतच निधी वापरू शकतो.

(3) उचल मर्यादा (Drawing Power) पद्धत

प्रत्यक्षात वापरता येणारी रक्कम (Drawing Power) ही स्टॉक आणि देणी (Book Debts) यांच्या मूल्यावर आधारित असते. स्टॉकचे प्रमाण किंवा देणी कमी-जास्त झाल्यास काढता येणारी रक्कमही बदलते.

(4) फक्त वापरलेल्या रकमेवर व्याज आकारणी

मंजूर संपूर्ण कर्ज मर्यादेवर व्याज लागत नाही. कर्जदाराने ज्या रकमेचा प्रत्यक्ष वापर केला आहे, त्यावरच व्याज आकारले जाते. त्यामुळे व्याजाचा अनावश्यक भार कमी होतो.

(5) तारणावर आधारित कर्ज (Secured Loan)

या कर्जासाठी स्टॉक, कच्चा माल, तयार माल किंवा देणी (Receivables) तारण म्हणून ठेवावी लागतात. बँक त्या मालमत्तेवर हक्क निर्माण करते, त्यामुळे कर्ज सुरक्षित होते.

(6) एक वर्षाची मुदत व नूतनीकरण (Renewal)

साधारणतः Cash Credit Limit ही एका वर्षासाठी मंजूर केली जाते. त्यानंतर व्यवसायाची स्थिती पाहून दरवर्षी तिचे नूतनीकरण (Renewal) करावे लागते.

(7) सतत व्यवहाराची सुविधा (Continuous Transactions)

हे खाते चालू खात्यासारखे कार्य करते. कर्जदार गरजेनुसार पैसे काढू शकतो तसेच परत जमा करू शकतो. त्यामुळे निधी व्यवस्थापन अधिक सोपे होते.

फायदे (Advantages)

(1) रोख प्रवाह सुरळीत ठेवण्यास मदत

व्यवसायातील पैसे तात्पुरते अडकले तरी दैनंदिन खर्च भागवण्यासाठी निधी उपलब्ध राहतो, त्यामुळे व्यवसाय सुरळीत चालू राहतो.

(2) लवचिक वापराची सुविधा (Flexibility)

गरजेनुसार कधीही पैसे काढणे व परत जमा करणे शक्य असते. त्यामुळे व्यवसायाच्या बदलत्या गरजांनुसार निधी वापरता येतो.

(3) व्याज खर्चात बचत

फक्त वापरलेल्या रकमेवरच व्याज आकारले जात असल्यामुळे अनावश्यक व्याज खर्च टाळता येतो.

(4) सतत निधी उपलब्धता

एकदा कर्ज मर्यादा मंजूर झाली की प्रत्येक वेळी नवीन कर्जासाठी अर्ज करण्याची गरज राहत नाही. त्यामुळे वेळ व प्रक्रिया वाचते.

(5) व्यवसाय विस्तारासाठी सहाय्यक

कच्चा माल खरेदी, उत्पादन वाढ व विक्री वाढवण्यासाठी आवश्यक निधी सहज उपलब्ध होतो, ज्यामुळे व्यवसाय वाढीस चालना मिळते.

तोटे (Disadvantages)

(1) तारण गमावण्याचा धोका

कर्जाची वेळेवर परतफेड न झाल्यास बँक तारण म्हणून ठेवलेली मालमत्ता जप्त करू शकते, त्यामुळे आर्थिक नुकसान होऊ शकते.

(2) उच्च मर्यादा कमी होण्याची शक्यता

स्टॉक किंवा देणी कमी झाल्यास Drawing Power कमी होते, परिणामी काढता येणारी रक्कमही घटते.

(3) नियमित तपासणी व कागदपत्रांची आवश्यकता

बँक वेळोवेळी स्टॉक स्टेटमेंट, देणी तपशील आणि आर्थिक अहवाल मागते. ही प्रक्रिया काही वेळा किचकट आणि वेळखाऊ ठरू शकते.

(4) जादा व्याजाचा भार (Penal Interest)

मंजूर मर्यादेपेक्षा जास्त रक्कम वापरल्यास अतिरिक्त (Penal) व्याज आकारले जाते, ज्यामुळे कर्जाचा खर्च वाढतो.

(5) वार्षिक नूतनीकरणाची प्रक्रिया

दरवर्षी कर्ज मर्यादा नूतनीकरण करताना कागदपत्रांची पूर्तता, आर्थिक तपासणी व बँकेची मान्यता आवश्यक असते, ज्यामुळे काही प्रमाणात वेळ व श्रम लागतात.

रोखीचे कर्ज (Cash Credit) हे व्यवसायासाठी अत्यंत उपयुक्त व लवचिक साधन आहे. ते रोकड प्रवाह सुरळीत ठेवून उत्पादन व व्यापार वाढीस मदत करते. मात्र, योग्य व्यवस्थापन न केल्यास तारण गमावण्याचा धोका व अतिरिक्त व्याजाचा भार

निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे Cash Credit सुविधा जबाबदारीने वापरणे आवश्यक आहे .

3) ओव्हरड्राफ्ट (Overdraft)

ओव्हरड्राफ्ट (OD) ही बँकेकडून दिली जाणारी अल्पकालीन व लवचिक आर्थिक सुविधा आहे, ज्यामध्ये खातेदाराला त्याच्या खात्यातील उपलब्ध शिल्लक रकमेपेक्षा जास्त पैसे काढण्याची परवानगी दिली जाते. ही सुविधा प्रामुख्याने चालू खाते (Current Account) धारकांना दिली जाते, परंतु काही वेळा बचत खात्यावरही (विशेष अटींसह) उपलब्ध असते. बँक ग्राहकाची आर्थिक स्थिती, व्यवहारांचा इतिहास, उत्पन्न आणि विश्वासाहता पाहून एक निश्चित मर्यादा (OD Limit) मंजूर करते. ग्राहक या मर्यादेपर्यंत आवश्यकतेनुसार पैसे काढू शकतो आणि रक्कम परत जमा केल्यास उपलब्ध मर्यादा पुन्हा वाढते.

ओव्हरड्राफ्टचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्याज फक्त वापरलेल्या रकमेवर आणि त्या कालावधीपुरतेच आकारले जाते. व्याजाची गणना दररोजच्या थकबाकीवर (Daily Outstanding Balance) केली जाते, त्यामुळे व्याजाची रक्कम अचूक ठरते. ही सुविधा साधारणतः एका वर्षासाठी मंजूर केली जाते आणि दरवर्षी तिचे नूतनीकरण (Renewal) करावे लागते. ओव्हरड्राफ्ट दोन प्रकारचा असू शकतो — तारणासह (Secured OD), जसे की FD, मालमत्ता किंवा शेअर्सवर आधारित; आणि तारणाशिवाय (Clean OD), जो ग्राहकाच्या पतक्षमतेवर आधारित असतो.

ओव्हरड्राफ्टचे प्रमुख फायदे म्हणजे तातडीच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करणे, रोकड प्रवाह (Cash Flow) सुधारणा करणे आणि

लवचिकता प्रदान करणे. मात्र, दीर्घकाळ वापरल्यास व्याजाचा भार वाढू शकतो. मंजूर मर्यादिपेक्षा जास्त रक्कम वापरल्यास दंडात्मक व्याज (Penal Interest) आकारले जाऊ शकते. तसेच, तारणावर आधारित OD मध्ये परतफेड न झाल्यास तारण गमावण्याचा धोका असतो.

एकूणच, ओव्हरड्राफ्ट ही तात्पुरत्या आर्थिक अडचणींवर मात करण्यासाठी प्रभावी सुविधा आहे. योग्य नियोजन आणि जबाबदारीने वापरल्यास ती व्यवसाय व व्यक्तींना मोठी मदत करते; परंतु दीर्घकालीन कर्ज म्हणून वापरणे टाळावे.

ओव्हरड्राफ्टचे प्रकार

A) तारणासह ओव्हरड्राफ्ट (Secured OD)

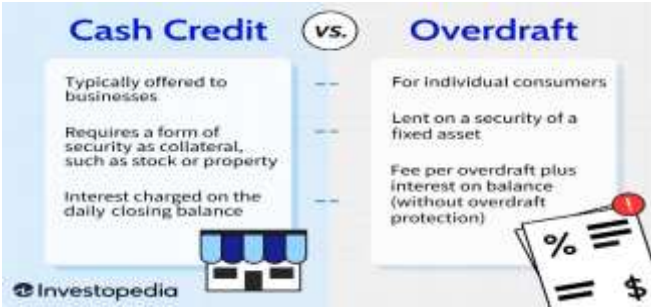
तारणासह ओव्हरड्राफ्ट (Secured Overdraft) ही अशी सुविधा आहे ज्यामध्ये ग्राहक बँकेकडे काही मौल्यवान मालमत्ता (तारण) ठेवतो आणि त्याच्या आधारावर बँक ओव्हरड्राफ्ट मर्यादा (OD Limit) मंजूर करते. या तारणामध्ये प्रामुख्याने फिक्स्ड डिपॉझिट (FD), मालमत्ता (घर/जमीन), शेअर्स, डिबेंचर्स, विमा पॉलिसी (LIC) किंवा इतर आर्थिक साधनांचा समावेश होतो. बँक त्या तारणावर "Charge" किंवा "Lien" निर्माण करते, म्हणजेच ग्राहकाने कर्जाची परतफेड केली नाही तर बँकेला त्या तारणावर हक्क मिळतो.

या प्रकारात कर्ज मर्यादा तारणाच्या मूल्यावर अवलंबून असते. उदाहरणार्थ, FD वर साधारणतः 70% ते 90% पर्यंत ओव्हरड्राफ्ट मिळतो, तर शेअर्स किंवा मालमत्तेच्या बाबतीत हा टक्का त्यांच्या बाजारमूल्यावर (Market Value) आणि जोखमीवर

अवलंबून बदलतो. Secured OD मध्ये व्याजदर तुलनेने कमी असतो, कारण बँकेचा धोका कमी असतो. तसेच, ही सुविधा व्यवसायांसाठी तसेच वैयक्तिक गरजांसाठी उपयुक्त ठरते.

तारणासह OD चे आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची स्थिरता (Stability). बँक तारण असल्यामुळे मोठ्या रकमेची मर्यादा मंजूर करू शकते आणि ग्राहकाला निधी सहज उपलब्ध होतो. परंतु, यामध्ये धोका देखील आहे—जर ग्राहकाने वेळेवर परतफेड केली नाही, तर बँक तारण विकून रक्कम वसूल करू शकते. शेअर्स किंवा मालमत्तेचे मूल्य कमी झाल्यास (Market Fluctuation) बँक अतिरिक्त तारण मागू शकते किंवा मर्यादा कमी करू शकते.

एकूणच, Secured OD हा कमी व्याजदरात आणि जास्त मर्यादित उपलब्ध होणारा सुरक्षित पर्याय आहे, परंतु तारण गमावण्याचा धोका लक्षात घेऊन जबाबदारीने वापरणे आवश्यक आहे.

B) तारणाशिवाय ओव्हरड्राफ्ट (Clean OD)

तारणाशिवाय ओव्हरड्राफ्ट (Clean Overdraft) ही अशी सुविधा आहे ज्यामध्ये ग्राहक कोणतेही भौतिक किंवा आर्थिक तारण

न ठेवता फक्त त्याच्या पतक्षमतेवर (Creditworthiness), बँकेतील व्यवहार इतिहासावर (Transaction History) आणि आर्थिक स्थैर्यावर आधारित ओव्हरड्राफ्ट मर्यादा मिळवतो. ही सुविधा प्रामुख्याने विश्वसनीय ग्राहक, नियमित उत्पन्न असलेले व्यक्ती, व्यवसायिक किंवा दीर्घकाळ बँकेशी संबंध असलेल्या ग्राहकांना दिली जाते.

या प्रकारात बँक ग्राहकाचा क्रेडिट स्कोअर, खाते व्यवहार, उत्पन्नाचे स्रोत, कर रिटर्न्स (ITR), बॅलन्स शीट आणि बँकिंग संबंधांचा कालावधी यांचा सखोल अभ्यास करते. या सर्व बाबींवर आधारित OD Limit निश्चित केली जाते. Clean OD मध्ये तारण नसल्यामुळे बँकेचा धोका जास्त असतो, त्यामुळे या कर्जावर व्याजदर Secured OD पेक्षा जास्त असतो.

Clean OD चे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची सोपी आणि जलद प्रक्रिया. तारण नसल्यामुळे कागदपत्रांची प्रक्रिया कमी असते आणि मंजूरी लवकर मिळते. ही सुविधा तात्पुरत्या आर्थिक अडचणी, अचानक खर्च, किंवा अल्पकालीन निधी गरजांसाठी उपयुक्त ठरते. मात्र, मर्यादा तुलनेने कमी असते आणि बँक कधीही ही सुविधा रद्द (Recall) करू शकते, जर ग्राहकाची आर्थिक स्थिती बिघडली तर.

यातील प्रमुख तोटे म्हणजे उच्च व्याजदर, मर्यादित कर्जरकम आणि बँकेकडून कठोर देखरेख. जर ग्राहकाने परतफेड वेळेवर केली नाही, तर त्याचा क्रेडिट स्कोअर खराब होऊ शकतो आणि भविष्यात कर्ज मिळण्यात अडचणी येऊ शकतात.

तारणासह OD आणि तारणाशिवाय OD या दोन्ही सुविधा वेगवेगळ्या गरजांसाठी उपयुक्त आहेत. Secured OD कमी

व्याजदरात आणि जास्त मर्यादेसह सुरक्षित पर्याय आहे, तर Clean OD जलद आणि सोपी सुविधा आहे परंतु त्यात व्याजदर जास्त आणि धोका अधिक असतो. त्यामुळे ग्राहकाने आपल्या आर्थिक स्थितीनुसार आणि गरजेनुसार योग्य पर्याय निवडणे अत्यंत आवश्यक आहे.

वैशिष्ट्ये (Features)

(1) शिल्लक रकमेपेक्षा जास्त पैसे काढण्याची सुविधा

ओव्हरड्राफ्ट ही अशी सुविधा आहे ज्यामध्ये खात्यातील उपलब्ध शिल्लक रकमेपेक्षा जास्त रक्कम काढता येते. ही सुविधा तात्पुरत्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

(2) अल्पकालीन कर्ज सुविधा

ओव्हरड्राफ्ट ही प्रामुख्याने अल्पकालीन (Short-term) कर्ज सुविधा आहे. साधारणतः ती एका वर्षासाठी मंजूर केली जाते आणि गरजेनुसार पुढे नूतनीकरण करता येते.

(3) फक्त वापरलेल्या रकमेवर व्याज आकारणी

मंजूर संपूर्ण मर्यादेवर व्याज आकारले जात नाही. प्रत्यक्षात वापरलेल्या रकमेवरच व्याज लागते, त्यामुळे अनावश्यक व्याज खर्च टाळता येतो.

(4) लवचिक वापराची सुविधा (Flexibility)

कर्जदाराला गरजेनुसार पैसे काढणे आणि उपलब्धतेनुसार परत जमा करणे शक्य असते. त्यामुळे निधीचे व्यवस्थापन अधिक सुलभ होते.

(5) नियमित नूतनीकरण (Renewal) प्रक्रिया

ओव्हरड्राफ्ट मर्यादा दरवर्षी बँकेकडून पुनरावलोकन (Review) केली जाते. ग्राहकाच्या आर्थिक स्थितीनुसार ही मर्यादा वाढवली किंवा कमी केली जाऊ शकते.

फायदे (Advantages)

(1) तातडीच्या गरजांसाठी उपयुक्त

अचानक आर्थिक गरज निर्माण झाल्यास त्वरित निधी उपलब्ध होतो. त्यामुळे आपत्कालीन परिस्थितीत ही सुविधा अत्यंत उपयोगी ठरते.

(2) रोकड प्रवाह सुधारण्यास मदत

व्यवसायात तात्पुरती रोकड टंचाई (Cash Shortage) असल्यास ती दूर करण्यासाठी ओव्हरड्राफ्ट मदत करतो आणि व्यवसाय सुरळीत चालू राहतो.

(3) व्याज खर्चात बचत

फक्त वापरलेल्या रकमेवरच व्याज आकारले जात असल्यामुळे कर्जाचा एकूण खर्च नियंत्रित ठेवता येतो.

(4) कर्ज मिळण्याची सोपी प्रक्रिया

विशेषतः मुदत ठेवीवर (FD) तारण ठेवून ओव्हरड्राफ्ट घेणे सोपे असते. अशा प्रकरणांमध्ये कर्ज मंजूरी जलद मिळते.

तोटे (Disadvantages)

(1) तुलनेने जास्त व्याजदर

काही वेळा ओव्हरड्राफ्टवरील व्याजदर हा टर्म लोनपेक्षा जास्त असू शकतो, त्यामुळे दीर्घकालीन वापर महाग पडू शकतो.

(2) अतिरिक्त व्याजाचा भार (Penal Interest)

मंजूर मर्यादितपेक्षा जास्त रक्कम वापरल्यास अतिरिक्त (Penal) व्याज आकारले जाते, ज्यामुळे कर्जाचा खर्च वाढतो.

(3) तारण गमावण्याचा धोका

Secured Overdraft मध्ये परतफेड न झाल्यास बँक तारण म्हणून ठेवलेली मालमत्ता जप्त करू शकते.

(4) सतत वाढणारा व्याज खर्च

ओव्हरड्राफ्ट सुविधा दीर्घकाळ वापरल्यास व्याजाचा भार सतत वाढत जातो, त्यामुळे आर्थिक नियोजन बिघडू शकते.

4) बिल खरेदी व डिस्काउंटिंग (Bills Discounting / Bills Purchase)

बिल डिस्काउंटिंग ही अशी बँकिंग सुविधा आहे ज्यामध्ये व्यापारी किंवा उद्योगपती त्यांच्या विक्रीवर आधारित तयार झालेले बिल ऑफ एक्स्चेंज (Bill of Exchange) किंवा चलन (Invoice) बँकेकडे सादर करतात आणि बँक त्यावर ठराविक डिस्काउंट (व्याज वजा करून) तात्काळ पैसे देते. सामान्यतः व्यवसायात माल विकल्यानंतर लगेच पैसे मिळत नाहीत, तर काही कालावधीनंतर (30, 60, 90 दिवस) मिळतात. या कालावधीत रोख प्रवाह (Cash Flow) टिकवण्यासाठी ही सुविधा अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

या प्रक्रियेत बँक बिलची विश्वासाहर्ता, देणाऱ्याची (Debtor) पत, व्यवहाराचा इतिहास आणि बिलाची मुदत तपासते. जर बिल विश्वासाहर्त असेल, तर बँक त्याची रक्कम तात्काळ देऊन उर्वरित रक्कम परिपक्वतेनंतर (Maturity) संबंधित देणाऱ्याकडून वसूल करते. यामध्ये "With Recourse" आणि "Without Recourse" असे

दोन प्रकार असतात—पहिल्या प्रकारात देणाऱ्याने पैसे न दिल्यास जबाबदारी विक्रेत्यावर येते, तर दुसऱ्यात बँक धोका स्वीकारते.

बिल डिस्काउंटिंगमुळे व्यवसायाला सतत रोकड उपलब्ध राहते, उत्पादन व विक्री साखळी सुरळीत राहते आणि कर्ज घेण्याची गरज कमी होते. तसेच, हे कर्ज न मानता व्यापार वित्तपुरवठा (Trade Finance) म्हणून पाहिले जाते. मात्र, जर देणाऱ्याने पैसे वेळेवर दिले नाहीत, तर व्यवसायाला आर्थिक अडचणी येऊ शकतात आणि बँकेकडून दंड (Penalty) आकारला जाऊ शकतो.

वैशिष्ट्ये (Features)

1) तारणाशिवाय किंवा बिलावर आधारित कर्ज सुविधा

या प्रकारात पारंपरिक तारण (Collateral) आवश्यक नसते. व्यापारी व्यवहारातून निर्माण झालेल्या बिल ऑफ एक्सचेंज (Bill of Exchange) किंवा चलन (Invoice) यांच्या आधारे बँक कर्ज देते.

(2) अल्पकालीन वित्तपुरवठा (Short-term Finance)

बिल डिस्काउंटिंग ही प्रामुख्याने अल्पकालीन (साधारणतः 30 ते 180 दिवस) वित्तपुरवठ्याची पद्धत आहे. त्यामुळे तात्पुरत्या निधीच्या गरजा पूर्ण होतात.

(3) व्याज आधीच वजा केले जाते (Discounting System)

बँक बिलाच्या पूर्ण रकमेवरून व्याज किंवा कमिशन आधीच वजा करते आणि उर्वरित रक्कम ग्राहकाला देते. यालाच “Discount” म्हणतात.

(4) व्यापार व्यवहारांवर आधारित सुविधा

ही कर्ज सुविधा वास्तविक खरेदी-विक्री व्यवहारांवर आधारित असते. त्यामुळे ही पद्धत व्यवसायाच्या दैनंदिन व्यवहारांशी थेट संबंधित असते.

(5) जलद निधी उपलब्धता

बिल सादर केल्यानंतर अल्प वेळेत निधी उपलब्ध होतो, त्यामुळे व्यवसायातील रोकड अडकत नाही आणि व्यवहार सुरळीत चालतात.

(6) "With Recourse" आणि "Without Recourse" पर्याय

या पद्धतीत दोन प्रकार असतात –

With Recourse: देणारा (Buyer) पैसे न दिल्यास विक्रेत्याला जबाबदारी घ्यावी लागते.

Without Recourse: देणारा पैसे न दिल्यास बँक जोखीम स्वीकारते.

फायदे (Advantages)

(1) त्वरित रोकड उपलब्धता

क्रेडिटवर केलेल्या विक्रीचे पैसे लगेच मिळतात, त्यामुळे निधी अडकत नाही आणि व्यवसायासाठी सतत पैसा उपलब्ध राहतो.

(2) रोकड प्रवाह सुधारतो (Improved Cash Flow)

व्यवसायातील रोकड टंचाई कमी होते आणि दैनंदिन व्यवहार सुरळीतपणे चालू राहतात.

(3) स्वतंत्र कर्ज घेण्याची गरज कमी

बिल डिस्काउंटिंगमुळे वेगळे कर्ज घेण्याची आवश्यकता कमी होते, त्यामुळे कर्जाचा भार नियंत्रित राहतो.

(4) क्रेडिट विक्रीला प्रोत्साहन

व्यवसायाला ग्राहकांना उधारीवर माल विकता येतो, कारण बिल डिस्काउंट करून त्वरित पैसे मिळवता येतात.

(5) सोपी व जलद प्रक्रिया

कमी कागदपत्रे आणि जलद मंजुरीमुळे ही पद्धत व्यवसायांसाठी सोयीची ठरते.

तोटे (Disadvantages)

(1) डिस्काउंटिंग खर्च (Discount Charges)

बँक व्याज किंवा कमिशन आधीच वजा करते, त्यामुळे प्रत्यक्षात मिळणारी रक्कम कमी होते.

(2) देणाऱ्यावर (Buyer) अवलंबित्व

जर देणाऱ्याने ठरलेल्या वेळेत पैसे दिले नाहीत, तर विशेषतः With Recourse प्रकारात विक्रेत्यावर आर्थिक जबाबदारी येते.

(3) विश्वासाहूँ बिलांची आवश्यकता

ही सुविधा फक्त विश्वासाहूँ व क्रेडिटयोग्य (Creditworthy) ग्राहकांच्या बिलांवरच मिळते. त्यामुळे सर्व व्यवसायांना सहज उपलब्ध होत नाही.

(4) मर्यादित कालावधी

ही सुविधा फक्त अल्पकालीन गरजांसाठीच उपयुक्त असते. दीर्घकालीन वित्तपुरवठ्यासाठी याचा उपयोग मर्यादित आहे.

(5) With Recourse मध्ये जास्त जोखीम

या प्रकारात देणाऱ्याने पैसे न दिल्यास विक्रेत्यालाच रक्कम भरावी लागते, त्यामुळे आर्थिक जोखीम वाढते.

बिल डिस्काउंटिंग ही व्यापार क्षेत्रासाठी अत्यंत उपयुक्त अशी वित्तीय सुविधा आहे जी व्यवसायाचा रोकड प्रवाह कायम ठेवते आणि आर्थिक चक्राला गती देते. योग्य नियोजन व विश्वासाह् व्यवहार असल्यास ही सुविधा व्यवसाय वाढीसाठी प्रभावी ठरते.

5) लेटर ऑफ क्रेडिट (Letter of Credit – LC)

लेटर ऑफ क्रेडिट (LC) ही बँकेकडून दिली जाणारी एक महत्त्वाची व्यापार वित्त (Trade Finance) सुविधा आहे, जी मुख्यतः देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये वापरली जाते. या व्यवस्थेत बँक खरेदीदाराच्या (Buyer) वतीने विक्रेत्याला (Seller) हमी देते की, जर विक्रेत्याने ठरलेल्या अटी व शर्तीप्रमाणे माल पुरवठा केला आणि आवश्यक कागदपत्रे (Documents) सादर केली, तर बँक त्याला ठरलेली रक्कम नक्की देईल.

व्यवसायात अनेकदा खरेदीदार आणि विक्रेता एकमेकांना ओळखत नसतात किंवा त्यांच्यात विश्वासाची कमतरता असते. अशा वेळी LC ही सुरक्षितता निर्माण करते. खरेदीदार आपल्या बँकेला LC उघडण्याची विनंती करतो. बँक त्याच्या पतक्षमतेनुसार LC जारी करते. विक्रेता माल पाठवल्यानंतर बिल, शिपिंग डॉक्युमेंट्स, इन्शुरन्स पेपर्स इत्यादी बँकेकडे सादर करतो. जर सर्व कागदपत्रे अटीनुसार असतील, तर बँक विक्रेत्याला पैसे देते.

LC मध्ये विविध प्रकार असतात जसे की Revocable LC (रद्द करता येणारे), Irrevocable LC (रद्द न करता येणारे), Confirmed LC, Sight LC (ताबडतोब पेमेंट), Usance LC (कालावधीनंतर पेमेंट) इत्यादी. आधुनिक व्यापारात Irrevocable LC अधिक वापरले जाते कारण ते अधिक सुरक्षित असते.

LC मुळे व्यापार सुरक्षित, विश्वासाह् आणि सुलभ होतो. विक्रेत्याला पैसे मिळण्याची खात्री मिळते, तर खरेदीदाराला माल मिळाल्यानंतरच पेमेंट होईल याची खात्री मिळते. मात्र, LC उघडण्यासाठी बँक काही शुल्क (Charges) घेते आणि प्रक्रिया थोडी गुंतागुंतीची असू शकते.

LC (Letter of Credit) चे प्रकार (Types of LC)

(1) Revocable LC (रद्द करता येणारे LC)

या प्रकारच्या LC मध्ये बँक कधीही, कोणतीही पूर्वसूचना न देता LC रद्द किंवा बदलू शकते. यामध्ये विक्रेत्याला (Exporter) पुरेशी सुरक्षितता मिळत नाही. त्यामुळे आधुनिक व्यापारात याचा वापर फार कमी प्रमाणात केला जातो.

(2) Irrevocable LC (रद्द न करता येणारे LC)

या LC मध्ये एकदा LC जारी झाल्यावर, सर्व संबंधित पक्षांची (Buyer, Seller, Bank) संमती घेतल्याशिवाय ते रद्द किंवा बदलता येत नाही. त्यामुळे विक्रेत्याला पेमेंटची खात्री मिळते.

👉 आधुनिक आंतरराष्ट्रीय व्यापारात हा प्रकार सर्वाधिक वापरला जातो कारण तो अधिक सुरक्षित आणि विश्वासाह् असतो.

(3) Confirmed LC (पुष्टी केलेले LC)

या प्रकारात issuing bank (LC जारी करणारी बँक) सोबतच दुसरी बँक (confirming bank) देखील पेमेंटची हमी देते. जर issuing bank पेमेंट करू शकली नाही, तरी confirming bank पेमेंट करते. त्यामुळे विक्रेत्याला दुहेरी सुरक्षा (Double Security) मिळते.

(4) Sight LC (ताबडतोब पेमेंट LC)

या प्रकारात विक्रेत्याने आवश्यक कागदपत्रे (Documents) बँकेत सादर केल्यानंतर त्वरित किंवा काही दिवसांत पेमेंट केले जाते.

👉 ज्यांना लगेच पैसे हवे असतात अशा व्यवहारांसाठी हा प्रकार उपयुक्त असतो.

(5) Usance LC (कालावधीनंतर पेमेंट LC)

या LC मध्ये पेमेंट ताबडतोब न होता ठराविक कालावधीनंतर (उदा. 30, 60, 90 दिवस) केले जाते.

👉 खरेदीदाराला (Importer) पैसे भरण्यासाठी थोडा वेळ मिळतो, त्यामुळे त्याला सोय होते.

वैशिष्ट्ये (Features)

(1) बँकेची पेमेंट हमी (Bank Guarantee of Payment)

LC मध्ये बँक खरेदीदाराच्या वतीने विक्रेत्याला पेमेंट करण्याची हमी देते. त्यामुळे विक्रेत्याला पैसे मिळण्याची खात्री निर्माण होते.

(2) व्यापार व्यवहारांवर आधारित सुविधा

LC ही सुविधा प्रत्यक्ष खरेदी-विक्री व्यवहारांवर आधारित असते. म्हणजेच वस्तूची देवाण-घेवाण झाल्यानंतरच पेमेंट प्रक्रिया सुरू होते.

(3) ठराविक अटी व कागदपत्रांवर आधारित पेमेंट

पेमेंट फक्त तेव्हाच केले जाते जेव्हा विक्रेता सर्व आवश्यक कागदपत्रे (जसे Invoice, Bill of Lading, Insurance इ.) अटीनुसार सादर करतो. अटी पूर्ण झाल्या तरच बँक पैसे देते.

(4) देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वापर

LC चा वापर देशांतर्गत (Domestic) तसेच आंतरराष्ट्रीय (International) व्यापारात मोठ्या प्रमाणात केला जातो, विशेषतः निर्यात-आयात व्यवहारांमध्ये.

(5) विविध प्रकारांची उपलब्धता

LC चे अनेक प्रकार उपलब्ध आहेत – जसे Sight LC, Usance LC, Irrevocable LC, Confirmed LC इ. यामुळे व्यापाराच्या गरजेनुसार योग्य प्रकार निवडता येतो.

(6) सुरक्षित व विश्वासाह्व व्यवहार पद्धत

बँक मध्यस्थ म्हणून कार्य करत असल्यामुळे LC व्यवहार सुरक्षित, पारदर्शक आणि विश्वासाह्व ठरतो.

फायदे (Advantages)

(1) पेमेंटची खात्री

विक्रेत्याला बँकेकडून पेमेंटची हमी मिळते, त्यामुळे पैसे न मिळण्याचा धोका कमी होतो.

(2) व्यापारातील विश्वास वाढतो

LC मुळे खरेदीदार आणि विक्रेता यांच्यात विश्वास निर्माण होतो. त्यामुळे नवीन व्यावसायिक संबंध प्रस्थापित करणे सोपे होते.

(3) आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुलभ होतो

विविध देशांतील नियम व जोखीम लक्षात घेता LC ही सुरक्षित पद्धत असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार करणे सोपे होते.

(4) जोखीम कमी होते

बँक मध्यस्थ म्हणून काम करत असल्यामुळे दोन्ही पक्षांची (Buyer आणि Seller) जोखीम कमी होते.

(5) व्यवसाय विस्तारास मदत

पेमेंट सुरक्षित असल्यामुळे व्यवसायाला नवीन बाजारपेठेत प्रवेश करणे आणि विस्तार करणे सोपे जाते.

तोटे (Disadvantages)

(1) बँक शुल्क

LC उघडण्यासाठी आणि प्रक्रिया करण्यासाठी बँक विविध शुल्क आकारते, त्यामुळे व्यवहाराचा खर्च वाढतो.

(2) प्रक्रिया गुंतागुंतीची असते

LC प्रक्रिया अनेक टप्प्यांमध्ये पूर्ण होते आणि त्यात विविध अटी असतात, त्यामुळे ती थोडी क्लिष्ट वाटू शकते.

(3) कागदपत्रांवर पूर्ण अवलंबित्व

पेमेंट पूर्णपणे कागदपत्रांवर आधारित असते. जर कागदपत्रांमध्ये त्रुटी असतील तर पेमेंट थांबू शकते.

(4) वेळखाऊ प्रक्रिया

कागदपत्रांची तपासणी, बँक प्रक्रिया आणि मंजूरी यामुळे कधी कधी पेमेंट मिळण्यास वेळ लागू शकतो.

(5) तांत्रिक चुका

लहानसहान चुका (जसे स्पेलिंग, तारीख, तपशील) कागदपत्रांमध्ये असल्यास बँक पेमेंट रोखू शकते किंवा विलंब करू शकते.

लेटर ऑफ क्रेडिट (LC) ही आधुनिक व्यापारातील एक अत्यंत महत्त्वाची आणि सुरक्षित वित्तीय सुविधा आहे जी खरेदीदार आणि विक्रेता यांच्यात विश्वास निर्माण करते. योग्य कागदपत्रे आणि अटी

पूर्ण केल्यास ही सुविधा व्यापार व्यवहार सुरळीत आणि जोखीममुक्त बनवते.

6) बँक हमी (Bank Guarantee – BG)

बँक हमी (Bank Guarantee – BG) ही बँकेकडून दिली जाणारी एक महत्त्वाची वित्तीय सुविधा आहे ज्यामध्ये बँक ग्राहकाच्या (Applicant) वतीने तिसऱ्या पक्षाला (Beneficiary) हमी देते की, जर ग्राहकाने ठरलेल्या करारातील अटी पूर्ण केल्या नाहीत, तर बँक त्या तिसऱ्या पक्षाला ठरलेली रक्कम अदा करेल. म्हणजेच, ही एक प्रकारची “विश्वासाची हमी” आहे जी व्यापार, कंत्राटे, बांधकाम प्रकल्प आणि सरकारी कामांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते.

उदाहरणार्थ, एखाद्या कंपनीला सरकारी टेंडर मिळाला असेल, तर त्या कंपनीला काम पूर्ण करण्याची हमी देण्यासाठी बँक हमी द्यावी लागते. जर कंपनीने काम पूर्ण केले नाही, तर संबंधित संस्थेला नुकसानभरपाई म्हणून बँक रक्कम देते. त्यामुळे, बँक हमी मुळे व्यवहार सुरक्षित आणि विश्वासाह बनतो.

बँक हमी देताना बँक ग्राहकाची आर्थिक स्थिती, पत इतिहास, व्यवहारांची माहिती आणि कंत्राटाच्या अटी यांची सखोल तपासणी करते. त्यानुसारच बँक हमी जारी केली जाते. अनेक वेळा बँक ग्राहकाकडून काही तारण किंवा आगाऊ रक्कम (मार्जिन मनी) घेते.

बँक हमी ही कर्ज नसून “सशर्त जबाबदारी”(contingent liability) असते, म्हणजे प्रत्यक्ष पैसे लगेच दिले जात नाहीत; फक्त गरज पडल्यासच बँक संबंधित रक्कम अदा करते.

प्रकार (Types)

1) आर्थिक हमी (Financial Guarantee)

👉 जर एखाद्या व्यक्तीने किंवा कंपनीने पैसे दिले नाहीत, तर बँक त्या रकमेची हमी देते.

सोप्या भाषेत:

पैसे मिळाले नाहीत तर बँक देईल अशी खात्री

उदाहरण:

एखाद्या कंपनीने दुसऱ्या कंपनीकडून माल घेतला, पण पैसे दिले नाहीत

→ अशावेळी बँक त्या रकमेची भरपाई करते

2) कार्यप्रदर्शन हमी (Performance Guarantee)

👉 कंत्राटातील काम ठरल्याप्रमाणे पूर्ण न केल्यास बँक जबाबदार ठरते.

सोप्या भाषेत:

काम नीट पूर्ण झाले नाही तर बँक नुकसान भरून देईल

उदाहरण:

एका ठेकेदाराने (contractor) रस्ता बांधण्याचे काम घेतले पण काम अर्धवट सोडले

→ बँक संबंधित रक्कम देऊन नुकसान भरून काढते

3) निविदा हमी (Bid Bond Guarantee)

👉 टेंडर (निविदा) प्रक्रियेत सहभागी होताना दिली जाणारी हमी

सोप्या भाषेत:

टेंडर जिंकल्यावर काम नाकारले तर बँक भरपाई करेल

उदाहरण:

तुम्ही सरकारी टेंडर भरले आणि तुमची निवड झाली.

पण नंतर तुम्ही काम करण्यास नकार दिला.

→ बँक ठरलेली रक्कम भरते

4) आगाऊ रक्कम हमी (Advance Payment Guarantee)

👉 आधी दिलेली रक्कम सुरक्षित राहावी म्हणून ही हमी दिली जाते

सोप्या भाषेत:

आधी दिलेले पैसे वाया जाणार नाहीत.

उदाहरण:

एखाद्या कंपनीने ठेकेदाराला काम सुरू करण्यासाठी आधी पैसे दिले.

पण काम झाले नाही

→ बँक ती आगाऊ रक्कम परत देते

वैशिष्ट्ये (Features)

1. बँकेकडून दिलेली हमी (Assurance)

बँक हमी म्हणजे बँक एखाद्या ग्राहकाच्या वतीने तिसऱ्या पक्षाला दिलेली खात्री असते. जर ग्राहकाने आपली जबाबदारी पूर्ण केली नाही, तर बँक ती पूर्ण करेल अशी हमी दिली जाते.

2. कर्ज नसून सशर्त जबाबदारी (Contingent Liability)

बँक हमी ही थेट कर्ज नसते. बँक लगेच पैसे देत नाही, पण गरज पडल्यासच पैसे देण्याची जबाबदारी स्वीकारते. म्हणूनच तिला सशर्त जबाबदारी म्हणतात.

3. करार व अटींवर आधारित

बँक हमी ही नेहमी विशिष्ट करार (contract) आणि त्यातील अटींवर आधारित असते. त्या अटी पूर्ण झाल्या किंवा मोडल्या गेल्या तरच हमी लागू होते.

4. व्यवसाय व कंत्राटांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापर

बँक हमीचा वापर मुख्यतः व्यवसाय व्यवहार, टेंडर प्रक्रिया आणि विविध कंत्राटांमध्ये केला जातो, जेणेकरून दोन्ही पक्षांमध्ये विश्वास निर्माण होतो.

5. तारण / मार्जिन आवश्यक असू शकते

बँक हमी देताना बँक ग्राहकाकडून तारण (security) किंवा काही रक्कम (मार्जिन) घेऊ शकते, जेणेकरून बँकेचा धोका कमी होईल.

6. ठराविक कालावधीसाठी वैध

बँक हमी नेहमी एका निश्चित कालावधीसाठी दिली जाते. त्या कालावधीत अटी पूर्ण न झाल्यासच बँक पैसे देण्याची जबाबदारी घेते.

फायदे (Advantages)

1. विश्वास वाढतो – व्यवसायात विश्वासाहता निर्माण होते
2. मोठे प्रोजेक्ट मिळण्यास मदत
3. जोखीम कमी – तिसऱ्या पक्षासाठी सुरक्षितता
4. कॅश फ्लोवर परिणाम नाही – त्वरित पैसे द्यावे लागत नाहीत
5. व्यवसाय विस्ताराला मदत

तोटे (Disadvantages)

1. बँक शुल्क (Charges) जास्त असू शकतात
2. तारण/मार्जिनची गरज असू शकते.
3. कठोर अटी व नियम
4. कठोर अटी व नियम
5. डिफॉल्ट झाल्यास बँक पैसे वसूल करते
6. क्रेडिट लिमिटवर परिणाम होऊ शकतो

बँक हमी (Bank Guarantee) ही व्यवसाय आणि कंत्राटी व्यवहारांसाठी अत्यंत महत्त्वाची सुविधा आहे जी व्यवहारातील विश्वास आणि सुरक्षितता वाढवते. योग्य वापर केल्यास ही सुविधा व्यवसाय वाढीसाठी उपयुक्त ठरते; मात्र अटीचे पालन न केल्यास आर्थिक जबाबदारी वाढू शकते.

कर्ज (Loans & Advances) – धावता आढावा (Quick Revision Table)

क्र.	प्रकार	थोडक्यात अर्थ	उपयोग
1	मुदत कर्ज (Term Loan)	ठराविक कालावधीसाठी EMI मध्ये परतफेड	घर, वाहन, शिक्षण
2	तारणावर कर्ज (Loan Against Security)	मालमत्ता/सोने/FD तारण ठेवून कर्ज	मोठी रक्कम, कमी व्याज

क्र.	प्रकार	थोडक्यात अर्थ	उपयोग
3	रोखीचे कर्ज (Cash Credit)	मर्यादितपर्यंत पैसे काढण्याची सुविधा	व्यवसायाचे Working Capital
4	ओव्हरड्राफ्ट (Overdraft)	खात्यातील शिल्लकपेक्षा जास्त पैसे वापरता येतात	तात्पुरती आर्थिक गरज
5	बिल डिस्काउंटिंग (Bills Discounting)	बिलावर आधारित त्वरित पैसे	व्यापार व्यवहार
6	लेटर ऑफ क्रेडिट (LC)	बँकेकडून पेमेंटची हमी	आयात-निर्यात व्यापार
7	बँक हमी (Bank Guarantee)	करार पूर्ण न झाल्यास बँक पैसे देते	टेंडर, कंत्राटे

Term + Security Loans हे मुख्य प्रकार असून Cash Credit, OD, Bills, LC, BG हे Advances प्रकार आहेत.

2) दुय्यम कार्ये (Secondary Functions)

(अ) एजन्सी सेवा (Agency Services)

एजन्सी सेवा म्हणजे व्यावसायिक बँका त्यांच्या ग्राहकांच्या वतीने (as an agent) विविध आर्थिक व गैर-आर्थिक व्यवहार पार पाडतात. या सेवांमध्ये बँक स्वतःच्या नावाने व्यवहार करत नाही, तर ग्राहकाच्या निर्देशानुसार त्याच्या प्रतिनिधीप्रमाणे काम करते. त्यामुळे ग्राहकांना सर्व व्यवहार स्वतः करण्याची गरज राहत नाही आणि त्यांचा वेळ व श्रम वाचतो. एजन्सी सेवा या बँकिंग व्यवसायातील महत्वाचा भाग असून ग्राहकांना सोयीस्कर व विश्वासाहर्ष सेवा देण्यावर भर दिला जातो.

बँकांच्या एजन्सी सेवांमध्ये सर्वात महत्वाची सेवा म्हणजे **देयके भरणे (Payment of Bills)** होय. बँका ग्राहकांच्या वतीने वीज बिल, पाणी बिल, फोन बिल, गॅस बिल तसेच इतर नियमित देयके भरतात. आजच्या डिजिटल युगात ही सेवा इंटरनेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग व ऑटो-डेबिट सुविधेद्वारे अधिक सोपी झाली आहे. यामुळे ग्राहकांना वेळेवर बिल भरणे शक्य होते आणि दंड टाळता येतो.

याशिवाय बँका **धनादेश वटवणे (Collection and Payment of Cheques)** ही सेवा देतात. ग्राहकांना मिळालेले धनादेश (Cheques) बँक त्यांच्या वतीने वसूल करते आणि त्यांच्या खात्यात जमा करते. तसेच, ग्राहकाने दिलेले धनादेश संबंधित व्यक्तीला अदा करण्याचे कामही बँक करते. ही सेवा व्यापार व्यवहारांमध्ये अत्यंत महत्वाची आहे, कारण ती सुरक्षित आणि विश्वासाहर्ष पेमेंट प्रणाली उपलब्ध करून देते.

बँका कर भरणे (**Payment of Taxes**) या क्षेत्रातही महत्वाची भूमिका बजावतात. ग्राहकांच्या वतीने आयकर, जीएसटी

(GST) व इतर सरकारी कर बँकांमार्फत भरले जातात. ही प्रक्रिया ऑनलाइन व ऑफलाइन दोन्ही पद्धतीने करता येते. त्यामुळे सरकारी देयके वेळेवर भरणे सोपे होते आणि कायदेशीर अडचणी टाळता येतात.

तसेच, बँका विमा प्रीमियम भरणे (**Payment of Insurance Premium**) ही सेवा पुरवतात. ग्राहकांच्या जीवन विमा, आरोग्य विमा किंवा इतर विमा योजनांचे प्रीमियम बँक नियमितपणे भरते. यामुळे विमा पॉलिसी सतत चालू राहते आणि ग्राहकाला संरक्षण मिळत राहते. ही सेवा विशेषतः ऑटो-डेबिट सुविधेमुळे अधिक सोयीस्कर बनली आहे.

याव्यतिरिक्त, बँका धनादेश, लाभांश, व्याज व इतर रक्कम वसूल करणे (**Collection of Dividends, Interest, etc.**) ही सेवा देतात. कंपन्यांकडून मिळणारे लाभांश (Dividends), रोखे (Bonds) वरील व्याज किंवा इतर देयके बँक ग्राहकांच्या वतीने गोळा करून त्यांच्या खात्यात जमा करते. यामुळे गुंतवणूकदारांना त्यांच्या उत्पन्नाचे व्यवस्थापन सोपे होते.

शेवटी, बँका फंड ट्रान्सफर (**Transfer of Funds**) आणि इतर प्रतिनिधी सेवा देतात. NEFT, RTGS, IMPS यांसारख्या प्रणालीद्वारे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पैसे सुरक्षितपणे व जलद पाठवता येतात. या सर्व एजन्सी सेवांमुळे बँका ग्राहकांचे आर्थिक प्रतिनिधी म्हणून कार्य करतात आणि त्यांच्या दैनंदिन व्यवहारांना सुलभ, सुरक्षित आणि कार्यक्षम बनवतात.

1) बिल भरणे (Payment of Bills)

बँका ग्राहकांच्या वतीने विविध प्रकारची बिले भरण्याची सुविधा देतात. यामध्ये वीज, पाणी, मोबाईल, लँडलाईन फोन, गॅस इत्यादी सेवांचा समावेश होतो. ग्राहकांना स्वतः जाऊन बिल भरण्याची गरज नसते. नेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग किंवा ऑटो-डेबिट सुविधेद्वारे बिले वेळेवर भरली जातात, त्यामुळे उशीर होण्याची शक्यता कमी होते.

2) धनादेश वटवणे (Collection & Payment of Cheques)

बँका ग्राहकांनी दिलेले धनादेश (चेक) वसूल करून त्यांची रक्कम त्यांच्या खात्यात जमा करतात. तसेच ग्राहकांनी दिलेल्या चेकद्वारे इतरांना पैसे देण्याची सोय देखील उपलब्ध करून देतात. ही सेवा व्यवहार सुरक्षित आणि सोयीस्कर बनवते, विशेषतः मोठ्या रकमेच्या व्यवहारांसाठी.

3) कर भरणे (Payment of Taxes)

बँका सरकारच्या वतीने विविध कर भरण्याची सुविधा देतात, जसे की आयकर (Income Tax), GST (Goods and Services Tax) इत्यादी. ग्राहक ऑनलाईन किंवा बँकेत जाऊन कर भरू शकतात. त्यामुळे कर भरण्याची प्रक्रिया सुलभ, जलद आणि पारदर्शक होते.

4) विमा प्रीमियम भरणे (Payment of Insurance Premium)

ग्राहकांच्या विमा पॉलिसीचे प्रीमियम वेळेवर भरण्यासाठी बँका मदत करतात. ऑटो-डेबिट किंवा ECS (Electronic Clearing Service) द्वारे प्रीमियम आपोआप खात्यातून वजा

होतो. त्यामुळे पॉलिसी लॅप्स होण्याचा धोका कमी होतो आणि ग्राहकाला सतत विमा संरक्षण मिळते.

5) लाभांश व व्याज वसूल करणे (Collection of Dividend & Interest)

शेअर्स, डिबेंचर्स, बाँड्स किंवा इतर गुंतवणुकीवर मिळणारा लाभांश (Dividend) आणि व्याज (Interest) बँका ग्राहकांच्या खात्यात जमा करतात. त्यामुळे ग्राहकाला वेगवेगळ्या ठिकाणी जाऊन पैसे गोळा करण्याची गरज राहत नाही आणि सर्व उत्पन्न एकाच खात्यात मिळते.

6) फंड ट्रान्सफर (Transfer of Funds)

बँका विविध इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे सुरक्षितपणे पैसे पाठवण्याची सुविधा देतात, जसे की NEFT, RTGS, IMPS. या सुविधांमुळे देशभर कुठेही जलद आणि सुरक्षित पैसे पाठवता येतात. आजच्या डिजिटल युगात ही सेवा अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

7) इतर प्रतिनिधी सेवा (Other Agency Services)

यामध्ये बँका ग्राहकांच्या वतीने विविध अतिरिक्त सेवा पुरवतात, जसे की बँक ड्राफ्ट तयार करणे, ऑटो-डेबिट सुविधा देणे, नियमित पेमेंट्स (जसे EMI, सबस्क्रिप्शन) करणे इत्यादी. या सेवांमुळे ग्राहकांचे आर्थिक व्यवहार अधिक सोपे आणि नियोजित पद्धतीने पार पडतात.

(आ) सामान्य उपयोगिता सेवा (General Utility Services)

या सेवांमध्ये लॉकर सुविधा, पैसे ट्रान्सफर (NEFT, RTGS), डेबिट/क्रेडिट कार्ड सुविधा, इंटरनेट बँकिंग यांचा समावेश होतो. सामान्य उपयोगिता सेवा म्हणजे व्यावसायिक बँकांनी

त्यांच्या ग्राहकांना दैनंदिन जीवनातील आर्थिक व्यवहार अधिक सोपे, सुरक्षित आणि जलद करण्यासाठी दिलेल्या अतिरिक्त सेवा होय. या सेवा बँकेच्या मुख्य कर्ज-ठेव कार्याव्यतिरिक्त असतात, परंतु ग्राहकांच्या सोयीसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. आधुनिक बँकिंगमध्ये या सेवांमुळे ग्राहकांना “anytime-anywhere banking” ची सुविधा मिळते.

या सेवांमध्ये सर्वात महत्त्वाची सेवा म्हणजे **लॉकर सुविधा (Locker Facility)** होय. बँका ग्राहकांना त्यांच्या मौल्यवान वस्तू जसे की दागिने, कागदपत्रे, वसीयतपत्रे सुरक्षित ठेवण्यासाठी लॉकर उपलब्ध करून देतात. बँकेच्या सुरक्षित तिजोरीत (Vault) हे लॉकर ठेवलेले असतात, ज्यामुळे चोरी, नुकसान किंवा हरवण्याचा धोका कमी होतो. ही सेवा विशेषतः सुरक्षिततेच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त आहे.

तसेच, **पैसे ट्रान्सफर सेवा (Fund Transfer Services)** ही आजच्या काळातील अत्यावश्यक सेवा आहे. NEFT, RTGS, IMPS यांसारख्या प्रणालींमुळे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पैसे काही मिनिटांत किंवा काही तासांत पाठवता येतात. यामुळे व्यापार व्यवहार, पगार देणे, बिल भरणे इत्यादी कामे जलद आणि सोपी होतात.

बँका ग्राहकांना **डेबिट आणि क्रेडिट कार्ड सुविधा (Debit & Credit Cards)** देखील पुरवतात. डेबिट कार्डद्वारे ग्राहक त्यांच्या खात्यातील पैसे ATM मधून काढू शकतात किंवा POS मशीनद्वारे खरेदी करू शकतात. क्रेडिट कार्डद्वारे ग्राहक बँकेकडून उधार मर्यादित

खरेदी करू शकतात आणि नंतर बिल भरू शकतात. या सुविधांमुळे कॅशलेस व्यवहारांना चालना मिळते.

याशिवाय, इंटरनेट बँकिंग आणि मोबाईल बँकिंग (Internet & Mobile Banking) या सेवा ग्राहकांना घरबसल्या सर्व बँकिंग व्यवहार करण्याची सुविधा देतात. खात्याची शिल्लक तपासणे, पैसे ट्रान्सफर करणे, बिल भरणे, FD उघडणे इत्यादी सर्व कामे ऑनलाइन करता येतात. यामुळे वेळेची बचत होते आणि बँकेत जाण्याची गरज कमी होते.

यामध्ये आणखी एक महत्त्वाची सेवा म्हणजे **ATM सुविधा (Automated Teller Machine)** होय. ATM द्वारे ग्राहक 24x7 पैसे काढू शकतात, बँलन्स तपासू शकतात आणि मिनी स्टेटमेंट घेऊ शकतात. ही सेवा ग्राहकांना कोणत्याही वेळेला आर्थिक व्यवहार करण्याची मुभा देते.

एकंदरीत, सामान्य उपयोगिता सेवा या बँकिंग प्रणालीला अधिक आधुनिक, सोयीस्कर आणि ग्राहक-केंद्रित बनवतात. या सेवांमुळे ग्राहकांचे दैनंदिन आर्थिक व्यवहार अधिक सुरक्षित, जलद आणि कार्यक्षम होतात.

1) लॉकर सुविधा (Locker Facility)

बँका ग्राहकांना मौल्यवान वस्तू सुरक्षित ठेवण्यासाठी लॉकर सुविधा उपलब्ध करून देतात. दागिने, महत्त्वाची कागदपत्रे, मालमत्तेचे कागद, शेअर सर्टिफिकेट इत्यादी वस्तू घरात ठेवण्यापेक्षा बँकेत अधिक सुरक्षित असतात. लॉकरवर उच्च दर्जाची सुरक्षा व्यवस्था असते. ग्राहक वार्षिक शुल्क भरून ही सुविधा वापरू शकतो.

2) पैसे ट्रान्सफर सुविधा (NEFT, RTGS, IMPS)

बँका एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पैसे पाठवण्यासाठी विविध इलेक्ट्रॉनिक सुविधा देतात.

- **NEFT** – थोड्या वेळेत पैसे पाठवण्यासाठी उपयुक्त.
- **RTGS** – मोठ्या रकमेचे त्वरित व्यवहार करण्यासाठी.
- **IMPS** – 24x7 तत्काळ पैसे पाठवण्याची सेवा.

या माध्यमांमुळे व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि सोयीस्कर झाले आहेत.

3) डेबिट/क्रेडिट कार्ड

बँका ग्राहकांना डेबिट आणि क्रेडिट कार्ड देतात.

- **डेबिट कार्ड** – खात्यातील उपलब्ध रकमेवर आधारित व्यवहार करता येतात.
- **क्रेडिट कार्ड** – ठराविक मर्यादेपर्यंत उधारीवर खरेदी करता येते.

या कार्डांचा वापर ATM मधून पैसे काढण्यासाठी तसेच दुकानांमध्ये कॅशलेस व्यवहारासाठी केला जातो.

4) इंटरनेट/मोबाईल बँकिंग

या सुविधेमुळे ग्राहक घरबसल्या बँकिंग व्यवहार करू शकतो. पैसे ट्रान्सफर करणे, बिल भरणे, खाते शिल्लक पाहणे, मिनी स्टेटमेंट काढणे इत्यादी सेवा मोबाईल किंवा संगणकाद्वारे सहज करता येतात. त्यामुळे वेळ आणि श्रम दोन्हीची बचत होते.

5) ATM सुविधा

ATM (Automated Teller Machine) ही 24x7 उपलब्ध असलेली सेवा आहे. ग्राहक कोणत्याही वेळी पैसे काढू शकतो. याशिवाय बॅलन्स तपासणे, मिनी स्टेटमेंट मिळवणे, पिन बदलणे अशा सुविधा देखील उपलब्ध असतात. त्यामुळे बँकेच्या वेळेवर अवलंबून राहावे लागत नाही.

6) POS व डिजिटल पेमेंट

दुकानदारांकडे असलेल्या POS (Point of Sale) मशीनद्वारे कार्ड स्वाइप करून पेमेंट करता येते. तसेच UPI, QR कोड इत्यादी डिजिटल माध्यमांद्वारे थेट खात्यातून पैसे पाठवता येतात. या सुविधेमुळे रोख पैशांची गरज कमी झाली असून व्यवहार अधिक पारदर्शक आणि सुरक्षित झाले आहेत.

व्यावसायिक बँकांच्या दुय्यम कार्यामध्ये (Secondary Functions) एजन्सी सेवा आणि सामान्य उपयोगिता सेवा या दोन्हींचा अत्यंत महत्वाचा समावेश होतो. या सेवांमुळे बँका केवळ ठेवी स्वीकारणे आणि कर्ज देणे इतक्यापुरत्या मर्यादित राहत नाहीत, तर त्या ग्राहकांच्या दैनंदिन आर्थिक जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनतात. एजन्सी सेवांद्वारे बँका ग्राहकांच्या वतीने विविध व्यवहार पार पाडतात, तर सामान्य उपयोगिता सेवांद्वारे त्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने जलद, सुरक्षित आणि सोयीस्कर बँकिंग अनुभव देतात. डिजिटल बँकिंग, फंड ट्रान्सफर, लॉकर सुविधा, कार्ड सेवा यांसारख्या सुविधांमुळे ग्राहकांना वेळ, श्रम आणि खर्च यांची बचत होते. यामुळे बँकांवर ग्राहकांचा विश्वास अधिक दृढ होतो आणि आर्थिक व्यवहार अधिक पारदर्शक व

कार्यक्षम बनतात. त्यामुळे, दुय्यम कार्ये ही बँकिंग सेवांना अधिक व्यापक, आधुनिक आणि ग्राहक-केंद्रित बनवून संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

सहकारी बँकांबद्दल माहिती घेण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांनी सहकार क्षेत्राची मूलभूत संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे. खाली सहकार क्षेत्राबद्दल सोप्या व स्पष्ट शब्दांत माहिती दिली आहे. सहकार म्हणजे लोकांनी एकत्र येऊन आपल्या आर्थिक व सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी केलेले संघटन होय. प्राचीन काळापासूनच लोक परस्पर सहकार्याच्या माध्यमातून विकास साधत आले आहेत. अर्थशास्त्र या ग्रंथातही सहकाराची कल्पना दिसून येते, यावरून सहकाराची परंपरा खूप जुनी आहे हे स्पष्ट होते. भारतामध्ये सहकारी चळवळ अनेक वर्षांपासून विकसित होत आहे. गृहनिर्माण संस्था, साखर कारखाने, दूध डेअर्या, पतसंस्था अशा विविध स्वरूपात सहकारी संस्था कार्यरत आहेत. विशेषतः Amul या सहकारी संस्थेमुळे देशात दुग्ध उत्पादनात मोठी वाढ झाली आणि शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थैर्य मिळाले.

सहकार क्षेत्राला अधिक मजबूत करण्यासाठी भारत सरकारने 97th Constitutional Amendment Act लागू केला. या कायद्यामुळे सहकारी संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला आणि त्यांच्या कार्यपद्धतीत पारदर्शकता व शिस्त आणण्याचा प्रयत्न झाला.

महाराष्ट्र राज्य सहकार क्षेत्रात आघाडीवर आहे. येथे विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था मोठ्या प्रमाणावर कार्यरत आहेत. या संस्थांचे नियंत्रण राज्य सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांच्या कार्यालयाकडे असते. एकंदरीत, सहकार चळवळ ही केवळ आर्थिक नव्हे तर सामाजिक विकासाचीही महत्त्वाची कडी आहे. ती लोकांना एकत्र आणते, स्वावलंबन वाढवते आणि ग्रामीण तसेच शहरी भागाच्या विकासात मोठे योगदान देते.

सहकारी बँकांची कार्ये

सहकारी बँका या सहकार तत्वावर आधारित आर्थिक संस्था आहेत. या बँका सदस्यांच्या मालकीच्या असतात व त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट नफा कमावणे नसून सदस्यांना आर्थिक मदत करणे हे असते. ग्रामीण भागातील शेतकरी, लघुउद्योग, कारागीर आणि सामान्य लोकांना कर्ज व बँकिंग सुविधा उपलब्ध करून देण्यात सहकारी बँकांचा मोठा वाटा आहे.

1) ठेवी स्वीकारणे (Accepting Deposits) सहकारी बँकांचे एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे ग्राहकांकडून विविध प्रकारच्या ठेवी स्वीकारणे. ठेवी स्वीकारून बँक लोकांची बचत सुरक्षित ठेवते आणि त्याच निधीचा उपयोग कर्ज वितरणासाठी करते. सहकारी बँका विशेषतः ग्रामीण व निम्न-आर्थिक गटातील लोकांना बँकिंग सेवेत सहभागी करून घेतात. त्यामुळे लोकांमध्ये बचतीची सवय निर्माण

होते आणि आर्थिक स्थैर्य वाढते. या ठेवींच्या माध्यमातून बँक आपल्या आर्थिक व्यवहारांना गती देते तसेच स्थानिक विकासाला चालना देते.

Types of Deposits by a Co-operative Bank (सहकारी बँकेतील ठेवींचे प्रकार)

1) बचत खाते (Savings Deposit)

हे खाते सामान्य लोकांमध्ये सर्वात लोकप्रिय असून कमी रक्कम ठेवूनही सहजपणे सुरू करता येते. या खात्यावर ठेवीवर व्याज मिळते आणि व्यक्तींमध्ये नियमित बचत करण्याची सवय लावण्यासाठी ते अत्यंत उपयुक्त ठरते. हे खाते सामान्य लोकांमध्ये सर्वात लोकप्रिय असून कमी रक्कम ठेवूनही सहजपणे सुरू करता येते. या खात्यावर ठेवीवर व्याज मिळते आणि व्यक्तींमध्ये नियमित बचत करण्याची सवय लावण्यासाठी ते अत्यंत उपयुक्त ठरते. तसेच या खात्यातून पैसे काढणे व जमा करणे सोपे असते, ATM, डेबिट कार्ड, मोबाईल बँकिंग आणि इंटरनेट बँकिंगसारख्या सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे व्यवहार अधिक सोयीस्कर होतात. यामुळे लहान बचती हळूहळू वाढून भविष्यातील गरजांसाठी आर्थिक सुरक्षितता निर्माण करण्यास मदत होते.

बचत खात्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Features)

1. खाते उघडणे आणि रक्कम

बचत खाते सहकारी बँकेत साधारण **₹500** इतक्या कमी रक्कमेत सुरू करता येते.

वैयक्तिक, संयुक्त (Joint) किंवा लघु वयाच्या मुलांसाठी पालकाद्वारे (Minor)ही उघडू शकता.

2. व्याजदर (Interest Rate)

सहकारी बँकांमध्ये बचत खात्यावर साधारण 3% ते 4% प्रति वर्ष (PA) पर्यंत व्याज मिळू शकतं (बँक आणि नियमानुसार बदलू शकतं). व्याजदर रोजच्या शिल्लक रकमेवरून मोजला जातो आणि सहसा त्रैमासिक / सहा महिन्यांनी खात्यात जमा केला जातो.

3. किमान शिल्लक (Minimum Balance)

काही सहकारी बँकांमध्ये किमान शिल्लक ठेवावी लागू शकते, जसे ₹300/-, ₹500/- किंवा ₹1000/- (चेकर बुकसाठी किंवा सुविधेनुसार).

काही ठिकाणी शिल्लक नाही (Zero Balance) ही सुविधाही असू शकते, विशेषतः मूलभूत बचत खात्यांसाठी.

4. मुख्य सुविधा (Facilities)

- ATM कार्ड, चेक बुक, SMS/Internet Banking, पासबुक
- नामांकन (Nomination) सुविधा
- खाती एकट्याने किंवा संयुक्तरित्या चालवू शकता.
- काही खाते प्रकारांवर इंटरेस्टवर TDS लागू नाही किंवा कमी देखील असू शकतं (आधार/PAN पूर्ण असल्यास).

खाते उघडण्यासाठी काय आवश्यक आहे?

सामान्यतः खालील कागदपत्रे आवश्यक असतात:

- ✓ ओळख प्रमाणपत्र (POI) – जसे आधार कार्ड
- ✓ पत्ता प्रमाणपत्र (POA) – जसे आधार, पॅन, वीज/Bill
- ✓ पासपोर्ट साइज फोटो
- ✓ Minor खाते असेल तर जन्मप्रमाणपत्र (सहकारी बँकेनुसार कागदपत्रे थोडीफार बदलू शकतात)

महत्वाची बाब

बचत खात्यातून मिळणारे व्याज कर (Income Tax) मध्ये काही मर्यादेपर्यंत करमुक्त असू शकते (उदा., ₹10,000 पर्यंत 80TTA अंतर्गत, वरिष्ठ नागरिकांसाठी 80TTB अंतर्गत वेगळे नियम).

सहकारी बँकांचे नियम आणि व्याजदर प्रत्येक बँकेनुसार वेगळे असू शकतात — त्यामुळे खाते उघडण्याआधी स्थानिक शाखेत जाणून घ्या.

सारांश (Quick Points)

- बचत खाते = रोजच्या बचतीसाठी खाते
- व्याज मिळते (साधारण 3%–4% PA) (सदर नियम, अटी व व्याजदर यामध्ये वेळोवेळी बदल होऊ शकतात.)
- किमान शिल्लक काही ठिकाणी लागू
- ATM, चेक बुक, नेटबँकिंग सुविधा
- खाती वैयक्तिक, संयुक्त किंवा Guardian (Minor) साठी उघडता येतात

2) चालू खाते (Current Deposit)

चालू खाते (Current Deposit / Current Account)

चालू खाते हे मुख्यतः व्यापारी, उद्योगपती, व्यवसाय करणारे व्यक्ती व संस्थांसाठी तयार केलेले खाते आहे. या खात्याचा उपयोग रोजच्या मोठ्या प्रमाणातील आर्थिक व्यवहारांसाठी केला जातो. या खात्यामध्ये पैसे वारंवार जमा व काढण्याची मुभा असते, त्यामुळे व्यवसायासाठी ते अत्यंत सोयीचे ठरते. सहकारी बँकांमध्येही चालू खाते उपलब्ध असून, ते व्यापार व्यवहार सुलभ करण्यासाठी

महत्वाची भूमिका बजावते. या खात्यावर सहसा व्याज मिळत नाही, कारण बँक ग्राहकांना जास्तीत जास्त व्यवहार करण्याची सुविधा देते.

चालू खात्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Features)

1. व्यापाऱ्यांसाठी उपयुक्त

हे खाते विशेषतः व्यापारी, दुकानदार, उद्योगपती, कंपनी आणि विविध संस्थांसाठी तयार केलेले असते. ज्या व्यक्तींच्या खात्यात रोज मोठ्या प्रमाणात पैसे ये-जा होतात, त्यांच्यासाठी हे खाते अत्यंत उपयुक्त ठरते. या खात्यात व्यवहारांची संख्या किंवा रक्कमेवर सामान्यतः मर्यादा नसते, त्यामुळे वारंवार आणि मोठे व्यवहार सहजपणे करता येतात. तसेच चेक सुविधा, ओव्हरड्राफ्ट (Overdraft) सुविधा आणि जलद पेमेंट प्रणालीमुळे व्यवसाय सुरळीत चालवण्यास मदत होते. त्यामुळे व्यावसायिक व्यवहार अधिक सोपे, जलद आणि कार्यक्षम बनतात.

2. वारंवार व्यवहारांची सुविधा

या खात्यातून अमर्याद वेळा पैसे जमा व काढता येतात, त्यामुळे दैनंदिन व्यवहार सुरळीतपणे पार पाडता येतात. साधारणपणे कोणत्याही प्रकारची व्यवहार मर्यादा नसते (जरी ती बँकेनुसार बदलू शकते), त्यामुळे मोठ्या प्रमाणातील आणि वारंवार होणारे व्यवहार सहजपणे हाताळता येतात.

3. व्याज मिळत नाही

चालू खात्यावर सहसा कोणतेही व्याज दिले जात नाही, कारण या खात्याचा मुख्य उद्देश बचत करणे नसून दैनंदिन व्यावसायिक व्यवहार सुलभ आणि जलदपणे पार पाडणे हा असतो.

या खात्यात वारंवार व मोठ्या प्रमाणात रक्कम ये-जा होत असल्यामुळे बँका त्यावर व्याज देत नाहीत, परंतु त्याबदल्यात अमर्याद व्यवहार, चेक सुविधा आणि ओव्हरड्राफ्टसारख्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या

4. व्यवसायासाठी सुविधा (Facilities)

चालू खात्यात चेक बुक आणि ओव्हरड्राफ्ट (OD) सारख्या महत्वाच्या सुविधा उपलब्ध असतात, ज्यामुळे व्यवसायिकांना गरजेच्या वेळी अतिरिक्त निधी सहज मिळू शकतो. तसेच NEFT, RTGS आणि UPI द्वारे जलद व सुरक्षित पैसे ट्रान्सफर करता येतात. नेट बँकिंग आणि मोबाईल बँकिंगमुळे कोणत्याही वेळी, कुठूनही व्यवहार करणे सोपे होते. मोठ्या प्रमाणातील व्यवहारांसाठी विशेष सेवा उपलब्ध असल्यामुळे व्यवसायिक व्यवहार अधिक कार्यक्षम, जलद आणि सुरक्षित पद्धतीने पार पाडता येतात.

5. किमान शिल्लक (Minimum Balance)

चालू खात्यासाठी सहसा तुलनेने जास्त किमान शिल्लक ठेवावी लागते, जी साधारणतः ₹5,000 ते ₹25,000 किंवा त्यापेक्षा अधिक असू शकते. ही रक्कम बँकेच्या धोरणानुसार बदलते. त्यामुळे खाते उघडताना संबंधित बँकेचे नियम व अटी समजून घेणे आवश्यक असते, अन्यथा किमान शिल्लक न ठेवल्यास अतिरिक्त शुल्क आकारले जाऊ शकते.

खाते उघडण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे

- ✓ ओळख प्रमाणपत्र (Aadhar, PAN)
- ✓ पत्ता प्रमाणपत्र

✓ व्यवसायाशी संबंधित कागदपत्रे (GST, Shop Act, इ.)

✓ पासपोर्ट साइज फोटो

रोजच्या व्यवहारांसाठी योग्य

चालू खाते हे विशेषतः दररोज मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व्यवहार करणाऱ्या लोकांसाठी सर्वोत्तम पर्याय आहे. व्यवसायातील पैशांची जलद देवाण-घेवाण, पेमेंट्स आणि कलेक्शन यासाठी हे खाते अत्यंत उपयुक्त ठरते.

सारांश (Quick Points)

- व्यापारी व व्यवसायिकांसाठी उपयुक्त
- वारंवार पैसे जमा व काढण्याची सुविधा
- व्याज मिळत नाही
- ओव्हरड्राफ्ट व ट्रान्सफर सुविधा उपलब्ध
- रोजच्या व्यवहारांसाठी सर्वोत्तम खाते

3) मुदत ठेवी (Fixed Deposit – FD)

या योजनेत ठराविक कालावधीसाठी निश्चित रक्कम बँकेत ठेवली जाते. या ठेवीवर सामान्य बचत खात्यापेक्षा जास्त व्याजदर मिळतो, कारण रक्कम ठराविक मुदतीपर्यंत न काढण्याची अट असते. कालावधी पूर्ण झाल्यावर ठेवीदाराला मूळ रक्कम आणि त्यावर मिळालेले व्याज एकत्रितपणे परत मिळते. त्यामुळे हा पर्याय सुरक्षित आणि खात्रीशीर गुंतवणुकीसाठी योग्य मानला जातो.

मुदत ठेव (FD) ही बँकेतील एक सुरक्षित व लोकप्रिय गुंतवणूक पद्धत आहे, ज्यामध्ये ग्राहक ठराविक कालावधीसाठी (उदा. 6 महिने, 1 वर्ष, 3 वर्षे, 5 वर्षे इ.) एक निश्चित रक्कम बँकेत जमा करतो. या कालावधीत ती रक्कम काढता येत नाही (विशेष

परिस्थितीत दंडासह काढता येते) आणि त्या बदल्यात बँक ग्राहकाला निश्चित दराने व्याज (Fixed Interest) देते. सहकारी बँकांमध्ये FD वर सामान्यतः बचत खात्यापेक्षा जास्त व्याजदर मिळतो, त्यामुळे सुरक्षित आणि निश्चित उत्पन्नासाठी FD हा उत्तम पर्याय मानला जातो.

मुदत ठेवीची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Features)

1. निश्चित कालावधी (Fixed Period)

FD ठराविक कालावधीसाठी उघडली जाते (7 दिवस ते 10 वर्षे पर्यंत) कालावधी पूर्ण झाल्यावर मूळ रक्कम + व्याज मिळते

2. निश्चित व्याजदर (Fixed Interest Rate)

FD वर ठरलेला व्याजदर मिळतो, जो संपूर्ण कालावधीत बदलत नाही.

सहकारी बँकांमध्ये साधारण 5% ते 8% किंवा त्याहून अधिक व्याज मिळू शकते. (बँकेनुसार बदलू शकते)

3. सुरक्षित गुंतवणूक (Safe Investment)

FD ही कमी जोखमीची गुंतवणूक आहे.
मूळ रक्कम सुरक्षित राहते.

4. पूर्वमुदत काढणी (Premature Withdrawal)

गरज पडल्यास FD मुदतपूर्व तोडता येते.

मात्र त्यावर दंड (Penalty) लागू शकतो व कमी व्याज मिळते.

5. कर्ज सुविधा (Loan against FD)

FD वर कर्ज किंवा ओव्हरड्राफ्ट घेता येतो

सहसा FD च्या 70% ते 90% पर्यंत कर्ज मिळू शकते

6. ज्येष्ठ नागरिकांना विशेष लाभ

वरिष्ठ नागरिकांना FD वर अधिक व्याजदर (Extra Interest) दिला जातो

FD उघडण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे

- ✓ ओळख प्रमाणपत्र (Aadhar, PAN)
- ✓ पत्ता प्रमाणपत्र
- ✓ पासपोर्ट साइज फोटो
- ✓ विद्यमान बँक खाते (Savings/Current)

FD कधी उपयुक्त ठरते?

जेव्हा तुम्हाला जोखीम न घेता निश्चित उत्पन्न हवे असेल जेव्हा पैसे काही काळासाठी सुरक्षित ठेवायचे असतील दीर्घकालीन बचत व आर्थिक नियोजनासाठी

सारांश (Quick Points)

- ठराविक कालावधीसाठी ठेव
- निश्चित व्याजदर मिळतो
- सुरक्षित व कमी जोखीम
- मुदतपूर्व तोडता येते (Penalty लागू)
- FD वर कर्ज मिळू शकते

4) आवर्ती ठेवी (Recurring Deposit – RD)

आवर्ती ठेव (RD) ही अशी ठेवीची योजना आहे ज्यामध्ये ग्राहक दर महिन्याला ठराविक रक्कम बँकेत जमा करतो आणि ठरलेल्या कालावधीनंतर त्याला मूळ रक्कम व त्यावरील व्याज मिळते. ही योजना विशेषतः नियमित बचत करण्याची सवय लावण्यासाठी उपयुक्त आहे. सहकारी बँकांमध्ये RD योजना

लोकप्रिय असून, मध्यम व लहान उत्पन्न गटातील लोकांसाठी ती सुरक्षित व फायदेशीर पर्याय मानली जाते. RD मध्ये एकरकमी मोठी रक्कम जमा करण्याची गरज नसते; त्यामुळे छोट्या-छोट्या बचतीतून मोठी रक्कम तयार करता येते.

दर महिन्याला ठराविक रक्कम जमा करावी लागते

ठराविक कालावधीनंतर एकत्र रक्कम मिळते. नियमित बचतीसाठी उपयुक्त

आवर्ती ठेवीची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Features)

1. दरमहा निश्चित रक्कम जमा

ग्राहक दर महिन्याला ठराविक रक्कम (उदा. ₹500, ₹1000 इ.) जमा करतो.

कालावधी 6 महिने ते 10 वर्षांपर्यंत असू शकतो (बँकेनुसार बदलतो).

2. निश्चित व्याजदर (Fixed Interest Rate)

RD वर व्याजदर पूर्वनिश्चित असतो.

सहकारी बँकांमध्ये साधारण FD प्रमाणेच किंवा किंचित कमी व्याजदर मिळतो.

व्याज सहसा त्रैमासिक पद्धतीने गणना केले जाते.

3. निश्चित कालावधी (Fixed Tenure)

ठरलेल्या मुदतीनंतर ग्राहकाला एकूण जमा रक्कम + व्याज मिळते.

मुदत पूर्ण होईपर्यंत नियमित हप्ता भरणे आवश्यक असते.

4. मुदतपूर्व बंद (Premature Closure)

गरज असल्यास RD मुदतपूर्व बंद करता येते.

परंतु काही वेळा दंड (Penalty) किंवा कमी व्याज लागू शकते.

5. कर्ज सुविधा (Loan against RD)

काही सहकारी बँका RD वर कर्ज किंवा ओव्हरड्राफ्ट सुविधा देतात. साधारणपणे जमा रकमेच्या ठराविक टक्केवारीपर्यंत कर्ज मिळते.

6. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी लाभ

वरिष्ठ नागरिकांना काही वेळा अधिक व्याजदर दिला जातो.

RD उघडण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे

- ✓ ओळख प्रमाणपत्र (Aadhar, PAN)
- ✓ पत्ता प्रमाणपत्र
- ✓ पासपोर्ट साइज फोटो
- ✓ विद्यमान बचत खाते (Savings Account)

RD कधी उपयुक्त ठरते?

जेव्हा दर महिन्याला थोडी-थोडी बचत करायची असेल मुलांच्या शिक्षणासाठी, सण-समारंभासाठी किंवा भविष्यातील खर्चासाठी निधी जमा करायचा असेल नियमित बचतीची सवय लावायची असेल

सारांश (Quick Points)

- दर महिन्याला निश्चित रक्कम जमा होते.
- ठराविक कालावधीनंतर मूळ + व्याज मिळते.
- सुरक्षित व शिस्तबद्ध बचत योजना.
- मुदतपूर्व बंद करता येते (Penalty लागू)
- RD वर कर्ज सुविधा उपलब्ध.

5) विशेष ठेवी योजना (Special Deposits)

बँका विविध ग्राहकांच्या गरजांनुसार विशेष ठेवी योजना उपलब्ध करून देतात. वरिष्ठ नागरिकांसाठी खास योजना असतात ज्यामध्ये अधिक व्याजदर आणि अतिरिक्त सुविधा दिल्या जातात. तसेच मुलांच्या शिक्षणासाठी बचत योजना तयार केल्या जातात, ज्यामुळे भविष्यातील शिक्षण खर्चासाठी नियोजन करणे सोपे होते. अशा प्रकारे वेगवेगळ्या गरजांनुसार तयार केलेल्या या विशेष योजनांमुळे ग्राहकांना सुरक्षित आणि उद्दिष्टपूर्ण बचत करता येते. सहकारी बँकांमधील विविध ठेवींचे प्रकार लोकांच्या गरजेनुसार तयार केलेले आहेत. यामुळे प्रत्येक व्यक्ती आपल्या आर्थिक उद्दिष्टांनुसार योग्य पर्याय निवडू शकतो. सहकारी बँका या स्वरूपाने वेगळ्या असल्या तरी त्या देत असलेल्या सेवा मोठ्या प्रमाणावर व्यापारी बँकांसारख्याच असतात. जशा State Bank of India किंवा HDFC Bank सारख्या व्यापारी बँका ग्राहकांना बचत खाते, चालू खाते, मुदत ठेवी, कर्ज सुविधा, पैसे हस्तांतरण (NEFT, RTGS, UPI), ATM, डेबिट/क्रेडिट कार्ड, इंटरनेट व मोबाईल बँकिंग अशा विविध सेवा देतात, त्याचप्रमाणे सहकारी बँकाही आपल्या ग्राहकांना या सर्व मूलभूत बँकिंग सुविधा पुरवतात. फरक एवढाच की सहकारी बँका प्रामुख्याने स्थानिक व सदस्य-केंद्रित पद्धतीने कार्य करतात, त्यामुळे त्या ग्राहकांशी अधिक जवळीक ठेवून सेवा देतात. विशेषतः ग्रामीण व निम्न-आर्थिक घटकांसाठी सहकारी बँका अधिक सुलभ व परवडणाऱ्या असतात. त्यामुळे असे म्हणता येते की, सेवा स्वरूपात सहकारी बँका आणि व्यापारी बँका यांच्यात

फारसा फरक नसून, फक्त कार्यपद्धती आणि उद्दिष्टांमध्ये थोडा फरक आढळतो.

सहकारी बँकेची कार्ये –

2) कर्ज देणे (Lending Function)

सहकारी बँका (Co-operative Banks) या सदस्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी कार्य करतात. त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट नफा कमावणे नसून सदस्यांना स्वस्त दरात व सोप्या अटींवर कर्ज उपलब्ध करून देणे हे आहे. विशेषतः शेतकरी, लघुउद्योग, छोटे व्यापारी आणि मध्यमवर्गीय लोकांसाठी सहकारी बँका महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कर्ज देताना बँका ग्राहकाची गरज, परतफेड क्षमता आणि तारण यांचा विचार करून कर्ज मंजूर करतात.

कर्जाचे प्रकार (Types of Loans)

1) अल्पमुदती कर्ज (Short-term Loans)

अल्पमुदती कर्ज (Short-term Loans) हे साधारणपणे एक वर्षाच्या आत परतफेड करायचे कर्ज असते. हे कर्ज प्रामुख्याने तात्पुरत्या आणि दैनंदिन आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी दिले जाते. उदाहरणार्थ, शेतकऱ्यांना बियाणे, खते, औषधे खरेदी करण्यासाठी किंवा लघुउद्योगांना दैनंदिन खर्च आणि कार्यकारी भांडवलासाठी हे कर्ज उपयोगी पडते. या कर्जाची प्रक्रिया तुलनेने सोपी आणि जलद असते, त्यामुळे गरज असताना त्वरित निधी उपलब्ध होतो. कालावधी कमी असल्यामुळे व्याजाचा बोजा जास्त वाढत नाही आणि परतफेड करणेही सोपे जाते. त्यामुळे अल्पमुदती कर्ज हे विद्यार्थ्यांना समजण्यास सोपे आणि व्यवहारात उपयुक्त असे महत्त्वाचे कर्ज प्रकार मानले जाते.

2) मध्यम मुदती कर्ज (Medium-term Loans)

मध्यम मुदती कर्ज (Medium-term Loan) हे साधारणपणे 1 ते 5 वर्षांच्या कालावधीसाठी दिले जाते. हे कर्ज अशा गरजांसाठी उपयुक्त असते ज्या तात्पुरत्या नसून काही प्रमाणात दीर्घकालीन स्वरूपाच्या असतात. उदाहरणार्थ, शेतीसाठी ट्रॅक्टर, पंपसेट किंवा इतर उपकरणे खरेदी करणे, विद्यमान यंत्रसामग्रीची दुरुस्ती करणे किंवा लघुउद्योगाचा विस्तार करणे यासाठी हे कर्ज घेतले जाते. या कर्जाची परतफेड ठराविक कालावधीत हप्त्यांमध्ये (EMI) केली जाते, त्यामुळे कर्जदारावर एकाच वेळी मोठा आर्थिक ताण येत नाही. कालावधी मध्यम असल्यामुळे निधीचा योग्य उपयोग करून उत्पन्न वाढवण्याची संधी मिळते आणि त्यातून कर्जाची परतफेड करणे सोपे होते. त्यामुळे मध्यम मुदती कर्ज हे विकासाभिमुख आणि नियोजनबद्ध खर्चासाठी उपयुक्त ठरते.

3) दीर्घमुदती कर्ज (Long-term Loans)

दीर्घ मुदती कर्ज (Long-term Loan) हे साधारणपणे 5 वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी दिले जाते. हे कर्ज मोठ्या व दीर्घकालीन गुंतवणुकीसाठी उपयुक्त असते. उदाहरणार्थ, घर बांधणे, जमीन खरेदी करणे किंवा मोठ्या उद्योग/प्रकल्पांसाठी निधी उभारणे यासाठी अशा प्रकारचे कर्ज घेतले जाते. या कर्जामध्ये रक्कम साधारणपणे मोठी असते आणि परतफेड दीर्घ कालावधीत हप्त्यांमध्ये (EMI) केली जाते. त्यामुळे कर्जदाराला आर्थिक नियोजन करण्यासाठी अधिक वेळ मिळतो. दीर्घकालीन स्वरूपामुळे व्याजाचा भार जास्त असू शकतो, परंतु मोठ्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी हे कर्ज अत्यंत उपयुक्त ठरते.

4) तारणावर कर्ज (Secured Loans)

तारण कर्ज (Secured Loan) या प्रकारात ग्राहक बँकेकडे आपली काही मौल्यवान मालमत्ता तारण (Collateral) म्हणून ठेवतो. या तारणामध्ये सोने, जमीन, घर, किंवा FD (Fixed Deposit) यांचा समावेश होऊ शकतो. बँक त्या मालमत्तेच्या किमतीनुसार कर्जाची रक्कम निश्चित करते, त्यामुळे कर्ज देताना बँकेचा धोका कमी होतो. या प्रकारच्या कर्जाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे व्याजदर तुलनेने कमी असतो, कारण बँकेकडे सुरक्षिततेसाठी तारण उपलब्ध असते. त्यामुळे ग्राहकाला कमी व्याजात कर्ज मिळते आणि मोठ्या गरजांसाठी हे कर्ज अधिक फायदेशीर ठरते.

5) तारणाशिवाय कर्ज (Unsecured Loans)

तारणाशिवाय कर्ज (Unsecured Loan) या प्रकारात कर्ज घेण्यासाठी ग्राहकाला कोणतीही मालमत्ता तारण म्हणून ठेवावी लागत नाही. बँक ग्राहकाची विश्वासार्हता, उत्पन्न, क्रेडिट इतिहास आणि परतफेडीची क्षमता पाहून कर्ज मंजूर करते. त्यामुळे हे कर्ज प्रामुख्याने पगारदार व्यक्ती किंवा चांगला आर्थिक इतिहास असलेल्या ग्राहकांना दिले जाते.

या कर्जाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्याजदर तुलनेने जास्त असतो, कारण बँकेकडे कोणतेही तारण नसल्यामुळे धोका अधिक असतो. तसेच, या प्रकारात कर्जाची रक्कम मर्यादित असते. तरीही, तातडीच्या आर्थिक गरजांसाठी हे कर्ज सोयीचे व जलद मिळणारे ठरते.

6) पीक कर्ज (Crop Loan)

हे कर्ज विशेषतः शेतकऱ्यांसाठी दिले जाते आणि त्यांच्या दैनंदिन शेतीसंबंधित गरजा पूर्ण करण्यासाठी उपयुक्त ठरते. बियाणे खरेदी, खते, कीटकनाशके, मजुरी तसेच इतर शेती खर्च भागवण्यासाठी या कर्जाचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे शेतकऱ्यांना हंगामाच्या सुरुवातीलाच आवश्यक भांडवल सहज उपलब्ध होते.

या कर्जाचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची परतफेड पीक हंगामाशी जोडलेली असते. म्हणजेच, शेतकऱ्यांना उत्पन्न मिळाल्यानंतरच कर्ज फेडण्याची सुविधा दिली जाते. यामुळे आर्थिक ताण कमी होतो आणि शेतीचे नियोजन अधिक सुलभ होते.

7) वैयक्तिक कर्ज (Personal Loan)

हे कर्ज व्यक्तीच्या वैयक्तिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी दिले जाते. शिक्षणासाठी फी भरणे, वैद्यकीय खर्च भागवणे, लग्न समारंभाची व्यवस्था करणे अशा विविध कारणांसाठी या कर्जाचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे अचानक उद्भवणाऱ्या आर्थिक गरजांमध्ये हे कर्ज मोठी मदत करते.

या कर्जाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सहसा कोणतेही तारण देण्याची आवश्यकता नसते आणि कर्ज मंजुरीची प्रक्रिया जलद असते. मात्र, तारण नसल्यामुळे व्याजदर तुलनेने जास्त असू शकतो आणि कर्जाची रक्कम मर्यादित असते.

8) ओव्हरड्राफ्ट सुविधा (Overdraft)

या सुविधेत ग्राहक खात्यातील शिल्लकपेक्षा जास्त रक्कम काढू शकतो.

उपयोग: तात्पुरती आर्थिक गरज पूर्ण करणे
वैशिष्ट्य: वापरलेल्या रकमेवरच व्याज आकारले जाते.

1.3 भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) - इतिहास, उद्दिष्टे आणि कार्ये (History, Objects and functions)

भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) ही भारताची मध्यवर्ती बँक असून देशाच्या संपूर्ण बँकिंग आणि आर्थिक व्यवस्थेचे नियमन करणारी सर्वोच्च संस्था आहे. तिची स्थापना 1 एप्रिल 1935 रोजी झाली. RBI चे मुख्यालय मुंबई येथे आहे. RBI चे मुख्य कार्य म्हणजे देशातील चलनविषयक धोरण (Monetary Policy) तयार करणे, पैशांचा पुरवठा नियंत्रित करणे आणि आर्थिक स्थैर्य राखणे. तसेच, सर्व व्यावसायिक बँका व इतर वित्तीय संस्थांवर देखरेख ठेवून त्यांचे कामकाज योग्य पद्धतीने चालते याची खात्री करते. ही बँक सरकारची बँकर, बँकांची बँक आणि शेवटचा कर्जदाता (Lender of Last Resort) म्हणून काम करते. याशिवाय, नोटा जारी करणे, महागाई नियंत्रणात ठेवणे आणि देशातील वित्तीय प्रणाली मजबूत ठेवणे ही RBI ची महत्त्वाची जबाबदारी आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) ही भारताची केंद्रीय बँक असून देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचे नियोजन, नियंत्रण आणि विकास यामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. RBI ची स्थापना Reserve Bank of India Act 1934 अंतर्गत करण्यात आली आणि 1 एप्रिल 1935 पासून तिचे कार्य सुरू झाले.

सुरुवातीला RBI ही खाजगी मालकीची संस्था होती, परंतु 1949 मध्ये तिचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले आणि ती पूर्णपणे भारत सरकारच्या मालकीची झाली. त्यानंतर RBI देशाच्या आर्थिक

धोरणांमध्ये अधिक प्रभावीपणे काम करू लागली. RBI चे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे देशात आर्थिक स्थैर्य राखणे, महागाई नियंत्रणात ठेवणे आणि विकासाला चालना देणे होय. ती देशातील चलन (Currency) जारी करते, बँकिंग प्रणालीवर नियंत्रण ठेवते आणि आर्थिक संकटाच्या काळात मार्गदर्शक म्हणून काम करते. याशिवाय, RBI वित्तीय समावेशन (Financial Inclusion) वाढवण्यासाठीही प्रयत्न करते, ज्यामुळे ग्रामीण आणि दुर्बल घटकांनाही बँकिंग सुविधा मिळतात. डिजिटल पेमेंट्स, UPI, आणि सुरक्षित व्यवहार यांना प्रोत्साहन देऊन RBI आधुनिक अर्थव्यवस्थेला बळकटी देते.

RBI ही फक्त एक बँक नसून ती संपूर्ण भारतीय अर्थव्यवस्थेचा नियामक, मार्गदर्शक आणि संरक्षक (Regulator, Controller & Protector) म्हणून ओळखली जाते.

भारतीय रिझर्व्ह बँक (Reserve Bank of India) – इतिहास (History)

स्थापना व पार्श्वभूमी

भारतात एक केंद्रीय बँक असावी ही कल्पना प्रथम 1926 मध्ये Hilton Young Commission (रॉयल कमिशन ऑन इंडियन करंसी अँड फायनान्स) यांनी मांडली. या आयोगाने भारतात चलन व पत व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्वतंत्र केंद्रीय बँकेची गरज असल्याचे सांगितले.

यानुसार Reserve Bank of India Act 1934 मंजूर करण्यात आला आणि 1 एप्रिल 1935 रोजी RBI ची स्थापना झाली. सुरुवातीला RBI चे मुख्यालय कोलकाता येथे होते, नंतर 1937 मध्ये ते मुंबई येथे हलविण्यात आले.

राष्ट्रीयीकरण (Nationalisation)

1947 मध्ये भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर देशाच्या आर्थिक धोरणांवर सरकारचे नियंत्रण आवश्यक झाले. त्यामुळे 1 जानेवारी 1949 रोजी RBI चे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. त्यानंतर RBI पूर्णपणे भारत सरकारच्या मालकीची झाली आणि तिच्या कार्यात अधिक व्यापक बदल झाले. 1947 मध्ये भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर देशाच्या आर्थिक धोरणांवर सरकारचे नियंत्रण आवश्यक झाले. त्यामुळे 1 जानेवारी 1949 रोजी RBI चे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. त्यानंतर RBI पूर्णपणे भारत सरकारच्या मालकीची झाली आणि तिच्या कार्यात अधिक व्यापक बदल झाले.

राष्ट्रीयीकरणानंतर RBI ला केवळ बँक म्हणून नव्हे तर देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचे मार्गदर्शन करणारी प्रमुख संस्था म्हणून विकसित करण्यात आले. सरकारच्या धोरणांनुसार अर्थव्यवस्थेची दिशा ठरवणे, विकासाभिमुख बँकिंगला प्रोत्साहन देणे आणि सार्वजनिक हित लक्षात घेऊन निर्णय घेणे या जबाबदाऱ्या अधिक ठळक झाल्या. तसेच ग्रामीण व कृषी क्षेत्राकडे लक्ष देऊन आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion) वाढवण्याचे प्रयत्नही सुरू झाले. यामुळे RBI ची भूमिका अधिक व्यापक, जबाबदारीपूर्ण आणि देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची बनली.

विकासाचा टप्पा (Post-Independence Development)

स्वातंत्र्यानंतर RBI ने देशाच्या आर्थिक विकासात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली. या काळात भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यतः कृषीप्रधान होती आणि वित्तीय सुविधा ग्रामीण भागात कमी प्रमाणात उपलब्ध होत्या. त्यामुळे RBI ने समावेशक (inclusive)

आणि संतुलित विकासासाठी अनेक उपाययोजना केल्या. शेती व ग्रामीण भागासाठी कर्जपुरवठा वाढवला

- सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना प्रोत्साहन दिले
- औद्योगिक विकासासाठी वित्तीय सहाय्य केले

1) कृषी व ग्रामीण विकासावर भर

RBI ने शेतकरी आणि ग्रामीण भागासाठी कर्जपुरवठा वाढवण्यावर विशेष लक्ष दिले. सहकारी बँका आणि ग्रामीण वित्तीय संस्थांना प्रोत्साहन देऊन शेतीसाठी आवश्यक निधी उपलब्ध करून दिला. यामुळे शेती उत्पादनात वाढ झाली आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत झाली.

2) बँकांचे राष्ट्रीयीकरण व विस्तार

1969 आणि 1980 या दोन टप्प्यांत भारतातील प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. या ऐतिहासिक निर्णयामागे देशाच्या आर्थिक विकासाला गती देणे आणि बँकिंग सेवा सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचवणे हा मुख्य हेतू होता. या संपूर्ण प्रक्रियेत RBI ने नियामक आणि मार्गदर्शक संस्था म्हणून महत्त्वाची भूमिका बजावली.

उद्दिष्ट:

बँकिंग सुविधा केवळ शहरी भागापुरत्या मर्यादित न राहता ग्रामीण व दुर्गम भागातही उपलब्ध व्हाव्यात, शेतकरी, लघुउद्योग, छोट्या व्यावसायिकांना कर्जसहाय्य मिळावे आणि आर्थिक असमानता कमी व्हावी हा मुख्य उद्देश होता.

परिणामः

राष्ट्रीयीकरणानंतर देशभरात बँक शाखांची मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली. ग्रामीण भागात नवीन शाखा उघडल्या गेल्या आणि सर्वसामान्य नागरिक, शेतकरी व लघुउद्योगांना प्रथमच औपचारिक बँकिंग प्रणालीचा लाभ मिळू लागला. यामुळे बचत सवय वाढली, कर्जसुविधा सुलभ झाल्या आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळाली.

3) प्राधान्य क्षेत्र कर्ज (Priority Sector Lending)

Reserve Bank of India ने काही महत्त्वाच्या क्षेत्रांना "प्राधान्य क्षेत्र" म्हणून घोषित केले, ज्यामध्ये शेती, लघुउद्योग, शिक्षण आणि गृहनिर्माण यांचा समावेश होतो. या निर्णयानुसार बँकांना या क्षेत्रांना ठराविक प्रमाणात कर्ज देणे बंधनकारक करण्यात आले. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, शेतकरी आणि लहान उद्योजकांना सहजपणे आर्थिक मदत मिळू लागली आणि देशाच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळाली.

4) वित्तीय संस्थांची स्थापना

Reserve Bank of India च्या मार्गदर्शनाखाली अनेक महत्त्वाच्या वित्तीय संस्था स्थापन करण्यात आल्या, त्यापैकी NABARD (1982) ही एक प्रमुख संस्था आहे. या संस्थेचे मुख्य उद्दिष्ट कृषी व ग्रामीण विकासासाठी विशेष वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून देणे हे होते. NABARD च्या स्थापनेमुळे शेतकरी, स्वयंरोजगार करणारे लोक आणि ग्रामीण उद्योगांना दीर्घकालीन व सुलभ कर्ज मिळू लागले, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत झाली आणि विकासाला गती मिळाली.

5) आर्थिक नियोजन व नियंत्रण

1) चलनविषयक धोरण (Monetary Policy)

RBI ठराविक कालावधीनुसार चलनविषयक धोरण जाहीर करते. या धोरणाद्वारे देशातील पैशांचा पुरवठा, व्याजदर आणि कर्जप्रवाह यांचे नियमन केले जाते. अर्थव्यवस्थेत जास्त पैसा फिरत असल्यास महागाई वाढू शकते, तर कमी पैसा असल्यास आर्थिक वाढ मंदावू शकते. त्यामुळे RBI संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करते. चलनविषयक धोरणाच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेत किती पैसा असावा हे ठरवले जाते. महागाई (Inflation) वाढल्यास व्याजदर वाढवून पैशांचा पुरवठा कमी केला जातो, तर आर्थिक वाढ मंदावल्यास व्याजदर कमी करून कर्जप्रवाह वाढवला जातो. यामुळे उद्योग, व्यापार आणि सामान्य नागरिक यांना स्थिर व सुरक्षित आर्थिक वातावरण मिळते. अशा प्रकारे RBI चे चलनविषयक धोरण देशाच्या आर्थिक आरोग्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

2) महागाई नियंत्रण (Inflation Control)

महागाई म्हणजे वस्तू व सेवांच्या किमती सातत्याने वाढणे होय. महागाई जास्त झाल्यास सामान्य लोकांच्या खरेदी शक्तीवर परिणाम होतो, त्यामुळे ती नियंत्रणात ठेवणे अत्यंत आवश्यक असते. Reserve Bank of India विविध उपायांचा वापर करून महागाई नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करते.

RBI रेपो रेट (Repo Rate) वाढवते तेव्हा बँकांना कर्ज महाग पडते, त्यामुळे त्या ग्राहकांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जावरही जास्त व्याज आकारतात. यामुळे लोक आणि उद्योग कमी कर्ज घेतात व खर्च कमी होतो, परिणामी महागाई कमी होण्यास मदत होते.

याउलट, RBI रेपो रेट कमी करते तेव्हा कर्ज स्वस्त होते. त्यामुळे लोक जास्त कर्ज घेतात, खर्च वाढतो आणि बाजारात मागणी वाढते. अशा प्रकारे गरजेनुसार रेपो रेटमध्ये बदल करून RBI बाजारातील मागणी आणि पुरवठा यामध्ये संतुलन राखते आणि अर्थव्यवस्था स्थिर ठेवते.

3) पैशांचा पुरवठा नियंत्रण (Control of Money Supply)

Reserve Bank of India अर्थव्यवस्थेत फिरणाऱ्या पैशांचे प्रमाण (Money Supply) नियंत्रित करण्याचे महत्त्वाचे काम करते. अर्थव्यवस्थेत जर खूप जास्त पैसा फिरत असेल तर वस्तू व सेवांची मागणी वाढते आणि महागाई वाढण्याची शक्यता असते. उलट, जर पैसा कमी प्रमाणात उपलब्ध असेल तर खर्च आणि गुंतवणूक कमी होते, ज्यामुळे आर्थिक मंदी येऊ शकते. म्हणूनच RBI अर्थव्यवस्थेत योग्य प्रमाणात पैसा राहिल यासाठी संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करते. यासाठी ती CRR (Cash Reserve Ratio) आणि SLR (Statutory Liquidity Ratio) सारख्या साधनांचा वापर करते. CRR वाढवल्यास बँकांकडे कर्ज देण्यासाठी कमी पैसा उरतो, त्यामुळे बाजारातील पैसा कमी होतो. तसेच SLR द्वारेही बँकांना ठराविक रक्कम सुरक्षित स्वरूपात ठेवावी लागते, ज्यामुळे कर्जप्रवाहावर नियंत्रण ठेवले जाते. अशा प्रकारे RBI विविध उपाययोजनांच्या मदतीने पैशांचा पुरवठा नियंत्रित करून आर्थिक स्थैर्य राखते.

4) व्याजदर नियंत्रण (Interest Rate Regulation)

Reserve Bank of India बँकांच्या कर्जावरील व्याजदरांवर अप्रत्यक्षपणे नियंत्रण ठेवते. RBI स्वतः सर्व कर्जांचे दर

थेट ठरवत नाही, पण रेपो रेट, रिव्हर्स रेपो रेट यांसारख्या साधनांद्वारे बँकांच्या कर्जदरांवर प्रभाव टाकते. व्याजदर कमी झाल्यास कर्ज स्वस्त होते, त्यामुळे उद्योग, व्यवसाय आणि सामान्य लोक अधिक कर्ज घेतात. यामुळे गुंतवणूक व खर्च वाढतो आणि अर्थव्यवस्थेला गती मिळते. त्याउलट, व्याजदर वाढल्यास कर्ज महाग होते. त्यामुळे लोक कमी कर्ज घेतात, खर्च कमी होतो आणि बचतीकडे अधिक कल वाढतो. यामुळे महागाईवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होते. अशा प्रकारे व्याजदरांमध्ये बदल करून RBI अर्थव्यवस्थेची गती संतुलित ठेवते आणि आर्थिक स्थैर्य राखते.

5) कर्जप्रवाह नियंत्रण (Credit Control)

RBI बँकांना किती व कोणत्या क्षेत्राला कर्ज द्यायचे यावर मार्गदर्शन करते. प्राधान्य क्षेत्रांना (शेती, लघुउद्योग) जास्त कर्ज अनावश्यक कर्जवाढ टाळण्यासाठी नियम यामुळे अर्थव्यवस्था संतुलित राहते.

6) आर्थिक स्थैर्य राखणे (Maintaining Economic Stability)

Reserve Bank of India देशातील आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी विविध उपाययोजना करते. यामध्ये महागाई नियंत्रणासाठी रेपो दरासारख्या साधनांचा वापर करून पैशांचा पुरवठा नियंत्रित केला जातो, बँकिंग प्रणालीवर देखरेख ठेवून आर्थिक सुरक्षितता सुनिश्चित केली जाते, तसेच आर्थिक संकटाच्या काळात बँकांना तरलता (Liquidity) पुरवून बाजार स्थिर ठेवला जातो. याशिवाय विदेशी चलन साठ्याचे व्यवस्थापन करून रुपयाची किंमत स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्रकारे

RBI अर्थव्यवस्थेतील चढ-उतार नियंत्रित करून देशाची आर्थिक व्यवस्था मजबूत आणि स्थिर ठेवते.

1991 च्या आर्थिक सुधारणांनंतर RBI ची भूमिका अधिक महत्वाची झाली. तिने बँकिंग क्षेत्रात सुधारणा केल्या, डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन दिले आणि महागाई नियंत्रणासाठी प्रभावी धोरणे राबवली.

आज RBI UPI, डिजिटल पेमेंट्स, आणि वित्तीय समावेशन यांसारख्या उपक्रमांद्वारे आधुनिक भारताच्या अर्थव्यवस्थेला मजबूत करत आहे.

आधुनिक काळातील भूमिका (Modern Phase)

1991 च्या आर्थिक सुधारणांनंतर RBI ची भूमिका अधिक महत्वाची झाली. तिने बँकिंग क्षेत्रात सुधारणा केल्या, डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन दिले आणि महागाई नियंत्रणासाठी प्रभावी धोरणे राबवली. आज RBI UPI, डिजिटल पेमेंट्स, आणि वित्तीय समावेशन यांसारख्या उपक्रमांद्वारे आधुनिक भारताच्या अर्थव्यवस्थेला मजबूत करत आहे. आधुनिक काळात भारतीय रिझर्व्ह बँक (Reserve Bank of India) ची भूमिका अधिक व्यापक आणि गतिमान झाली आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या वेगवान प्रगतीमुळे अर्थव्यवस्थेत मोठे बदल झाले आहेत. 1991 नंतरच्या आर्थिक सुधारणांपासून RBI ने बँकिंग क्षेत्र अधिक स्पर्धात्मक, पारदर्शक आणि मजबूत करण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या. डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देणे, UPI आणि इतर इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट प्रणालींचा विकास, तसेच सायबर

सुरक्षिततेसाठी कठोर नियम लागू करणे ही आधुनिक काळातील महत्त्वाची पावले आहेत.

याशिवाय, RBI चलनविषयक धोरण अधिक पारदर्शक पद्धतीने राबवते आणि महागाई नियंत्रणासाठी स्पष्ट लक्ष्य (Inflation Targeting) ठेवते. वित्तीय स्थैर्य राखण्यासाठी बँकांवर कडक देखरेख ठेवली जाते, तणाव चाचण्या (Stress Tests) घेतल्या जातात आणि आवश्यक तेथे सुधारात्मक उपाय केले जातात. कोविड-19 सारख्या संकटाच्या काळातही RBI ने व्याजदर कपात, तरलता वाढ आणि कर्ज सवलतीसारख्या उपायांनी अर्थव्यवस्थेला आधार दिला.

एकूणच, आधुनिक काळात RBI केवळ चलन जारी करणारी संस्था नसून डिजिटल अर्थव्यवस्थेची प्रवर्तक, वित्तीय स्थैर्याची रक्षक आणि आर्थिक विकासाची दिशा ठरवणारी प्रमुख संस्था बनली आहे.

उद्दिष्टे (Objectives)

1) चलन स्थैर्य राखणे (Monetary Stability)

RBI चे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे देशातील चलनाची किंमत स्थिर ठेवणे होय. महागाई (Inflation) जास्त वाढू नये आणि पैशांची क्रयशक्ती टिकून राहावी यासाठी RBI विविध उपाययोजना करते. चलन स्थिर राहिल्यास लोकांचा अर्थव्यवस्थेवर विश्वास वाढतो.

2) आर्थिक स्थैर्य राखणे (Economic Stability)

देशाची संपूर्ण अर्थव्यवस्था स्थिर आणि संतुलित राहावी हे RBI चे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. महागाई, बेरोजगारी, उत्पादन यामध्ये संतुलन राखून आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

3) चलन व पत नियंत्रण (Control of Currency & Credit)

RBI देशातील पैशांचा पुरवठा आणि कर्जप्रवाह नियंत्रित करते. जास्त पैसा असेल तर महागाई वाढते आणि कमी पैसा असेल तर आर्थिक मंदी येऊ शकते. त्यामुळे योग्य प्रमाणात पैसा उपलब्ध राहिल याची काळजी घेतली जाते.

4) बँकिंग प्रणालीचे नियमन (Regulation of Banking System)

RBI सर्व बँका आणि वित्तीय संस्थांवर नियंत्रण ठेवते. बँका नियमानुसार काम करत आहेत का, त्यांची आर्थिक स्थिती मजबूत आहे का यावर देखरेख ठेवली जाते. यामुळे बँकिंग प्रणाली सुरक्षित आणि विश्वासाई राहते.

5) वित्तीय समावेशन वाढवणे (Financial Inclusion)

देशातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत बँकिंग सुविधा पोहोचवणे हे RBI चे उद्दिष्ट आहे. ग्रामीण भाग, गरीब आणि दुर्बल घटकांना बँकिंग सेवा मिळावी यासाठी विविध योजना राबवल्या जातात.

6) आर्थिक विकासाला चालना देणे (Economic Development)

RBI विविध धोरणांद्वारे उद्योग, शेती, लघुउद्योग आणि सेवा क्षेत्राच्या विकासाला मदत करते. योग्य कर्जपुरवठा आणि वित्तीय सहाय्यामुळे देशाच्या आर्थिक प्रगतीला चालना मिळते.

7) परकीय चलन व्यवस्थापन (Foreign Exchange Management)

RBI देशातील परकीय चलन (Foreign Exchange) साठ्याचे व्यवस्थापन करते. आयात-निर्यात व्यवहार सुरळीत

चालावेत आणि रुपयाचे मूल्य स्थिर राहावे यासाठी उपाय केले जातात.

8) जनतेचा विश्वास टिकवणे (Public Confidence)

बँकिंग आणि आर्थिक प्रणालीवर लोकांचा विश्वास कायम ठेवणे हे अत्यंत महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. सुरक्षित, पारदर्शक आणि प्रभावी बँकिंग सेवा देऊन RBI हा विश्वास टिकवते.

Functions भारतीय रिझर्व्ह बँक (Reserve Bank of India) – कार्ये (Functions)

1) नोटा जारी करणे (Issue of Currency)

RBI ला भारतात चलन (Currency) जारी करण्याचा एकाधिकार आहे. ₹2 पेक्षा जास्त मूल्याच्या सर्व नोटा RBI जारी करते. यामुळे देशात एकसमान आणि नियंत्रित चलन व्यवस्था राखली जाते.

2) सरकारची बँक (Banker to Government)

RBI केंद्र आणि राज्य सरकारची बँक म्हणून काम करते.

1. सरकारचे पैसे जमा करणे
2. सरकारच्या वतीने देयके करणे
3. आवश्यकतेनुसार सरकारला कर्ज देणे

3) बँकांची बँक (Banker's Bank)

RBI इतर सर्व बँकांसाठी बँक म्हणून कार्य करते.

1. बँका आपले राखीव निधी RBI कडे ठेवतात
2. अडचणीच्या वेळी RBI कडून कर्ज घेतात
3. बँकांमधील व्यवहारांचे निपटारा (Clearing) RBI करते

4) शेवटचा कर्जदाता (Lender of Last Resort)

जेव्हा एखादी बँक आर्थिक अडचणीत येते आणि इतरत्र कर्ज मिळत नाही, तेव्हा RBI त्या बँकेला कर्ज देते. यामुळे बँकिंग प्रणाली कोसळण्यापासून वाचते.

5) पत नियंत्रण (Control of Credit)

RBI अर्थव्यवस्थेत कर्जाचा पुरवठा नियंत्रित करते.

1. रेपो रेट, CRR, SLR सारखी साधने वापरते
2. महागाई आणि आर्थिक वाढ यामध्ये संतुलन ठेवते

6) परकीय चलन नियंत्रण (Control of Foreign Exchange)

RBI देशातील परकीय चलन व्यवहारांचे नियमन करते.

1. आयात-निर्यात व्यवहार नियंत्रण
2. रुपयाचे मूल्य स्थिर ठेवणे
3. परकीय चलन साठा व्यवस्थापन

7) क्लिअरिंग हाऊस (Clearing House)

RBI बँकांमधील चेक व इतर व्यवहारांचे निपटारा करते. यामुळे व्यवहार जलद आणि सुरक्षित होतात.

8) आर्थिक सल्लागार (Controller & Advisor)

RBI सरकारला आर्थिक विषयांवर सल्ला देते.

1. आर्थिक धोरण तयार करण्यात मदत
2. वित्तीय नियोजनामध्ये मार्गदर्शन

9) वित्तीय स्थैर्य राखणे (Maintaining Financial Stability)

RBI संपूर्ण बँकिंग आणि वित्तीय प्रणाली स्थिर ठेवते.

1. बँकांवर नियंत्रण व देखरेख
2. संकटाच्या काळात उपाययोजना

10) विकासात्मक कार्ये (Developmental Functions)

RBI देशाच्या आर्थिक विकासासाठी विविध उपक्रम राबवते.

1. ग्रामीण व कृषी क्षेत्राला प्रोत्साहन
2. लघुउद्योगांना सहाय्य
3. डिजिटल पेमेंट्सला चालना

1.4 चलनविषयक धोरण –अर्थ, वैशिष्ट्ये आणि साधने (monetary policy meaning features and tool)

अर्थ (Meaning)

चलनविषयक धोरण म्हणजे देशातील पैशांचा पुरवठा (Money Supply), व्याजदर (Interest Rate) आणि कर्जप्रवाह (Credit Flow) यांचे नियमन करून महागाई नियंत्रणात ठेवणे व आर्थिक स्थैर्य राखणे ही प्रक्रिया होय. भारतात हे धोरण भारतीय रिझर्व्ह बँक (Reserve Bank of India) राबवते. याचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे किंमत स्थैर्य (Price Stability) राखून आर्थिक वाढीस चालना देणे.

वैशिष्ट्ये (Features of Monetary Policy)

1) किंमत स्थैर्याला प्राधान्य (Priority to Price Stability)

मुद्रानीतीचे मुख्य उद्दिष्ट महागाई नियंत्रणात ठेवणे हे आहे. किंमती अनियंत्रित वाढू नयेत यासाठी विविध उपाययोजना केल्या जातात, ज्यामुळे पैशाची क्रयशक्ती (purchasing power) टिकून राहते आणि अर्थव्यवस्था संतुलित राहते.

2) आर्थिक वाढीस पूरक (Support to Economic Growth)

मुद्रानीतीद्वारे उद्योग, शेती आणि सेवा क्षेत्रांना आवश्यक कर्जपुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो. यामुळे गुंतवणूक वाढते, उत्पादन वाढते आणि एकूण आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

3) नियोजित व नियमित घोषणा (Planned and Periodic Announcements)

Reserve Bank of India दर दोन महिन्यांनी मुद्रानीती जाहीर करते. या नियोजनबद्ध घोषणेमुळे पारदर्शकता (transparency) वाढते आणि बाजारातील विश्वास कायम राहतो.

4) व्याजदरांवर नियंत्रण (Control over Interest Rates)

मुद्रानीतीद्वारे रेपो रेट, रिव्हर्स रेपो रेट यांसारख्या दरांमध्ये बदल करून बाजारातील कर्जदरांवर अप्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवले जाते. यामुळे कर्ज घेणे व खर्च करण्यावर परिणाम होतो.

5) वित्तीय स्थैर्य राखणे (Ensuring Financial Stability)

बँकिंग प्रणाली मजबूत राहावी, आर्थिक संकटे टाळली जावीत आणि वित्तीय संस्थांवर विश्वास टिकून राहावा यासाठी मुद्रानीतीद्वारे आवश्यक उपाययोजना केल्या जातात.

चलनविषयक धोरणाची साधने (Tools of Monetary Policy)

(अ) परिमाणात्मक साधने (Quantitative Tools)

1) रेपो रेट (Repo Rate)

रेपो रेट म्हणजे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) बँकांना कर्ज देताना आकारत असलेला व्याजदर होय. जेव्हा बँकांना पैशांची गरज असते, तेव्हा त्या RBI कडून या दराने कर्ज घेतात. रेपो रेट वाढला तर कर्ज महाग होते आणि कमी झाला तर कर्ज स्वस्त होते.

उदाहरण: जर रेपो रेट 6% वरून 7% झाला, तर बँका जास्त व्याजाने कर्ज घेतील आणि ग्राहकांनाही कर्ज महाग मिळेल.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) बँकांना अल्पकालीन कर्ज देताना जो व्याजदर आकारते, त्याला रेपो रेट म्हणतात.

a) रेपो रेट वाढला → बँकांना कर्ज महाग पडते → ग्राहकांसाठी कर्ज महाग होते → खर्च कमी होतो → महागाई कमी होते

b) रेपो रेट कमी झाला → बँकांना कर्ज स्वस्त मिळते → ग्राहकांना कर्ज स्वस्त मिळते → गुंतवणूक व खर्च वाढतो → महागाई वाढू शकते

2) रिव्हर्स रेपो रेट (Reverse Repo Rate)

रिव्हर्स रेपो रेट म्हणजे बँका आपले जास्तीचे पैसे RBI कडे ठेवतात आणि त्यावर RBI त्यांना व्याज देते. हा दर बँकांना पैसे RBI कडे ठेवण्यास प्रोत्साहित करतो.

उदाहरण: जर रिव्हर्स रेपो रेट वाढला, तर बँका ग्राहकांना कर्ज देण्याऐवजी पैसे RBI कडे ठेवतील, त्यामुळे बाजारात पैशांचा पुरवठा कमी होतो.

a) रिव्हर्स रेपो रेट वाढला → बँका RBI कडे पैसे ठेवण्यास प्राधान्य देतात → बाजारात पैशांचा पुरवठा कमी होतो → महागाई कमी होते

b) रिव्हर्स रेपो रेट कमी झाला → बँका ग्राहकांना जास्त कर्ज देतात → बाजारात पैशांचा पुरवठा वाढतो → महागाई वाढते

3) रोख राखीव प्रमाण (CRR – Cash Reserve Ratio)

CRR म्हणजे बँकांनी त्यांच्या ठेवींमधील काही टक्के रक्कम RBI कडे रोख स्वरूपात ठेवणे बंधनकारक असते. यावर बँकांना व्याज मिळत नाही.

उदाहरण: जर CRR 4% असेल आणि बँकेकडे ₹100 कोटी ठेवी असतील, तर ₹4 कोटी RBI कडे ठेवावे लागतील.

बँकांनी आपल्या ठेवींचा ठराविक टक्का RBI कडे रोख स्वरूपात ठेवणे आवश्यक असते.

a) CRR वाढला → बँकांकडे कर्ज देण्यासाठी कमी पैसे उरतात → कर्ज कमी दिले जाते → महागाई कमी होते

b) CRR कमी झाला → बँकांकडे जास्त पैसे उपलब्ध होतात → कर्जवाटप वाढते → महागाई वाढते

4) वैधानिक तरलता प्रमाण (SLR – Statutory Liquidity Ratio)

SLR म्हणजे बँकांनी त्यांच्या ठेवींमधील काही टक्के रक्कम सोने, रोख किंवा सरकारी रोख्यांमध्ये ठेवणे आवश्यक असते. यामुळे बँकांची आर्थिक सुरक्षितता वाढते.

उदाहरण: जर SLR 18% असेल आणि ठेवी ₹100 कोटी असतील, तर ₹18 कोटी सुरक्षित साधनांमध्ये गुंतवावे लागतील.

a) SLR वाढला → बँकांना जास्त रक्कम सुरक्षित ठेवावी लागते → कर्ज देण्यासाठी कमी पैसे → महागाई कमी होते

b) SLR कमी झाला → बँकांकडे जास्त पैसे कर्जासाठी उपलब्ध → कर्जवाटप वाढते → महागाई वाढते

5) खुल्या बाजारातील व्यवहार (Open Market Operations – OMO)

खुल्या बाजारातील व्यवहार म्हणजे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) बाजारात सरकारी रोखे (Government Securities)

खरेदी किंवा विक्री करून अर्थव्यवस्थेतील पैशांचा पुरवठा (liquidity) नियंत्रित करण्याची प्रक्रिया होय.

हा एक महत्त्वाचा मौद्रिक धोरणाचा (Monetary Policy) साधन आहे, ज्याद्वारे RBI महागाई (inflation) आणि अर्थव्यवस्थेतील पैशांचा प्रवाह नियंत्रित करते.

a) RBI रोखे खरेदी करते तेव्हा

जेव्हा RBI बाजारातून सरकारी रोखे खरेदी करते, तेव्हा ती बँका आणि इतर संस्थांना त्यांच्या बदल्यात पैसे देते.

👉 परिणाम:

बँकांकडे जास्त पैसे उपलब्ध होतात.

कर्जवाटप वाढते.

लोकांचा खर्च आणि गुंतवणूक वाढते.

महागाई वाढण्याची शक्यता असते.

👉 उदाहरण:

समजा RBI ने ₹1000 कोटींचे सरकारी रोखे खरेदी केले,

→ बँकांना ₹1000 कोटी मिळाले.

→ त्या जास्त कर्ज देऊ शकतात.

→ बाजारात पैशांची वाढ होते.

b) RBI रोखे विकते तेव्हा

जेव्हा RBI सरकारी रोखे विकते, तेव्हा बँका आणि गुंतवणूकदार हे रोखे खरेदी करतात आणि त्यासाठी पैसे RBI ला देतात.

👉 परिणाम:

बँकांकडील पैसे कमी होतात.

कर्जवाटप कमी होते.

लोकांचा खर्च कमी होतो.

महागाई कमी होते.

👉 उदाहरण:

समजा RBI ने ₹500 कोटींचे रोखे विकले,

→ बँकांनी ₹500 कोटी RBI ला दिले

→ बँकांकडे कमी पैसे उरले

→ कर्ज कमी दिले जाईल

रोखे खरेदी → पैसे वाढतात → महागाई वाढते

रोखे विक्री → पैसे कमी होतात → महागाई कमी होते

(ब) गुणात्मक साधने (Qualitative Tools)

Reserve Bank of India अर्थव्यवस्थेत कर्जाचे योग्य नियमन करण्यासाठी काही गुणात्मक (qualitative) उपाय वापरते. पत मर्यादा (Credit Rationing) म्हणजे बँकांनी कोणत्या क्षेत्राला किती कर्ज द्यायचे यावर मर्यादा घालणे होय. यामुळे जास्त जोखमीच्या किंवा अनावश्यक क्षेत्रात कर्जाचा ओघ कमी होतो आणि शेती, लघुउद्योग यांसारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांना प्राधान्य मिळते. नैतिक समजावणी (Moral Suasion) या पद्धतीत RBI बँकांवर कडक नियम लादत नाही, तर त्यांना बैठका, सूचना आणि मार्गदर्शनाद्वारे जबाबदारीने वागण्यास प्रवृत्त करते. उदाहरणार्थ, महागाई वाढत असताना RBI बँकांना अनावश्यक कर्जवाटप कमी करण्याचा सल्ला देते. निवडक पत नियंत्रण (Selective Credit Control) या उपायात विशिष्ट वस्तू किंवा क्षेत्रासाठी कर्जावर थेट नियंत्रण ठेवले जाते, जसे की साठेबाजी टाळण्यासाठी काही

वस्तुंवरील कर्जावर कडक अटी लावणे. या सर्व उपायांमुळे कर्जाचा योग्य वापर होतो, महागाई नियंत्रणात राहते आणि अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य टिकून राहते.

1) पत मर्यादा (Credit Rationing)

RBI कडून वापरले जाणारे पत मर्यादा (Credit Rationing) हे एक गुणात्मक नियंत्रण साधन आहे. यामध्ये बँकांनी कोणत्या क्षेत्राला किती कर्ज द्यायचे यावर मर्यादा घालण्यात येते. म्हणजेच, RBI बँकांना निर्देश देते की काही विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये कर्जवाटप कमी करावे आणि महत्वाच्या क्षेत्रांना जसे की शेती, लघुउद्योग किंवा आवश्यक उत्पादन क्षेत्रांना प्राधान्य द्यावे. यामुळे अनावश्यक किंवा जास्त जोखमीच्या क्षेत्रात कर्जाचा अति वापर टाळला जातो आणि अर्थव्यवस्थेत संतुलन राखले जाते. तसेच, कर्जाचा योग्य दिशेने वापर होऊन आर्थिक स्थैर्य टिकवून ठेवण्यास मदत होते.

2) नैतिक समजावणी (Moral Suasion)

RBI कडून वापरले जाणारे नैतिक समजावणी (Moral Suasion) हे एक गुणात्मक नियंत्रण साधन आहे. या पद्धतीत RBI बँकांवर थेट कायदेशीर बंधने न लादता त्यांना सूचना, मार्गदर्शन आणि सल्ल्याच्या माध्यमातून योग्य कर्जवाटप करण्यास प्रवृत्त करते. RBI वेळोवेळी बँकांच्या अधिकाऱ्यांसोबत चर्चा करून आर्थिक परिस्थिती समजावते आणि जबाबदारीने निर्णय घेण्याची अपेक्षा व्यक्त करते. उदाहरणार्थ, महागाई वाढत असल्यास RBI बँकांना अनावश्यक कर्जवाटप कमी करण्याचा सल्ला देते. या पद्धतीमुळे

बँकांमध्ये स्वानुशासन वाढते, सहकार्याची भावना निर्माण होते आणि अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य राखण्यास मदत होते.

3) निवडक पत नियंत्रण (Selective Credit Control)

RBI कडून वापरले जाणारे निवडक पत नियंत्रण (Selective Credit Control) हे एक गुणात्मक नियंत्रण साधन आहे. या पद्धतीत RBI विशिष्ट वस्तू किंवा क्षेत्रासाठी दिल्या जाणाऱ्या कर्जावर थेट नियंत्रण ठेवते. काही वस्तूंमध्ये साठेबाजी किंवा कृत्रिम भाववाढ होऊ नये यासाठी बँकांना कर्ज देताना कडक अटी लावण्यास सांगितले जाते, जसे की जास्त मार्जिन ठेवणे, कर्जाची मर्यादा ठरवणे किंवा अटी कठोर करणे. उदाहरणार्थ, आवश्यक वस्तूंमध्ये जसे धान्य किंवा साखर यांच्यावर सट्टेबाजी वाढल्यास त्या वस्तूंवरील कर्जावर नियंत्रण आणले जाते. या उपायामुळे साठेबाजी रोखली जाते, महागाई नियंत्रणात राहते आणि बाजारात स्थैर्य टिकून राहते.

चलनविषयक धोरण हे देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेचे महत्त्वाचे साधन आहे. योग्य साधनांचा वापर करून RBI महागाई नियंत्रणात ठेवते, आर्थिक वाढ साधते आणि वित्तीय स्थैर्य राखते. त्यामुळे अर्थव्यवस्था संतुलित व सक्षम राहते.

UNIT II:

भारतीय आधुनिक बँकिंग Indian Modern Banking

2.1 भारतीय बँकिंग व्यवस्थेची विकासाची टप्प्यांनुसार मांडणी
(पारंपरिक ते आधुनिक – कालानुक्रम, तंत्रज्ञान व महत्त्वाच्या
घटनांवर आधारित)

1. सिंधू संस्कृती (इ.स.पू. 2600–1900)
2. वैदिक काल (पूर्व व उत्तर वैदिक)
3. महाजनपद काल
4. मौर्य काल
5. शुंग-सातवाहन व इतर उत्तर-मौर्य काल (इ.स.पू. 200 –
इ.स. 300)
6. गुप्त काल
7. प्रारंभिक मध्ययुगीन काल (राजपूत/दक्षिण भारतीय राज्ये)
8. सुलतानकालीन राज्यव्यवस्था (इ.स. 1206–1526) मधील
बँकिंग व्यवस्था
9. मुघल काल
10. युरोपीय व्यापारी व ईस्ट इंडिया कंपनी काल
11. ब्रिटिशकालीन आधुनिक बँकिंगची सुरुवात
12. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण (1969 व 1980)
13. आर्थिक उदारीकरण (1991 नंतर)
14. डिजिटल व आधुनिक बँकिंग युग (2000 नंतर – UPI,
इंटरनेट बँकिंग, फिनटेक)

2.2 आधुनिक बँका (Modern Banks) – अर्थ, वैशिष्ट्ये आणि प्रकार

(अ) स्मॉल फायनान्स बँक (Small Finance Bank)

(ब) मायक्रो फायनान्स बँक (Microfinance Bank)

(क) पेमेंट बँक (Payments Bank)

(ड) निओ बँक (Neo Bank)

2.3 डिजिटल बँकिंग : अर्थ आणि वैशिष्ट्ये. डिजिटल बँकिंगचे प्रकार त्यांचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये (इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग – इंटरनेट बँकिंग – मोबाईल बँकिंग)

2.4 सध्याचे ट्रेड: व्हॉट्सअप बँकिंगची ओळख, एआय आणि चॅटबॉट बँकिंग, तसेच इतर निवृत्ती बचत आणि दीर्घकालीन बचत उद्दिष्टे.

भारतातील बँकिंग व्यवस्था ही हजारो वर्षांच्या आर्थिक व्यवहारांमधून विकसित झालेली आहे. सुरुवातीला सावकार, शेटजी, महाजन यांच्या माध्यमातून चालणारी पारंपरिक व्यवस्था आज डिजिटल आणि तंत्रज्ञानाधारित आधुनिक बँकिंगमध्ये रूपांतरित झाली आहे. भारतातील बँकिंग व्यवस्था ही केवळ आर्थिक संस्थांची मांडणी नसून ती भारतीय समाज, व्यापार, उद्योग आणि शासनव्यवस्थेच्या उत्क्रांतीशी निगडित असलेली एक व्यापक आणि ऐतिहासिक प्रक्रिया आहे. प्राचीन काळात वस्तुविनिमय पद्धतीपासून सुरुवात होऊन नंतर नाणेप्रचलन, सावकारी व्यवस्था, महाजन व शेटजी यांच्या माध्यमातून कर्जपुरवठा आणि व्यापार वित्तपुरवठा यांसारख्या क्रियाकलापांतून आर्थिक व्यवहारांची पायाभरणी झाली. त्या काळात व्यवहार पूर्णपणे विश्वास, वैयक्तिक ओळख आणि

सामाजिक प्रतिष्ठेवर आधारित होते. “हुण्डी” सारख्या पारंपरिक साधनांद्वारे देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुलभ केला जात असे. मध्ययुगीन काळात व्यापारी समुदायांनी वित्तपुरवठ्याच्या पद्धती अधिक संघटित केल्या, परंतु कोणतेही केंद्रीकृत नियंत्रण किंवा कायदेशीर नियमन अस्तित्वात नव्हते. ब्रिटिश सत्ताकाळात प्रथमच औपचारिक आणि संस्थात्मक बँकिंगची सुरुवात झाली; प्रेसिडेन्सी बँका, नंतरच्या काळातील इम्पीरियल बँक आणि शेवटी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया यांच्या स्थापनेमुळे बँकिंग क्षेत्राला कायदेशीर चौकट, नियमन आणि संरचना प्राप्त झाली. स्वातंत्र्यानंतर सरकारने बँकिंग क्षेत्राला सामाजिक आणि विकासाभिमुख दिशा दिली; ग्रामीण भागात शाखा विस्तार, शेती व लघुउद्योगांना कर्जपुरवठा, तसेच बँकांचे राष्ट्रीयीकरण या उपाययोजनांमुळे बँकिंग सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचले. 1991 नंतरच्या उदारीकरणामुळे स्पर्धात्मकता, कार्यक्षमता आणि खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढला, ज्यामुळे बँकिंग अधिक गतिमान आणि ग्राहकाभिमुख बनले. 21व्या शतकात माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे इंटरनेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, एटीएम, कोर बँकिंग प्रणाली, डिजिटल पेमेंट्स, UPI आणि फिनटेक नवकल्पना यांमुळे बँकिंग व्यवहार अत्यंत वेगवान, सुरक्षित आणि पारदर्शक झाले. आजची भारतीय बँकिंग व्यवस्था ही आर्थिक समावेशन, डिजिटलायझेशन, जागतिकीकरण आणि नियमन यांचा संतुलित संगम आहे. अशा प्रकारे, सावकारांच्या पारंपरिक व्यवस्थेपासून सुरुवात झालेली भारतीय बँकिंग प्रणाली आज अत्याधुनिक, तंत्रज्ञानाधारित आणि जागतिक दर्जाची वित्तीय

व्यवस्था म्हणून विकसित झाली आहे, जी देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे.

2.1 भारतीय बँकिंग व्यवस्थेची विकासाची टप्प्यांनुसार मांडणी
(पारंपरिक ते आधुनिक - कालानुक्रम, तंत्रज्ञान व महत्त्वाच्या घटनांवर आधारित)

प्राचीन व पारंपरिक बँकिंग कालखंड (Ancient & Traditional Banking System)

1. सिंधू संस्कृती (इ.स.पू. 2600-1900)

हडप्पा (सिंधू संस्कृती) कालखंडात आजच्या अर्थाने औपचारिक “बँक” अस्तित्वात नव्हत्या, परंतु त्या काळातील व्यापार, मोजमाप प्रणाली आणि वस्तू साठवणूक पद्धती यावरून आर्थिक व्यवहार अत्यंत प्रगत आणि संघटित स्वरूपाचे होते, असे दिसून येते. या काळात वस्तुविनिमय (Barter System) ही मुख्य पद्धत होती, ज्यामध्ये धान्य, धातू, कापड आणि इतर वस्तूंची देवाणघेवाण केली जात असे. व्यापार देशांतर्गत तसेच परदेशात (मेसोपोटेमिया इत्यादी प्रदेशांशी) होत होता, ज्यामुळे आर्थिक व्यवस्थेला स्थैर्य आणि विस्तार मिळाला.

हडप्पा संस्कृतीत प्रमाणबद्ध वजन व मोजमाप प्रणाली (Standardized Weights and Measures) आढळते, जी व्यवहारांमध्ये अचूकता आणि विश्वास निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाची होती—हे आधुनिक बँकिंगमधील “विश्वसनीयता” या तत्त्वाचे प्राथमिक रूप मानले जाते. लोथलसारख्या बंदरांमुळे व्यापाराला चालना मिळाली, तर मोठ्या धान्यकोठारांमुळे (Granaries) साठवणूक आणि वितरणाची व्यवस्था विकसित

झाली होती. ही धान्यसाठवणूक प्रणाली आजच्या बँकिंगमधील “ठेव स्वीकारणे” (Deposits) या संकल्पनेशी काही प्रमाणात साधर्म्य दर्शवते.

तथापि, या काळात कर्ज, व्याजदर किंवा वित्तीय मध्यस्थ (Financial Intermediary) यांची स्पष्ट व लिखित नोंद आढळत नाही. त्यामुळे हडप्पा कालीन बँकिंग व्यवस्था ही औपचारिक नसून “पूर्व-बँकिंग” (Proto-banking) स्वरूपाची होती, असे म्हणता येते—ज्यात व्यापार, साठवणूक आणि मोजमाप यांवर आधारित आर्थिक पायाभूत रचना तयार झाली.

मुख्य वैशिष्ट्ये (संक्षिप्त)

- **प्रमाणबद्ध वजन व मोजमाप:** व्यापारात अचूकता आणि विश्वास निर्माण करण्यासाठी वापरली जात होती.
- **बंदर व व्यापार केंद्रे:** लोथलसारख्या बंदरांमुळे आंतरराष्ट्रीय व स्थानिक व्यापाराला चालना मिळाली.
- **धान्यकोठारे (Granaries):** साठवणूक आणि वितरणाची व्यवस्था विकसित झाली; ठेव स्वीकारण्याची प्राथमिक संकल्पना.
- **कर्ज व व्याजाचे अभाव:** औपचारिक कर्जव्यवस्था किंवा वित्तीय मध्यस्थांची नोंद नाही; बँकिंग सुरुवातीच्या स्वरूपाची होती.
- **पूर्व-बँकिंग (Proto-banking):** व्यापार, साठवणूक आणि मोजमाप यांवर आधारित आर्थिक पायाभूत रचना तयार झाली.

विश्वसनीयता: या प्रणालीमुळे व्यवहारांमध्ये विश्वास निर्माण झाला, जो आधुनिक बँकिंगमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या विश्वसनीयतेशी साधर्म्य दाखवतो.

2. वैदिक काल (पूर्व व उत्तर वैदिक)

पूर्व वैदिक काल (इ.स.पू. 1500 ते 1000)

वैदिक काळात बँकिंग व्यवस्थेचे अधिक स्पष्ट आणि विकसित स्वरूप दिसून येतो. या काळात “कुसिद” (Kusida) म्हणजे व्याजाने कर्ज देणे ही संकल्पना अस्तित्वात होती. समाजात सावकार (Moneylenders) हे महत्त्वाचे आर्थिक घटक होते, जे लोकांना कर्ज देत आणि त्यावर व्याज आकारत असत. व्यापार, शेती आणि वैयक्तिक गरजांसाठी कर्जपुरवठा केला जात असे.

वैदिक साहित्यामध्ये, विशेषतः धर्मशास्त्रे आणि स्मृतिग्रंथांमध्ये कर्ज, व्याजदर आणि परतफेड यांचे उल्लेख आढळतात. मनुस्मृतीमध्ये व्याजदरांचे नियम आणि कर्ज परतफेडीचे तत्त्व दिलेले आहे, तर कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात (Arthashastra) आर्थिक व्यवहार, करव्यवस्था, व्यापार नियंत्रण आणि कर्ज व्यवस्थापन यांचे सविस्तर वर्णन आहे. या ग्रंथांमुळे बँकिंगसारख्या आर्थिक क्रियाकलापांना नैतिक आणि कायदेशीर चौकट मिळाली होती.

या काळात “निष्क”, “शतमान” यांसारख्या धातूंच्या नाण्यांचा वापर सुरू झाला होता, ज्यामुळे वस्तुविनिमय पद्धतीतून चलनाधारित व्यवहारांकडे संक्रमण झाले. यामुळे व्यवहार अधिक सोपे, मोजमापक्षम आणि व्यापक झाले. कर्ज व्यवहारांमध्ये विश्वास आणि प्रतिष्ठेला मोठे महत्त्व होते, आणि करार मुख्यतः मौखिक किंवा सामाजिक मान्यतेवर आधारित असत.

तथापि, वैदिक काळातही आधुनिक बँकांसारख्या संस्था अस्तित्वात नव्हत्या. व्यवहार वैयक्तिक पातळीवर किंवा व्यापारी समूहांमार्फत होत असत. तरीही, कर्ज, व्याज, चलन आणि आर्थिक

नियम यांचा विकास झाल्यामुळे हा कालखंड “प्रारंभिक बँकिंग” (Early Banking Stage) म्हणून ओळखला जातो.

मुख्य वैशिष्ट्ये (संक्षिप्त)

- **वस्तुविनिमय (Barter System):** पैशाऐवजी शेतीतील धान्य, पशू, वस्तू यांचा विनिमय.
- **सामाजिक गट व परिवार:** कुटुंब किंवा जमात माध्यमातून आर्थिक व्यवहार, कर्ज किंवा मदत.
- **ठेवीची सुरुवात:** श्रेष्ठ व्यक्ती किंवा प्रमुख घराण्यांकडे मौल्यवान वस्तू ठेवणे.
- **कर्जव्यवस्था:** शस्त्र, धान्य किंवा अन्य वस्तू उधार देणे, परतफेडीवर विश्वास आणि सामाजिक बंध.
- **सुरक्षा व विश्वास:** आर्थिक व्यवहार पूर्णपणे समाजाच्या आणि नातेसंबंधांच्या विश्वासावर आधारित.

पूर्व वैदिक काळात आर्थिक व्यवहार खूप सोप्या पद्धतीने चालत, ज्यातून नंतरच्या उत्तर वैदिक, महाजनपद व मौर्यकालीन बँकिंग व्यवस्थेची पायाभरणी झाली.

उत्तर वैदिक कालीन बँकिंग(इ.स.पू. 1000 ते 600)

उत्तर वैदिक काळात (इ.स.पू. सुमारे 1000-600) कृषी, पशुपालन आणि व्यापार यांचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला. वस्तुविनिमय पद्धतीबरोबरच धातूंच्या नाण्यांचा वापर वाढू लागला, ज्यामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ झाले. या काळात 'श्रेणी' (व्यापारी व कारागीर संघ), 'श्रेष्ठी' (मोठे व्यापारी) आणि 'सेठ' यांच्याकडे धनसंचय होत असे. ते लोकांना कर्ज देणे, ठेवी स्वीकारणे आणि व्याज आकारणे अशी कार्ये करत. जरी आधुनिक अर्थाने स्वतंत्र बँका नव्हत्या, तरीही या श्रेष्ठी व श्रेणी संस्था बँकिंगसदृश कामे पार पाडत होत्या. कर्ज व्यवहार बहुतेक कृषी, व्यापार आणि हस्तकला उद्योगासाठी दिले जात आणि व्याजदर परिस्थितीनुसार ठरवले जात.

याशिवाय, या काळात व्यवहारांची नोंद ठेवण्याची प्राथमिक पद्धत विकसित होत होती, ज्यामुळे आर्थिक शिस्त निर्माण झाली. काही ठिकाणी लिखित करार (agreement) आणि साक्षीदारांच्या उपस्थितीत व्यवहार केले जात, ज्यामुळे कर्जफेडीची खात्री वाढत असे. समाजात विश्वास (trust) हा आर्थिक व्यवहारांचा मुख्य आधार होता. तसेच, धर्मशास्त्रांमध्ये कर्ज, व्याजदर आणि आर्थिक व्यवहारांबाबत काही नियम व मर्यादा सांगितल्या गेल्या होत्या, ज्यामुळे व्यवहारात नैतिकता आणि नियंत्रण राखले जात होते.

एकूणच, उत्तर वैदिक काळात बँकिंगची औपचारिक संस्था नसली तरी आर्थिक व्यवहारांचे संघटित स्वरूप, कर्जव्यवस्था, ठेवी आणि व्याज पद्धती यामुळे आधुनिक बँकिंग व्यवस्थेची पायाभरणी या कालखंडात झालेली दिसून येते.

मुख्य वैशिष्ट्ये (संक्षिप्त)

- व्यापारी गट आणि श्रेष्ठी/सेठ: व्यापाराचे केंद्रीकरण, ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे व व्याज आकारणे.
- नाण्यांचा प्रारंभिक वापर: चांदी व इतर धातूंच्या नाण्यांचा व्यवहारासाठी वापर, विश्वासाहता वाढवली.
- कर्जव्यवस्था: शेतकरी, व्यापारी, कारागीर यांना कर्ज, व्याजदर परिस्थितीनुसार ठरवला जात.
- ठेवी व सुरक्षितता: श्रेष्ठी किंवा व्यापारी गटांकडे धन ठेवणे.
- सामाजिक नियम व व्यवहार शिस्त: कर्जफेड, ठेवी आणि व्यवहारांसाठी साक्षीदार व विश्वासाह व्यक्तींचा आधार.

एकूणच, उत्तर वैदिक व महाजनपद काळात बँकिंगची संकल्पना औपचारिक स्वरूपात नसली तरी तिची पायाभरणी झाली होती. श्रेणी, श्रेष्ठी आणि व्यापारी संघटनांच्या माध्यमातून ठेवी, कर्ज व व्याज या मूलभूत बँकिंग तत्त्वांचा विकास झाला आणि पुढील मौर्यकालीन आर्थिक व्यवस्थेसाठी मजबूत पाया तयार झाला.

3. महाजनपद काळातील बँकिंग व्यवस्था(इ.स.पू. सुमारे 600–300)

महाजनपद काल (इ.स.पू. सुमारे 600–300) हा भारतातील आर्थिक संघटनांचा पाया मजबूत होण्याचा काळ मानला जातो. या काळात मगध, वैशाली, कोसल आणि अवंती यांसारखी समृद्ध राज्ये उदयास आली. कृषी उत्पादन वाढले, शहरांची वाढ झाली आणि दूरवरच्या प्रदेशांशी व्यापार सुरू झाला. या सर्व घडामोडींमुळे आर्थिक व्यवहारांचे प्रमाण वाढले आणि त्यांना सुव्यवस्थित करण्याची गरज निर्माण झाली—याच ठिकाणी बँकिंगसदृश व्यवस्था दिसू लागते. महाजनपद काळात (इ.स.पू. सुमारे 600–300) व्यापार आणि नगरीकरणात मोठी वाढ झाली. वैशाली, मगध, कोसल आणि अवंती यांसारख्या महाजनपदांमध्ये व्यापारी वर्ग प्रभावी होता. या काळात 'पंचचिह्नांकित नाणी' (Punch Marked Coins) प्रचलित झाली, ज्यामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक प्रमाणबद्ध आणि विश्वासासार्ह झाले. व्यापारी संघटना (श्रेणी) बँकांसारखी कार्ये करीत—ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे, व्यापाऱ्यांना प्रवासासाठी भांडवल उपलब्ध करून देणे आणि काही वेळा सुरक्षित

ठेव (safe custody) सुविधा देणे. मंदिरांमध्ये व संघटनांकडेही लोक आपले धन सुरक्षित ठेवत असत.

1) नाणेप्रचलन आणि व्यवहार

महाजनपद काळात 'पंचचिह्नांकित नाणी' (Punch-Marked Coins) मोठ्या प्रमाणावर वापरली जात. ही चांदीची नाणी ठरावीक चिन्हांनी मुद्रांकित असत, त्यामुळे त्यांना राजमान्यता आणि विश्वासाहता मिळे. नाण्यांमुळे वस्तुविनिमयावरची अवलंबित्व कमी झाले आणि कर्ज-ठेव व्यवहार सोपे झाले. व्यवहारांचे मोजमाप, किंमत ठरवणे आणि कर वसुली अधिक सुसंगत झाली.

2) श्रेणी, श्रेष्ठी आणि सेठ यांची भूमिका

या काळात 'श्रेणी' (व्यापारी/कारागीर संघटना) आणि 'श्रेष्ठी' किंवा 'सेठ' (मोठे व्यापारी) हे आर्थिक व्यवहारांचे केंद्र होते.

- **ठेवी स्वीकारणे:** व्यापारी व सामान्य लोक आपले धन श्रेणी किंवा श्रेष्ठीकडे सुरक्षित ठेवत.
- **कर्जपुरवठा:** शेतकरी, कारागीर व व्यापाऱ्यांना व्यवसायासाठी भांडवल दिले जाई.
- **व्याजदर:** परिस्थितीनुसार व्याज आकारले जाई; व्यापारासाठी घेतलेल्या कर्जावर कृषीपेक्षा वेगळे दर असू शकत.
- **विश्वास व हमी:** श्रेणी सदस्यांमध्ये परस्पर हमीची पद्धत असे; त्यामुळे कर्जफेडीची शिस्त राखली जाई.

3) व्यापारवृद्धी आणि भांडवल उभारणी

महाजनपद काळात स्थलमार्ग व नदीमार्गांनी लांब पल्ल्याचा व्यापार वाढला. व्यापारी ताफे (कारवाँ) तयार करून दूर प्रदेशात माल पाठवला जाई. अशा मोहिमांसाठी श्रेणी सामूहिक भांडवल उभारत—हे आधुनिक भागीदारी/गुंतवणुकीसारखेच होते. नफ्याचे वाटप ठरावीक नियमांनुसार केले जाई.

4) सुरक्षित ठेव आणि सामाजिक संस्थांची भूमिका

मंदिरे, गणसंघ व इतर सामाजिक संस्था धनाची सुरक्षित ठेव (safe custody) देत. या संस्थांकडे ठेवलेले धन धार्मिक/सामाजिक कार्यांसाठीही वापरले जाई. त्यामुळे आर्थिक व्यवहारांना सामाजिक विश्वासाची जोड मिळाली.

5) कायदे व शिस्त

जरी स्वतंत्र बँका नव्हत्या, तरी व्यवहारांसाठी ठरावीक प्रथा व नियम अस्तित्वात होते. कर्जाची नोंद, साक्षीदार, हमीदार यांचा वापर होत असे. फसवणूक किंवा कर्जफेड न केल्यास सामाजिक व कायदेशीर शिक्षा होऊ शकत. यामुळे आर्थिक शिस्त टिकून राहिली मुख्य वैशिष्ट्ये (संक्षिप्त)

- व्यापारी संघटना (श्रेणी) आणि श्रेष्ठी/सेठ: ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे, व्याज आकारणे.
- नाण्यांचा वापर: पंचचिह्नांकित नाणी प्रचलित, व्यवहार सोपे आणि प्रमाणबद्ध.
- कर्ज व व्याज: शेतकरी, व्यापारी, कारागीर यांना व्यवसायासाठी कर्ज देणे; व्याजदर परिस्थितीनुसार.

- व्यवहारातील शिस्त: साक्षीदार, हमीदार व लिखित करार यांचा वापर.
- व्यापारवाढीस प्रोत्साहन: लांब पल्ल्याच्या व्यापारासाठी सामूहिक भांडवल उभारणी.
- सुरक्षित ठेव: मंदिर, संघटनांकडे धन ठेवणे, आर्थिक सुरक्षितता.

4. मौर्यकालीन बँकिंग व्यवस्था (इ.स.पू. 322 ते 185)

महाजनपद काळात आधुनिक अर्थाने बँका नसल्या, तरी ठेवी, कर्ज, व्याज, हमी, नाणेप्रचलन आणि सामूहिक गुंतवणूक ही बँकिंगची मूलभूत तत्त्वे विकसित झाली. श्रेणी-श्रेष्ठींच्या माध्यमातून आर्थिक व्यवहार अधिक संघटित व विश्वासाह् झाले. त्यामुळे पुढील मौर्यकालीन व नंतरच्या काळातील बँकिंग व्यवस्थेसाठी हा कालखंड मजबूत पाया ठरला. चंद्रगुप्त मौर्य यांनी स्थापन केलेल्या मौर्य साम्राज्यामुळे भारतात केंद्रीकृत व सशक्त प्रशासन उभे राहिले. या प्रशासनामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक शिस्तबद्ध झाले. अर्थशास्त्र या ग्रंथात कर्ज, व्याजदर, ठेवी, व्यापारनियमन आणि नाणेनिर्मिती बाबत स्पष्ट नियम दिलेले आहेत. राज्याच्या नियंत्रणाखाली अधिकृत नाणी तयार होत असल्यामुळे व्यवहारात विश्वास वाढला. करप्रणाली, महसूल गोळा करण्याची पद्धत आणि व्यापाऱ्यांवर देखरेख यामुळे आर्थिक व्यवस्था मजबूत झाली.

या काळात श्रेणी (व्यापारी संघ) आणि श्रेष्ठी बँकिंगसदृश कामे करत होते—ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे आणि व्याज आकारणे. पण आता त्यांच्या कार्यावर राज्याची नजर होती. शेतकरी, कारागीर आणि व्यापारी यांना व्यवसायासाठी कर्ज उपलब्ध होत असे. मोठ्या

व्यापार मोहिमांसाठी सामूहिक भांडवल उभारले जाई. तसेच सुरक्षित रस्ते, बाजारपेठा आणि व्यापारमार्ग विकसित केल्यामुळे पैशांची देवाणघेवाण सुलभ झाली. राज्याने फसवणूक, बनावट नाणी किंवा अन्यायकारक व्याजदर यावर नियंत्रण ठेवले.

विशेषतः सम्राट अशोक यांच्या काळात व्यापार आणि लोककल्याणाला प्रोत्साहन मिळाले. त्यांनी रस्ते, विहिरी, धर्मशाळा आणि बाजारव्यवस्था सुधारली, ज्यामुळे व्यापाऱ्यांना सुरक्षित वातावरण मिळाले. सुरक्षितता आणि प्रशासनातील पारदर्शकता यामुळे लोकांचा आर्थिक व्यवहारांवरील विश्वास वाढला. अशा प्रकारे मौर्य राजांनी केवळ राजकीय एकता निर्माण केली नाही, तर आर्थिक व्यवस्थेलाही स्थैर्य व संरक्षण दिले, ज्यामुळे पुढील काळातील आर्थिक विकासासाठी भक्कम पाया तयार झाला. मौर्यकालात बँकिंगची आधुनिक संकल्पना नसली तरी ठेवी, कर्ज, व्याज, सुरक्षित नाणी आणि व्यापारी संघटनांवर नियंत्रण या तत्वांवर आधारित बँकिंगसदृश व्यवस्था विकसित झाली. राजांचा हस्तक्षेप, नियमबद्धता आणि सुरक्षा यांनी लोकांचा आर्थिक व्यवहारांवरील विश्वास वाढवला. अशा प्रकारे मौर्यकालीन आर्थिक व्यवस्थेनं गुप्तकालीन सुवर्णयुगातील आर्थिक व्यवस्थेसाठी मजबूत पाया तयार केला.

मौर्यकालीन बँकिंग – मुख्य वैशिष्ट्ये

- राज्याचे नियंत्रण: चंद्रगुप्त मौर्य, बिंदुसार, अशोक यांनी नाणी, कर्ज व व्यापारावर देखरेख ठेवली.
- व्यापारी संघटना व श्रेष्ठी: ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे, व्याज आकारणे, भांडवल उभारणे.

- नाण्यांचा वापर: पंचचिहनांकित चांदी/सुवर्ण नाणी, व्यवहार अधिक सोपे व विश्वासाह.
- व्यवहारातील शिस्त: साक्षीदार, हमीदार, लिखित करार यांचा वापर.
- व्यापार व शेतीस प्रोत्साहन: शेतकरी, कारागीर, व्यापाऱ्यांसाठी कर्ज व सुरक्षित वातावरण.

सामाजिक संस्था: मंदिर व संघटना धनसुरक्षा व दानधर्मासाठी निधी व्यवस्थापन.

5. शुंग-सातवाहन व इतर उत्तर-मौर्य काल (इ.स.पू. 200 – इ.स. 300)

या कालखंडात मौर्य साम्राज्याच्या पतनानंतर प्रादेशिक राज्यांचा उदय झाला, ज्यामुळे व्यापार आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था अधिक गतिमान झाली. आंतरराष्ट्रीय व्यापार, विशेषतः रोमन साम्राज्याशी, मोठ्या प्रमाणावर वाढला आणि दक्षिण भारतातून मसाले, कापड व मौल्यवान वस्तूंची निर्यात होत असे.

या काळात श्रेणी (Guilds) अधिक संघटित आणि प्रभावशाली झाल्या. त्या केवळ उत्पादनापुरत्या मर्यादित न राहता कर्ज देणे, ठेवी स्वीकारणे आणि गुंतवणूक करणे अशी बँकिंगसदृश कार्ये पार पाडत होत्या. व्यापारी आणि कारागिरांमध्ये विश्वासावर आधारित कर्जव्यवस्था विकसित झाली, ज्यामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ झाले. सातवाहन काळात विविध प्रकारची धातूंची नाणी प्रचलित होती आणि नाण्यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला. काही ठिकाणी मंदिर आणि धार्मिक संस्था आर्थिक व्यवहारांचे केंद्र बनू लागल्या, जिथे देणग्या साठवून त्या निधीतून कर्ज दिले जाई. तसेच, दक्षिण भारत ते उत्तर भारत आणि समुद्री

मार्ग अशा व्यापारी मार्गांचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला, ज्यामुळे वित्तीय व्यवहारांची गरज वाढली. एकूणच, या कालखंडात श्रेणी आणि व्यापारी वर्ग हे प्रमुख वित्तीय मध्यस्थ बनले आणि त्यांनी आधुनिक बँकिंग व्यवस्थेच्या विकासासाठी मजबूत पाया तयार केला

शुंग काळातील महत्त्वाचे राजे आणि त्यांची आर्थिक कामगिरी

पुष्यमित्र शुंग

शुंग वंशाचा संस्थापक म्हणून पुष्यमित्र शुंगाने मौर्य साम्राज्यानंतर स्थिर प्रशासन उभारले. त्याने कृषी आणि महसूल व्यवस्थेला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे राज्याची आर्थिक पायाभरणी मजबूत झाली. त्याच्या काळात व्यापार आणि स्थानिक बाजारपेठा पुन्हा सक्रिय झाल्या. यज्ञ आणि धार्मिक कार्यांमुळे धनाची पुनर्वाटप प्रक्रिया (redistribution) घडून येत असे, ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली.

अग्निमित्र

अग्निमित्राच्या काळात राज्यात स्थैर्य टिकून राहिले आणि कृषी व व्यापारी व्यवहारांना चालना मिळाली. विदर्भ आणि इतर प्रदेशांशी संबंध सुधारल्यामुळे प्रादेशिक व्यापार वाढला. स्थानिक व्यापारी आणि श्रेणी (Guilds) यांना संरक्षण मिळाल्याने आर्थिक क्रियाकलाप अधिक संघटित झाले.

इतर शुंग राजे

शुंग वंशातील पुढील राजांनीही आर्थिक स्थैर्य राखण्यावर भर दिला. त्यांनी व्यापार मार्गांचे संरक्षण केले आणि करव्यवस्था (tax system) चालू ठेवली. या काळात श्रेणी आणि व्यापारी वर्ग अधिक

प्रभावशाली बनले, ज्यामुळे कर्जव्यवस्था आणि नाण्यांचा वापर वाढला.

सातवाहन काल

सातवाहन काल हा प्राचीन भारतातील आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा कालखंड मानला जातो. या काळात विशेषतः दक्षिण आणि पश्चिम भारतात व्यापार, उद्योग आणि नाणेव्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर विकसित झाली. सातवाहनांनी उत्तर आणि दक्षिण भारतातील व्यापाराला जोडणारे महत्त्वाचे दुवे तयार केले. या काळात रोमन साम्राज्याशी व्यापार (Indo-Roman trade) मोठ्या प्रमाणावर होत होता. भारतातून मसाले, कापड, मोती, हत्ती-दात यांची निर्यात केली जात असे, तर सोने-चांदी आयात केली जात होती. त्यामुळे देशात संपत्तीचा ओघ वाढला. सातवाहनांनी विविध धातूंची नाणी (lead, copper, silver) प्रचलित केली, ज्यामुळे व्यापार सुलभ झाला. श्रेणी (Guilds) या काळात अत्यंत प्रभावशाली बनल्या होत्या. त्या केवळ उत्पादनच करत नसून कर्ज देणे, ठेवी स्वीकारणे आणि आर्थिक व्यवहार नियंत्रित करणे अशी बँकिंगसदृश कार्ये करत होत्या.

सातवाहन कालातील राजांचे आर्थिक कार्ये

सिमुक (इ.स.पू. सुमारे 230 ते 207)

सातवाहन वंशाचा संस्थापक सिमुक याने मजबूत आणि स्थिर राज्यव्यवस्था उभारली, जी आर्थिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक होती. त्याने प्रादेशिक सत्तांना एकत्र करून व्यापारासाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण केले. यामुळे स्थानिक बाजारपेठा आणि व्यापारी क्रियाकलाप वाढीस लागले. कृषी हा अर्थव्यवस्थेचा पाया

असल्यामुळे त्याने कृषी उत्पादन वाढीसाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण केली, ज्यामुळे महसूल (revenue) वाढला. ही महसूल व्यवस्था पुढील राजांसाठी आर्थिकदृष्ट्या भक्कम आधार ठरली.

गौतमीपुत्र सातकर्णी(इ.स. सुमारे 106 ते 130)

गौतमीपुत्र सातकर्णी हा सातवाहन वंशातील सर्वात प्रभावशाली राजा मानला जातो. त्याने आपल्या लष्करी मोहिमांद्वारे राज्याचा विस्तार केला आणि महत्वाचे व्यापारी मार्ग आपल्या नियंत्रणाखाली आणले. यामुळे अंतर्गत (internal) तसेच बाह्य (external) व्यापाराला मोठी चालना मिळाली. त्याने करप्रणाली (tax system) प्रभावीपणे राबवून राज्याच्या उत्पन्नात वाढ केली. तसेच, नाणेप्रचलनाला प्रोत्साहन देऊन आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ आणि संघटित केले. त्याच्या काळात व्यापाऱ्यांना संरक्षण मिळाल्यामुळे श्रेणी (guilds) अधिक मजबूत झाल्या आणि त्यांनी कर्ज देणे व ठेवी स्वीकारणे अशी बँकिंगसदृश कार्ये अधिक प्रभावीपणे पार पाडली.

यज्ञश्री सातकर्णी(इ.स. सुमारे 170 ते 199)

यज्ञश्री सातकर्णीच्या काळात सातवाहन साम्राज्याचा सागरी व्यापार शिखरावर पोहोचला. त्याने पश्चिम किनारपट्टीवरील बंदरे विकसित केली आणि समुद्री व्यापाराला प्रोत्साहन दिले. विशेषतः रोमन साम्राज्याशी व्यापार मोठ्या प्रमाणावर वाढला, ज्यामुळे भारतात सुवर्ण आणि चांदीचा ओघ वाढला. या परकीय चलनामुळे देशांतर्गत अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत झाली. त्याने नाणेप्रणाली अधिक विकसित केली आणि विविध प्रकारची नाणी प्रचलित केली,

ज्यामुळे व्यापार व्यवहार सुलभ झाले. तसेच, व्यापारी आणि श्रेणींना प्रोत्साहन देऊन आर्थिक जाळे अधिक मजबूत केले.

सातवाहन राजांनी केवळ राज्याचा विस्तार केला नाही, तर त्यांनी व्यापार मार्गांचे संरक्षण, नाणेप्रचलनाचा विकास, करप्रणालीची सुधारणा आणि व्यापारी वर्गाला संरक्षण देऊन अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणावर चालना दिली. त्यांच्या धोरणांमुळे भारतातील आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढला आणि बँकिंगसदृश व्यवहार अधिक संघटित झाले, ज्यामुळे हा कालखंड आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत समृद्ध ठरला.

सम्राज्ञी नागनिकेचे नाव घेतल्याशिवाय सातवाहन काळाचा इतिहास पुढे जाऊ शकत नाही. कदाचित ही इतिहासातील पहिलीच स्त्री असावी जिच्या नावाने नाणी पाडली गेली. प्रचंड बुद्धिमान, अभ्यासू, युद्धकलेत पारंगत, मुत्सद्दी, हुशार आणि धार्मिक असलेली ही राणी निश्चितच सगळ्या महिलांसाठी एक आदर्श स्त्री आहे.

राणी नागनिका : प्राचीन भारतातील आर्थिक व्यवस्थेची दूरदृष्टी असलेली शासक (इ.स.पूर्व 190 ते 170 च्या दरम्यान)

नागनिका ही सातवाहन वंश मधील एक अत्यंत प्रभावशाली राणी होती. ती राजा सातकर्णी (Satakarni I) यांची पत्नी होती. तिचे वडील महारथी त्रणकायरो हे एक शक्तिशाली सरदार होते, ज्यामुळे नागनिकाला राजकीय तसेच आर्थिक व्यवस्थेचे ज्ञान लहानपणापासूनच मिळाले असावे. पतीच्या कारकिर्दीत आणि त्यानंतरही तिने प्रशासनात सक्रिय सहभाग घेतला, ज्यामुळे ती केवळ राणी न राहता एक सक्षम आर्थिक धोरणकर्ती म्हणून पुढे आली.

नागनिकाच्या कार्याचा सर्वात महत्त्वाचा पुरावा नाणेघाट येथील शिलालेखातून मिळतो. नाणेघाट हा प्राचीन काळातील एक अत्यंत महत्त्वाचा व्यापारी घाटमार्ग होता, जो कोकण किनारपट्टी आणि दख्खनच्या आंतरिक भागांना जोडत होता. या मार्गावरून मोठ्या प्रमाणात व्यापारी वाहतूक होत असे. या पार्श्वभूमीवर येथे "जकातीचे रांजण" ठेवून व्यापारावर कर आकारला जात असे. ही व्यवस्था केवळ महसूल गोळा करण्यापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती राज्याच्या आर्थिक स्थैर्याचा मुख्य आधार होती. यावरून असे दिसून येते की नागणिकेच्या काळात एक संघटित आणि नियोजित करप्रणाली (tax system) अस्तित्वात होती.

नागनिकाच्या नावाची नाणी प्रचलित होती, हा तिच्या आर्थिक अधिकाराचा अत्यंत महत्त्वाचा पुरावा मानला जातो. त्या नाण्यांवर तिचे आणि सातकर्णी यांचे नाव आढळते, ज्यामुळे चलननिर्मिती प्रक्रियेत तिचा सहभाग स्पष्ट होतो. प्राचीन भारतात एखाद्या स्त्रीच्या नावाने नाणी प्रचलित असणे ही दुर्मिळ बाब होती. यावरून नागनिका ही केवळ औपचारिक राणी नसून चलनव्यवस्थेवर प्रभाव टाकणारी शासक होती, असे म्हणता येते. नाणी ही व्यापारातील विश्वासाचे माध्यम असतात, त्यामुळे तिच्या नावाने नाणी प्रचलित असणे म्हणजेच आर्थिक व्यवहारांमध्ये राज्याची विश्वसनीयता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न होय.

तिच्या शिलालेखात विविध वैदिक यज्ञांसाठी दिलेल्या दानांचा तपशीलवार उल्लेख आढळतो. हजारो गायी, सुवर्ण, रौप्य आणि इतर संपत्तीचे वितरण करण्यात आले होते. या दानांमधून केवळ धार्मिकता नव्हे, तर संपत्तीचे पुनर्वितरण (wealth

redistribution) आणि समाजातील विविध घटकांमध्ये आर्थिक संतुलन राखण्याची धोरणात्मक भूमिका दिसून येते. ही प्रक्रिया आधुनिक काळातील सार्वजनिक खर्च (public expenditure) किंवा सामाजिक कल्याणकारी योजनांच्या आरंभिक स्वरूपाशी साधर्म्य दाखवते.

तिच्या काळातील आर्थिक रचना पाहता, आधुनिक बँकिंग आणि अर्थव्यवस्थेचे प्राथमिक घटक त्यात आढळतात—नियोजित करप्रणाली, अधिकृत चलनव्यवस्था, व्यापार मार्गांचे नियंत्रण आणि संपत्तीचे व्यवस्थापन. या सर्व बाबींचा एकत्रित विचार करता, नागनिका ही प्राचीन भारतातील आर्थिक व्यवस्थेची एक दूरदृष्टी असलेली शिल्पकार होती, असे म्हणणे योग्य ठरेल.

विशेष म्हणजे, त्या काळातील सामाजिक बंधनांमध्ये राहूनही तिने स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. शिलालेखात तिचा स्पष्ट उल्लेख, नाण्यांवरील तिचे नाव आणि आर्थिक निर्णयांमधील तिचा सहभाग हे सर्व तिच्या प्रभावी नेतृत्वाचे द्योतक आहे. एक स्त्री असूनही तिने आर्थिक, धार्मिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत राज्याच्या स्थैर्याला बळकटी दिली. त्यामुळे नागनिका ही केवळ ऐतिहासिक व्यक्ती नसून, प्राचीन भारतातील स्त्री नेतृत्व आणि आर्थिक व्यवस्थेचे एक प्रभावी उदाहरण म्हणून अभ्यासली जाते.

6. गुप्तकालीन बँकिंग व्यवस्था(इ.स. 320 ते सुमारे 550)

गुप्तकाल (इ.स. 320 ते सुमारे 550) हा भारतीय इतिहासातील सुवर्णयुग मानला जातो. चंद्रगुप्त पहिला (इ.स. 320-335) यांनी गुप्त साम्राज्याची स्थापना करून आर्थिक स्थैर्य निर्माण केले. त्यांच्या काळात व्यापार आणि करप्रणाली व्यवस्थित झाली. पुढे समुद्रगुप्त (इ.स. 335-375) यांच्या कारकिर्दीत साम्राज्याचा विस्तार झाला, ज्यामुळे विविध प्रदेशांतील व्यापार वाढला. या विस्तारामुळे आर्थिक देवाणघेवाण मोठ्या प्रमाणावर झाली आणि नाण्यांची गरज वाढली.

चंद्रगुप्त दुसरा (इ.स. 375-415), ज्यांना विक्रमादित्य म्हणूनही ओळखले जाते, यांच्या काळात सुवर्णनाणी मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित झाली. ही नाणी शुद्ध सोन्याची व उच्च प्रतीची असल्यामुळे देशांतर्गत तसेच परदेशी व्यापारात विश्वासाह मानली जात. या काळात व्यापारी संघ (श्रेणी) आणि श्रेष्ठी यांची भूमिका बळकट झाली. ते लोकांकडून ठेवी स्वीकारत, व्यापाऱ्यांना कर्ज देत आणि व्याज आकारत. मोठ्या व्यापार मोहिमांसाठी सामूहिक

गुंतवणूक केली जाई. काही ठिकाणी मंदिर व सामाजिक संस्था धनसुरक्षा देत असत.

स्कंदगुप्त (इ.स. 455-467) यांच्या काळात परकीय आक्रमणांमुळे आर्थिक ताण निर्माण झाला, तरीही बँकिंगसदृश व्यवस्था चालूच राहिली. गुप्तकालीन बँकिंगचे वैशिष्ट्य म्हणजे सुवर्णनाण्यांचा व्यापक वापर, संघटित व्यापारी संस्था आणि नियमबद्ध कर्जव्यवस्था. या काळात आर्थिक व्यवहार अधिक सुरक्षित, विश्वासाह आणि प्रगत झाले, त्यामुळे गुप्तकाल भारतीय आर्थिक व बँकिंग इतिहासातील महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो.

गुप्तकालीन बँकिंगची वैशिष्ट्ये:

- सुवर्ण व चांदीच्या नाण्यांचा व्यापक वापर.
- व्यापारी संघटना व श्रेष्ठींवर आधारित ठेवी व कर्ज व्यवस्था.
- राज्याचा संरक्षण व नियंत्रण, जे फसवणूक कमी करित, व्यवहार अधिक विश्वासाह बनवते.
- व्यापार मोहिमांसाठी सामूहिक भांडवलाची सोय.

या काळात आर्थिक व्यवहार सुरक्षित, संघटित आणि प्रगत झाले. त्यामुळे गुप्तकालीन बँकिंग प्रणाली भारतीय आर्थिक इतिहासात सुवर्णयुग म्हणून ओळखली जाते आणि ती पुढील काळातील आर्थिक विकासाची पायाभरणी ठरली.

गुप्तकालीन नंतरच्या राज्यांतील बँकिंग व आर्थिक व्यवस्था
(मध्ययुगीन बँकिंग) (Banking and Financial System in
Post-Gupta Kingdoms (Medieval Banking))

गुप्तकालीन सुवर्णयुगानंतर (इ.स. 550 नंतर) भारतात केंद्रीकृत साम्राज्यांची सत्ता कमी झाल्याने स्थानिक व प्रादेशिक राज्ये उदयास आली. या काळातील बँकिंग व आर्थिक व्यवहार खालीलप्रमाणे होते:

1. राजपूत राज्ये (उत्तर भारत, ६-१२ व्या शतक)

राजपूत काळातील बँकिंग व्यवस्था

गुप्तकालीन सुवर्णयुगानंतर उत्तर भारतात राजपूत राज्यांचा उदय झाला. हे राज्य मुख्यतः राजस्थान, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश या भागात पसरले होते, आणि यामध्ये चौहान, प्रतिहार, चालुक्य, राठौर अशा प्रमुख राजवंशांचा समावेश होता. या काळात केंद्रीकृत साम्राज्य नसल्यामुळे बँकिंग व आर्थिक व्यवहार पूर्णपणे स्थानिक राजवटी आणि व्यापारी संघटनांच्या हाती होते, तरीही आर्थिक व्यवहार सुरळीत आणि विश्वासाहू ठेवण्याचे प्रयत्न चालू होते.

राजपूत राज्यांमध्ये आर्थिक व्यवहार सुरक्षित ठेवण्यासाठी आणि व्यापाराला चालना देण्यासाठी स्वतंत्र किल्ले आणि स्थानिक प्रशासन विकसित केले गेले. हे किल्ले फक्त लष्करी उद्देशासाठी नव्हते, तर आर्थिक व्यवहार, मालवाहतूक आणि ठेवी-साठवणूक यासाठीही वापरले जात. व्यापारी संघटना आणि श्रेष्ठींच्या माध्यमातून ठेवी स्वीकारल्या जात, गरजू शेतकरी, कारागीर आणि व्यापाऱ्यांना कर्ज दिले जात आणि त्यावर ठराविक व्याज आकारले जात. या व्यवहारात साक्षीदार व हमीदारांचा आधार घेणे ही शिस्तप्रणाली कायम ठेवण्याची पद्धत होती.

स्थानिक नाणी, सुवर्ण व चांदीच्या चलनाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत असे, ज्यामुळे व्यापार विश्वासाहू बनत असे. राजवटी स्थानिक कर व बाजारव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवत, व्यापाऱ्यांना संरक्षण पुरवत आणि आर्थिक व्यवहार सुरळीत होण्यासाठी नियम तयार करत. मंदिरे आणि सामाजिक संस्था

आर्थिक व्यवहारात विश्वासाहता आणि सुरक्षितता पुरवण्यात महत्वाची भूमिका बजावत.

राजपूत राज्यांमध्ये बँकिंगची ही प्रणाली आधुनिक बँकिंगशी तुलनेने साधी होती, पण ठेवी, कर्ज, व्याज, नाणी, व्यापारी संघटना व सामाजिक संस्थांचा सहभाग यामुळे आर्थिक व्यवहार सुरक्षित, नियमबद्ध आणि टिकाऊ बनले होते. त्यामुळे राजपूत काळातील बँकिंगने उत्तर भारतातील व्यापारी व आर्थिक व्यवस्थेला चालना दिली आणि पुढील दिल्ली व मुघलकालीन बँकिंगसाठी पाया तयार केला.

2. दक्षिण भारतीय साम्राज्ये

दक्षिण भारतीय साम्राज्यांचा काळ गुप्तकालीन सुवर्णयुगानंतर (९-१६व्या शतक) आर्थिक दृष्ट्या खूप महत्वाचा होता. चोल साम्राज्य (९-१३व्या शतक) समुद्री व्यापार आणि बंदरव्यवस्थेसाठी प्रसिद्ध होते. व्यापाऱ्यांना सुरक्षितता मिळाली आणि मोठ्या व्यापार मोहिमांसाठी भांडवल उभारणे व कर्ज घेणे शक्य झाले. पांड्य साम्राज्याने तामिळनाडू व श्रीलंका परिसरात व्यापाऱ्यांसाठी सुसंगत बाजारपेठा, व्यापार मार्ग आणि आर्थिक व्यवस्था राखली. यामुळे स्थानिक तसेच परदेशी व्यापार चालू राहिला. विजयनगर साम्राज्य (१३-१६व्या शतक) आर्थिक दृष्ट्या अधिक प्रगत होते; येथे विस्तृत व्यापार मार्ग, नदी व समुद्री मार्गांचा वापर, सामूहिक भांडवल उभारणी, कर्ज व्यवस्था आणि व्यापाऱ्यांना सुविधा देणारी प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली गेली.

स्थानिक नाणी, तसेच सुवर्ण व चांदीच्या चलनाचा वापर विश्वासाह व्यवहार सुनिश्चित करण्यासाठी झाला. व्यापारी संघटना

व श्रेष्ठींनी ठेवी स्वीकारल्या, कर्ज दिले आणि व्याज आकारले. मंदिर व सामाजिक संस्था आर्थिक व्यवहारात सुरक्षितता आणि विश्वास वाढवण्यास मदत करत. या सर्व व्यवस्थेमुळे दक्षिण भारतीय साम्राज्यांतील बँकिंग सुरक्षित, संघटित आणि व्यापाराला चालना देणारी बनली, ज्यामुळे राज्याची आर्थिक समृद्धी वाढली आणि पुढील काळातील व्यापारी व आर्थिक व्यवस्थेसाठी मजबूत पाया तयार झाला.

3. मध्य व उत्तर भारतातील लहान राज्ये व साम्राज्ये

गुप्तकालीन सुवर्णयुगानंतर मध्य व उत्तर भारतात अनेक लहान प्रादेशिक राज्ये आणि साम्राज्यांचा उदय झाला. या राज्यांमध्ये केंद्रीकृत प्रशासनाची कमतरता असल्यामुळे बँकिंगसदृश व्यवस्था स्थानिक व्यापारी संघटना, श्रेष्ठी आणि मंदिर/सामाजिक संस्था यांच्या हातात राहिली. कुषाण साम्राज्याचा उत्तर भारतातील काही भाग आणि स्थानिक गुप्त व लहान राजवंशांचे राज्ये या काळात अस्तित्वात होते.

या राज्यांमध्ये आर्थिक व्यवहार सुरळीत चालवण्यासाठी स्थानिक नाणी, सुवर्ण व चांदीच्या चलनाचा वापर केला जात असे. व्यापारी संघटना आणि श्रेष्ठींनी ठेवी स्वीकारल्या, गरजू लोकांना कर्ज दिले आणि व्याज आकारले. आर्थिक व्यवहारांमध्ये सुरक्षितता आणि विश्वास राखण्यासाठी साक्षीदार, हमीदार आणि लिखित करार यांचा आधार घेतला जात असे. मंदिर व सामाजिक संस्था देखील धनसुरक्षा पुरवून आणि दानधर्मासाठी निधी व्यवस्थापन करून या आर्थिक व्यवहारांना बळकट करत.

यामुळे मध्य व उत्तर भारतातील लहान राज्ये आणि साम्राज्यांमध्ये बँकिंगची प्रणाली केंद्रीकृत नसली तरी ठेवी, कर्ज, व्याज, नाणी आणि व्यापारी संघटनांचा सहभाग यावर आधारित मजबूत आर्थिक व्यवहार चालू राहिला. या व्यवस्थेमुळे स्थानिक व्यापार टिकला आणि पुढील दिल्ली व मुघलकालीन बँकिंगसाठी पाया तयार झाला.

सुलतानकालीन राज्यव्यवस्था (इ.स. 1206-1526) मधील बँकिंग व्यवस्था

या सुमारे 320 वर्षांच्या सुलतानकालीन राज्यव्यवस्थेत आजच्या सारख्या अधिकृत बँका नव्हत्या. तरीही व्यापार आणि महसूल यांमुळे एक प्राथमिक आर्थिक व्यवस्था विकसित झाली होती. या काळात टंका (चांदीचे नाणे) आणि जिटल (तांब्याचे नाणे) प्रचलित होते. सुलतानांनी प्रमाणबद्ध नाणी जारी केल्यामुळे व्यवहार सोपे झाले आणि बाजारपेठा वाढल्या. दिल्ली, लाहोर, आग्रा यांसारख्या शहरांत मोठ्या बाजारपेठा होत्या. सर्राफ (सावकार/मनीचेंजर) हे त्या काळातील मुख्य आर्थिक मध्यस्थ होते. ते नाण्यांची शुद्धता तपासत, चलन बदलून देत आणि व्यापाऱ्यांना कर्ज देत. मोठ्या व्यापाऱ्यांमध्ये हुण्डी पद्धत वापरली जात होती. हुण्डी म्हणजे लिखित पत्र — ज्यामुळे व्यापाऱ्यांना रोख रक्कम न नेता दूरच्या शहरांत सुरक्षित व्यवहार करता येत. ही पद्धत आजच्या चेक किंवा ड्राफ्टसारखी होती.

राज्याची मुख्य कमाई जमीनकरातून (खराज) होत असे. कर गोळा करून तो राजखजिन्यात जमा केला जाई. महसूल व्यवस्थेसाठी स्वतंत्र अधिकारी होते.

म्हणूनच, जरी औपचारिक बँका नसल्या तरी कर्जव्यवहार, चलन नियंत्रण आणि हुण्डी प्रणालीमुळे त्या 320 वर्षांत एक व्यवस्थित आर्थिक चौकट तयार झाली होती. हीच पुढे मुघल आणि ब्रिटिश काळातील आधुनिक बँकिंगची पायाभरणी ठरली. या सुमारे 320 वर्षांच्या सुलतानकालीन राज्यव्यवस्थेत काही राजांनी आर्थिक आणि चलन व्यवस्थेत महत्त्वाचे बदल केले.

अलाउद्दीन खिलजी (इ.स. 1296-1316) ने बाजार नियंत्रण धोरण राबवले. वस्तूंच्या किमती ठरवून दिल्या, धान्य साठवण व्यवस्था केली आणि व्यापाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवले. यामुळे महागाई कमी झाली आणि बाजारव्यवस्था शिस्तबद्ध झाली. त्यांच्या काळात महसूल (जमीनकर) व्यवस्थाही अधिक कडक आणि नियमित करण्यात आली.

तसेच **मोहम्मद बिन तुगलक (इ.स. 1325-1351)** ने चलनात मोठा प्रयोग केला. त्यांनी चांदीऐवजी तांब्याची टोकन नाणी सुरू करण्याचा प्रयत्न केला. कल्पना आधुनिक कागदी नोटांसारखी होती, पण योग्य नियंत्रण नसल्यामुळे बनावट नाणी मोठ्या प्रमाणात तयार झाली आणि हा प्रयोग अपयशी ठरला. तरीही हा भारतीय चलन इतिहासातील एक महत्त्वाचा प्रयोग मानला जातो.

याशिवाय **शेरशाह सूरी** (जरी तो साम्राज्याचा भाग नसला तरी त्याच कालखंडाच्या शेवटी) ने "रुपया" हे प्रमाणित चांदीचे नाणे सुरू केले, जे पुढे मुघल आणि ब्रिटिश काळातही वापरले गेले.

म्हणून, सुलतानकालीन राज्यव्यवस्थेत औपचारिक बँका नसल्या तरी काही राजांनी बाजार नियंत्रण, महसूल सुधारणा आणि चलन प्रयोग यांद्वारे आर्थिक व्यवस्थेत महत्त्वाचे योगदान दिले.

मराठा साम्राज्यकालीन बँकिंग व्यवस्था

मराठा साम्राज्याचा काळ (इ.स. १७४०-१८१८) आर्थिक दृष्ट्या प्रगत आणि व्यापारी व्यवहारांसाठी सुरक्षित होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या नेतृत्वाखाली या साम्राज्याची स्थापन झाली आणि त्यांनी राज्यव्यवस्थेत आर्थिक व व्यापारी व्यवस्थेवर विशेष लक्ष दिले. व्यापारी संघटना आणि श्रेष्ठी वर्ग आर्थिक व्यवहाराचे मुख्य नियंत्रक होते, जिथे ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे, व्याज आकारणे आणि मोठ्या व्यापारी मोहिमांसाठी भांडवल उभारणे यासारखी कामे पार पडत होती.

सुरक्षित व्यापारासाठी किल्ले, बंदर आणि बाजारपेठा राज्याने संरक्षित केल्या होत्या. स्थानिक नाणी, तसेच सुवर्ण व चांदीच्या चलनाचा वापर विश्वासाह व्यावहारासाठी केला जात असे. मंदिर व सामाजिक संस्था आर्थिक व्यवहारात विश्वास वाढवण्यास आणि धनसुरक्षेस महत्त्वाची भूमिका बजावत. या सर्व व्यवस्थेमुळे मराठा साम्राज्यातील बँकिंग सुरक्षित, संघटित आणि टिकाऊ राहिले, व्यापारी व्यवहार सुगम झाले आणि राज्याची आर्थिक

समृद्धी वाढवण्यात मदत झाली. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या नेतृत्वाखाली मराठा साम्राज्यातील अर्थव्यवस्था सुरक्षित, संघटित आणि टिकाऊ ठेवण्यासाठी अनेक उपाय राबवले गेले. त्यांनी शेतीस प्रोत्साहन दिले, कारण शेतकऱ्यांपासून राज्याला स्थिर कर मिळणे आणि अन्न सुरक्षा सुनिश्चित होणे आवश्यक होते. शेतकऱ्यांना जमीन वापर, बियाणे, सिंचन आणि कर सवलती याबाबत मार्गदर्शन केले जात असे. शेतकरी सुरक्षित असतील तर करसंकलन सुरळीत चालेल, हे महाराजांना ठाऊक होते.

व्यापाराला चालना देण्यासाठी ठोक व्यापारी संघटना आणि श्रेष्ठींना सवलती व संरक्षण दिले गेले. व्यापारी संघटना ठेवी स्वीकारत, कर्ज देत, व्याज आकारत आणि सामूहिक भांडवल उभारत, मोठ्या व्यापार मोहिमांसाठी पैसे आणि संसाधने उपलब्ध करून देत. स्थानिक नाणी, सुवर्ण आणि चांदीच्या चलनाचा वापर विश्वासाह्वं व्यवहारासाठी केला जात असे. राज्याने किल्ले, बाजारपेठा आणि बंदर संरक्षित ठेवले, ज्यामुळे मालवाहतूक सुरक्षित राहिली. मंदिर आणि सामाजिक संस्था आर्थिक व्यवहारात विश्वासाह्वता आणि सुरक्षितता पुरवत, कर्ज व ठेवीस मध्यस्थ म्हणून कार्यरत राहिल्या. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या या धोरणांमुळे मराठा साम्राज्यातील शेतकरी, व्यापारी, कारागीर आणि स्थानिक जनता आर्थिक दृष्ट्या सुरक्षित राहिली. या व्यवस्थेमुळे राज्याची आर्थिक समृद्धी आणि व्यापाराचा विस्तार सुनिश्चित झाला.

मराठा साम्राज्यकालीन बँकिंग व्यवस्था- मुख्य वैशिष्ट्ये

- शेतीस प्रोत्साहन: शेतकऱ्यांना जमीन, बियाणे, सिंचन आणि करसवलती मिळाल्या, ज्यामुळे करसंकलन सुरळीत चालले.

- ठेवी व कर्जव्यवस्था: व्यापारी संघटना आणि श्रेष्ठींमार्फत ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे व व्याज आकारणे.
- भांडवल उभारणी: मोठ्या व्यापारी मोहिमांसाठी सामूहिक भांडवल उपलब्ध करून देणे.
- सुरक्षित व्यापार: किल्ले, बाजारपेठा आणि बंदर संरक्षित ठेवले, मालवाहतूक सुरक्षित राहिली.
- चलनाचा वापर: स्थानिक नाणी, सुवर्ण आणि चांदी वापरून व्यवहार विश्वासाह केले.
- सामाजिक संस्था व मंदिरांचा सहभाग: आर्थिक व्यवहारात विश्वास आणि सुरक्षितता पुरवणे, कर्ज/ठेवीस मध्यस्थ म्हणून काम करणे.
- व्यापाराला चालना: राज्याच्या संरक्षणामुळे व्यापारी व व्यापारी संघटनांचा विस्तार आणि सुरक्षित व्यापार सुनिश्चित झाला.

राज्याची आर्थिक समृद्धी: या व्यवस्थेमुळे राज्याची अर्थव्यवस्था मजबूत राहिली.

शिवराई

शिवराई नाणी प्रामुख्याने तांब्यापासून बनवलेली असत. या नाण्यांच्या पुढील बाजूस तीन ओळींमध्ये “श्री / राजा / शिव” अशी अक्षरे कोरलेली दिसतात. कडांना ठिपक्यांची वर्तुळे (dotted border) असून नाण्याचा आकार गोल असतो. मागील बाजूस दोन ओळींमध्ये “छत्र / पति” असे शब्द आढळतात. या नाण्यांचे वजन साधारणतः १२ ते १३ ग्रॅम इतके असते. त्या काळात एका शिवराईची किंमत साधारण एक पैसा मानली जात असे.

शिवराईचे अर्थ, पाव असेही प्रकार प्रचलित होते, परंतु आज ते तुलनेने दुर्मिळ आढळतात. ही नाणी पुढील काळातही वापरात राहिली. ब्रिटिश सत्ताकाळातही शिवराई नाणी मोठ्या प्रमाणावर जमा करण्याचा प्रयत्न झाला, तरीही अनेक ऐतिहासिक ठिकाणी ती आजही सापडतात.

होन

होन हे स्वराज्यातील सोन्याचे नाणे होते. त्याच्या पुढील बाजूस “श्री / राजा / शिव” अशी अक्षरे कोरलेली दिसतात, तर मागील बाजूस “छत्रपति असा उल्लेख आढळतो. या नाण्यांचे वजन साधारणतः ७ ग्रॅमच्या आसपास असते.

होन ही नाणी आजच्या काळात अत्यंत दुर्मिळ मानली जातात. काही ठिकाणी ७-८ होन सापडल्याच्या नोंदी आहेत. शिवराईच्या तुलनेत होनचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्यांचे ऐतिहासिक आणि आर्थिक महत्त्व अधिक आहे.

रायगड परिसरात अनेक वेळा शिवराई नाणी सापडल्याच्या नोंदी आहेत. काही वर्षांपूर्वी रायगडावर शिवकाळातील सुवर्ण होन

सापडल्याचा उल्लेखही आढळतो, मात्र त्यानंतर त्याबाबत अधिक माहिती उपलब्ध झालेली नाही. होन दुर्मिळ असण्याचे एक कारण म्हणजे ते सोन्याचे असल्यामुळे त्यांची चोरी होण्याची शक्यता अधिक होती.

शिवराई आणि होन ही नाणी केवळ आर्थिक व्यवहाराचे साधन नव्हती, तर स्वराज्याच्या सार्वभौमत्वाचे प्रतीक होती. स्वतःची चलनव्यवस्था उभारून छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी आर्थिक स्वातंत्र्याचा मजबूत पाया घातला, जो स्वराज्याच्या स्थैर्यासाठी अत्यंत आवश्यक होता.

(मुघल काल) मधील बँकिंग व्यवस्था (इ.स.1526 ते 1857)

मुघल काळात औपचारिक बँका अस्तित्वात नव्हत्या; पण चलन, महसूल आणि व्यापारी कर्जव्यवहार अत्यंत संघटित पद्धतीने चालत होते. या व्यवस्थेची पायाभरणी वेगवेगळ्या बादशहांच्या कारकीर्दीत अधिक मजबूत झाली. या काळात सर्राफ आणि सावकार यांची भूमिका अधिक मजबूत झाली. ते व्यापाऱ्यांना कर्ज देत, पैशांची देवाणघेवाण करत आणि नाणी तपासत. हुण्डी पद्धत मोठ्या प्रमाणावर वापरली जात होती, ज्यामुळे लांब पल्ल्याच्या व्यापारात सुरक्षित व्यवहार शक्य झाला. ही पद्धत आधुनिक बँक ड्राफ्टसारखी होती. संपूर्ण साम्राज्यात एकसारखी चलनप्रणाली अस्तित्वात असल्यामुळे व्यापाराला मोठी चालना मिळाली. चांदीचा रुपया, सोन्याची मोहोर आणि तांब्याचा दम ही प्रमुख नाणी होती. नाण्यांचे वजन आणि शुद्धता ठरावीक प्रमाणात ठेवली जात असल्यामुळे लोकांचा चलनावर विश्वास होता. यामुळे देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुलभ झाला. भारतातून कापूस, रेशीम,

मसाले, निळी (इंडिगो) आणि हस्तकला वस्तूंची निर्यात होत असे, तर परदेशातून सोने-चांदी भारतात येत असे. अकबर याने महसूल व्यवस्थेत मोठे बदल केले. 'दहसाला पद्धत' लागू करून शेती उत्पादनाचा सरासरी अंदाज घेऊन कर निश्चित केला जात असे. जमीन मोजणी, पीकप्रकार आणि दर निश्चिती यामुळे महसूल संकलन नियमित झाले. सरकारकडे स्थिर उत्पन्न येऊ लागल्यामुळे आर्थिक व्यवस्थेला मजबुती मिळाली. कर रोख रकमेने भरण्याची पद्धत वाढल्यामुळे बाजारव्यवस्था आणि चलन व्यवहार वाढले.

जहागिर आणि शहाजहान यांच्या काळात परदेशी व्यापार अधिक वाढला. इंग्रज, डच आणि पोर्तुगीज व्यापाऱ्यांनी भारतात व्यापार केंद्रे उभारली. मोठ्या व्यवहारांसाठी हुण्डी प्रणाली मोठ्या प्रमाणावर वापरली जात होती. हुण्डी म्हणजे लिखित पत्र — एका शहरात पैसे जमा करून दुसऱ्या शहरात ते काढण्याची सोय. ही पद्धत सुरक्षित आणि विश्वासार्ह असल्यामुळे व्यापाऱ्यांना लांब पल्ल्याच्या व्यापारात जोखीम कमी झाली. आजच्या बँक ड्राफ्ट किंवा चेकसारखी तिची भूमिका होती.

या काळात सर्राफ आणि सावकार हे आर्थिक व्यवस्थेचे मुख्य आधारस्तंभ होते. ते नाण्यांची शुद्धता तपासत, चलन बदलून देत आणि व्यापाऱ्यांना तसेच शेतकऱ्यांना कर्ज देत. मोठे व्यापारी घराणे आणि सेठ लोक हे स्थानिक पातळीवर बँकेसारखी कामे करत. काही वेळा राज्यालाही त्यांच्याकडून कर्ज घ्यावे लागत असे. त्यामुळे खाजगी आर्थिक जाळे खूप प्रभावी होते. औरंगजेब याच्या काळात साम्राज्याचा विस्तार झाला, परंतु सततच्या युद्धांमुळे खर्च वाढला.

शेवटच्या टप्प्यात प्रशासन कमजोर झाल्याने आर्थिक व्यवस्थेवर परिणाम झाला.

आधुनिक बँकिंग (Modern Banking)

युरोपीय व्यापारी व ईस्ट इंडिया कंपनी कालातील बँकिंग(इ.स. 1600 ते 1858)

मुघल सत्तेच्या शेवटच्या टप्प्यानंतर भारतात युरोपीय व्यापाऱ्यांचा प्रभाव वाढला. पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच आणि विशेषतः ईस्ट इंडिया कंपनी यांनी भारतात व्यापार केंद्रे स्थापन केली. 1757 च्या प्लासीच्या युद्धानंतर कंपनीची राजकीय सत्ता वाढू लागली आणि आर्थिक नियंत्रणही त्यांच्या हाती आले. या काळातच भारतात आधुनिक बँकिंगची सुरुवात झाली.

पूर्वीप्रमाणे सर्राफ, सावकार आणि हुण्डी पद्धत अस्तित्वात होतीच; पण युरोपीय व्यापार वाढल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोख व्यवहार आणि सुरक्षित ठेवींची गरज निर्माण झाली. त्यामुळे 1770 मध्ये Bank of Hindustan ही भारतातील पहिली आधुनिक बँक सुरू झाली (जरी ती पुढे बंद पडली). ही बँक मुख्यतः युरोपीय व्यापाऱ्यांसाठी काम करत होती. बँक ऑफ हिंदुस्तान ही भारतातील पहिली खाजगी बँक मानली जाते. ही बँक १७७० साली कोलकत्यात (त्या काळी कलकत्ता) ब्रिटिश व्यापाऱ्यांनी स्थापन केली होती. बँकेची मुख्य उद्दिष्टे होती व्यापार सुलभ करणे, नोटा जारी करणे, ठेवी स्वीकारणे आणि व्यापाऱ्यांना कर्ज देणे. या बँकेमुळे त्या काळातील आर्थिक व्यवहार अधिक सोयीस्कर झाले, विशेषतः इंग्रज व्यापाऱ्यांसाठी. मात्र, आर्थिक अडचणी, व्यवहारावर विश्वास कमी होणे आणि नवीन बँकांची वाढती स्पर्धा यामुळे बँक हळूहळू

दिवाळखोरीकडे सरकली. अखेरीस १८२० च्या आसपास बँक ऑफ हिंदुस्तान बंद पडली. थोडक्यात, बँक ऑफ हिंदुस्तान ही भारतातील पहिली बँक होती, जी आधुनिक बँकिंगच्या इतिहासात महत्वाची पायरी ठरली, पण आर्थिक अडचणींमुळे तिचे अस्तित्व टिकले नाही.

यानंतर तीन महत्वाच्या प्रेसिडेन्सी बँका स्थापन झाल्या:

Bank of Bengal

Bank of Bombay

Bank of Madras

या बँका ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे आणि नोटा जारी करणे अशी कामे करत होत्या. प्रथमच बँकांनी अधिकृतरीत्या कागदी नोटा जारी केल्या. त्यामुळे भारतात संघटित आणि नियमबद्ध बँकिंग प्रणालीची पायाभरणी झाली.

या काळात महसूल संकलनही कंपनीच्या नियंत्रणाखाली आले. जमीन महसूल, व्यापार कर आणि निर्यात-आयात शुल्क यांमधून मोठ्या प्रमाणात पैसा जमा होत असे. हा पैसा बँकांमार्फत व्यवहारात येऊ लागला. त्यामुळे पारंपरिक सावकारी पद्धतीबरोबरच आधुनिक बँकिंग प्रणाली विकसित होऊ लागली. थोडक्यात, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात भारतात औपचारिक, पाश्चात्य पद्धतीची बँकिंग व्यवस्था सुरू झाली आणि पुढील काळातील **Imperial Bank** व **Reserve Bank** यांसारख्या संस्थांसाठी आधार तयार झाला.

Imperial Bank of India (1921) इ.स. 1921 मध्ये Imperial Bank of India ची स्थापना झाली. ही बँक तीन प्रमुख प्रेसिडेन्सी बँकांचे विलीनीकरण करून तयार झाली —

Bank of Bengal

Bank of Bombay

Bank of Madras

या विलीनीकरणामुळे देशभर शाखा असलेली एक मोठी आणि शक्तिशाली बँक निर्माण झाली. त्या काळात भारतात स्वतंत्र केंद्रीय बँक नव्हती (RBI नंतर 1935 मध्ये सुरू झाली), त्यामुळे Imperial Bank काही प्रमाणात केंद्रीय बँकेसारखी कामे करत होती. ती सरकारची बँकर होती, सरकारी निधी सांभाळत होती आणि मोठ्या आर्थिक व्यवहारांचे व्यवस्थापन करत होती.

Imperial Bank ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे, चेक क्लिअरिंग करणे आणि व्यापारासाठी वित्तपुरवठा करणे अशी कामे करत होती. मोठे व्यापारी, उद्योगपती आणि सरकारी संस्था या बँकेशी व्यवहार करत. मात्र सामान्य लोकांपर्यंत बँकिंग सेवा फारशा पोहोचल्या नव्हत्या. ग्रामीण भागात बँकिंग सुविधा अत्यंत मर्यादित होत्या. 1935 मध्ये Reserve Bank of India स्थापन झाल्यानंतर केंद्रीय बँकेची सर्व प्रमुख कामे RBI कडे गेली. त्यानंतर Imperial Bank मुख्यतः व्यावसायिक बँक म्हणून कार्य करू लागली. स्वातंत्र्यानंतर 1955 मध्ये सरकारने Imperial Bank चे राष्ट्रीयीकरण केले आणि तिचे नाव बदलून State Bank of India ठेवले. त्यामुळे आजची SBI ही Imperial Bank चीच पुढील रूप मानली जाते. थोडक्यात, Imperial Bank of India ही भारतातील आधुनिक

बँकिंग व्यवस्थेतील एक महत्त्वाची कडी होती. तिने ब्रिटिशकालीन प्रेसिडेन्सी बँकांपासून आधुनिक सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकिंगकडे जाणारा पूल तयार केला.

Reserve Bank of India (1935)

Reserve Bank of India (RBI) ची स्थापना 1 एप्रिल 1935 रोजी झाली. भारतात आर्थिक स्थैर्य राखण्यासाठी आणि चलन व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ही केंद्रीय बँक स्थापन करण्यात आली. त्यावेळी भारतावर ब्रिटिश सत्ता होती. RBI स्थापन होण्यापूर्वी चलन आणि सरकारी बँकिंगची काही कामे Imperial Bank of India करत होती; परंतु स्वतंत्र केंद्रीय बँकेची गरज लक्षात घेऊन RBI सुरू करण्यात आली. Reserve Bank of India ची स्थापना १ एप्रिल १९३५ रोजी झाली. त्या वेळी भारतावर British Government चे राज्य होते. सुरुवातीला RBI ही पूर्णपणे सरकारी बँक नव्हती, तर ती खाजगी शेअरहोल्डर्सच्या मालकीची संस्था होती. तिची स्थापना Reserve Bank of India Act 1934 या कायद्याच्या आधारे करण्यात आली. त्या काळात RBI चे मुख्य काम देशातील चलन व्यवस्था सांभाळणे, नोटा जारी करणे आणि बँकिंग व्यवस्था नियंत्रित ठेवणे हे होते. मात्र अनेक महत्त्वाचे आर्थिक निर्णय ब्रिटिश सरकारच्या नियंत्रणाखाली घेतले जात होते. भारताला Indian Independence मिळाल्यानंतर काही वर्षांनी, म्हणजे १९४९ मध्ये RBI चे राष्ट्रीयीकरण झाले. Reserve Bank of India ची स्थापना १९३५ मध्ये झाली तेव्हा भारतावर British Government चे राज्य होते. त्यामुळे

सुरुवातीच्या काळात RBI च्या उच्च पदांवर ब्रिटिश अधिकारी कार्यरत होते. मुख्य अधिकारी पुढीलप्रमाणे होते:

1. **Sir Osborne Smith** – ते RBI चे पहिले गव्हर्नर (१९३५-१९३७) होते.
2. **Sir James Braid Taylor** – ते दुसरे गव्हर्नर (१९३७-१९४३) होते

सुरुवातीला RBI चे मुख्यालय कोलकाता येथे होते; नंतर 1937 मध्ये ते मुंबई येथे हलवण्यात आले. 1949 मध्ये भारत सरकारने RBI चे राष्ट्रीयीकरण केले, म्हणजे ती पूर्णपणे सरकारी झाली.

RBI ची प्रमुख कार्ये

RBI हे देशाचे चलन जारी करणारे प्राधिकरण आहे. भारतातील सर्व कागदी नोटा RBI कडूनच जारी केल्या जातात (₹1 ची नोट वित्त मंत्रालय जारी करते). तसेच RBI देशातील पैशांचा पुरवठा (Money Supply) नियंत्रित करते. महागाई नियंत्रित ठेवण्यासाठी व्याजदर धोरण (Repo Rate, Reverse Repo Rate) वापरले जाते. RBI हे सरकारचे बँकर आहे. केंद्र आणि राज्य सरकारांचे खाते RBI कडे असते. सरकारला कर्ज देणे किंवा सरकारी रोखे (Government Bonds) जारी करणे ही कामे RBI मार्फत केली जातात. RBI हे सर्व बँकांचे नियमन करणारे व नियंत्रक संस्थान आहे. देशातील सर्व व्यावसायिक बँका, सहकारी बँका आणि काही वित्तीय संस्था RBI च्या नियमांनुसार काम करतात. बँकांना परवाना देणे, तपासणी करणे आणि गरज पडल्यास कारवाई करणे हे अधिकार RBI कडे आहेत. RBI हे बँकांचा बँकर म्हणूनही कार्य

करते. कोणत्याही बँकेला आर्थिक अडचण आली तर RBI तिला मदत करते. त्यामुळे संपूर्ण बँकिंग प्रणाली स्थिर राहते.

भारताची केंद्रीय बँक म्हणून RBI देशाची चलन, बँकिंग आणि आर्थिक व्यवस्था स्थिर ठेवण्याचे महत्त्वाचे काम करते. तिची प्रमुख कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. नोटा जारी करण्याचे कार्य (Issue of Currency)

भारतामध्ये चलन नोटा जारी करण्याचा अधिकार RBI कडे आहे. ₹2 पासून ते ₹2000 पर्यंतच्या नोटा RBI छापते व देशात चलन पुरवठा नियंत्रित करते. यामुळे देशातील पैशांचा पुरवठा व्यवस्थित राहतो.

२. सरकारची बँक (Banker to Government)

RBI ही भारत सरकारची बँक म्हणून काम करते. सरकारचे पैसे ठेवणे, सरकारी देयके करणे, कर्ज व्यवस्थापन आणि आर्थिक सल्ला देणे ही कामे RBI करते.

३. बँकांची बँक (Banker's Bank)

देशातील सर्व व्यापारी बँका आपले काही निधी RBI मध्ये ठेवतात. गरज पडल्यास RBI त्यांना कर्ज देऊन मदत करते. त्यामुळे बँकिंग व्यवस्था सुरक्षित राहते.

४. बँकांचे नियंत्रण व देखरेख (Controller of Banks)

RBI देशातील सर्व बँकांवर नियंत्रण ठेवते आणि नियम बनवते. बँकांना परवाने देणे, त्यांचे कामकाज तपासणे आणि नियमांचे पालन होत आहे का हे पाहणे हे तिचे काम आहे.

५. पत नियंत्रण (Credit Control)

RBI देशातील कर्ज आणि पैशांचा पुरवठा नियंत्रित करते. यासाठी ती बँक दर (Bank Rate), रेपो रेट, CRR, SLR यांसारखी आर्थिक साधने वापरते. यामुळे महागाई नियंत्रित ठेवण्यास मदत होते.

६. परकीय चलन नियंत्रण (Foreign Exchange Control)

RBI देशातील परकीय चलनाचा (Foreign Exchange) व्यवहार नियंत्रित करते. आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि परकीय गुंतवणूक व्यवस्थित राहण्यासाठी हे महत्त्वाचे असते.

७. क्लिअरिंग हाऊसचे कार्य (Clearing House Function)

RBI बँकांमधील चेक व पेमेंट व्यवहारांचे समायोजन (clearing) करते. यामुळे बँकांमधील व्यवहार जलद आणि सुरक्षित होतात.

८. आर्थिक विकासाला मदत (Promoter of Economic Development)

RBI देशाच्या आर्थिक विकासासाठी विविध धोरणे बनवते. कृषी, उद्योग आणि व्यापार क्षेत्राला कर्ज उपलब्ध होण्यासाठी ती मदत करते.

बँकांचे राष्ट्रीयीकरण (1969 व 1980) – भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकिंग

१९६०-७० च्या दशकात भारतातील बँकिंग क्षेत्र मुख्यतः खासगी हातात होते. काही मोठ्या बँकांचे नियंत्रण काही घराण्यांच्या मालकीत होते आणि बँकांची सेवा शहरांपर्यंतच मर्यादित होती. ग्रामीण भागातील शेतकरी, लहान उद्योग आणि

सामान्य लोकांसाठी बँकिंग सुविधा कमी उपलब्ध होत्या. या परिस्थितीमुळे सरकारने १९६९ मध्ये १४ मोठ्या खासगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. या निर्णयामुळे बँकांचा मुख्य उद्देश सामाजिक आणि आर्थिक विकास बनला. बँका आता फक्त नफा मिळवण्यासाठी नव्हेत, तर ग्रामीण भागात शाखा उभारणे, लहान उद्योगांना कर्ज देणे आणि गरीब लोकांना आर्थिक मदत करणे यावर लक्ष केंद्रित करू लागल्या. १९८० मध्ये आणखी ६ बँका राष्ट्रीयीकृत केल्या गेल्या, ज्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची संख्या आणि पोहोच वाढली. राष्ट्रीयीकरणामुळे भारतातील बँकिंगमध्ये काही महत्त्वाचे बदल झाले. सरकारच्या धोरणांनुसार ग्रामीण भागात शाखा सुरू झाल्या, ज्यामुळे शेतकऱ्यांना सहज कर्ज मिळू लागले. लहान उद्योगांना आणि व्यवसायांना वित्तीय मदत मिळू लागली, ज्यामुळे आर्थिक उत्पादन आणि रोजगार वाढले. तसेच, बँकिंग सेवा गरीब व मध्यम वर्गापर्यंत पोहोचली, ज्यामुळे आर्थिक समानता आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित झाला.

या काळात **RBI** हे सर्व सार्वजनिक बँकांचे नियमन आणि नियंत्रण करणारे मुख्य प्राधिकरण झाले. बँकांना धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी मार्गदर्शन मिळू लागले. तसेच बँकिंग व्यवहार अधिक सुरक्षित आणि सुव्यवस्थित झाले.

राष्ट्रीयीकृत बँका (1969 व 1980) – प्रमुख माहिती

१९६९ आणि १९८० मध्ये भारतात बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका भारतातील आर्थिक विकासाचा मुख्य आधार बनल्या. खाली त्या काळातील प्रमुख बँका आणि त्यांचे वैशिष्ट्ये दिली आहेत:

१९६९ मध्ये राष्ट्रीयीकृत १४ बँका:

1. **State Bank of India (SBI)** – देशातील सर्वात जुनी आणि मोठी सार्वजनिक बँक. ग्रामीण तसेच शहरी भागात शाखा नेटवर्क विस्तृत.
2. **Bank of Baroda** – उद्योग आणि ग्रामीण भागात कर्ज वितरणात महत्त्वाची.
3. **Punjab National Bank** – व्यापारी आणि शेती कर्जासाठी लोकप्रिय.
4. **Bank of India** – ग्रामीण विकास आणि निर्यात व्यापाराला पाठबळ.
5. **Canara Bank** – दक्षिण भारतात विशेषतः मजबूत, शेतकरी आणि लघु उद्योगांना कर्ज.
6. **Union Bank of India** – महाराष्ट्र आणि मध्य भारतात शाखा नेटवर्क मजबूत.
7. **United Bank of India** – पूर्व भारतातील ग्रामीण आर्थिक विकासासाठी.
8. **Indian Bank** – मद्रास आणि दक्षिण भारतात व्यापारी व ग्रामीण कर्ज.
9. **Central Bank of India** – भारतातील पहिली भारतीय मालकीची बँक, ग्रामीण विकासात महत्त्वाची.
10. **Indian Overseas Bank** – आंतरराष्ट्रीय व्यवहार तसेच भारतीय व्यावसायिकांना सेवा.
11. **UCO Bank** – पूर्व भारत आणि बंगालमध्ये सेवा.

12. **Bank of Maharashtra** – महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि शहरी ग्राहकांसाठी.
13. **Punjab & Sind Bank** – पंजाब आणि उत्तर भारतात ग्रामीण विकास.
14. **Dena Bank** – लघु उद्योग, शेती कर्ज आणि सामान्य ग्राहकांसाठी.

१९८० मध्ये राष्ट्रीयीकृत ६ बँका:

1. **Corporation Bank** – कर्नाटक आणि महाराष्ट्रात ग्रामीण आर्थिक विकास.
2. **Andhra Bank** – आंध्र प्रदेश आणि दक्षिण भारतात उद्योग व शेती कर्ज.
3. **Oriental Bank of Commerce** – उत्तर भारतात कर्ज सुविधा.
4. **Punjab & Kashmir Bank (P&K Bank)** – विशेषतः पंजाब आणि हिमाचल प्रदेशात.
5. **Vysya Bank** – द. भारतातील उद्योग आणि व्यापारी कर्ज.
6. **Bharatiya Mahila Bank** (नंतर विलीन) – महिला उद्योजकांना आर्थिक मदत.

बँकांचे राष्ट्रीयीकरणाचा परिणाम

१९६९ आणि १९८० मध्ये भारतातील बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले, त्याचा प्रभाव संपूर्ण आर्थिक, सामाजिक आणि भौगोलिक स्तरावर जाणवला. फक्त बँकांची मालकी सरकारकडे आली एवढेच नव्हते; त्यामुळे भारतातील आर्थिक धोरण, ग्रामीण विकास आणि वित्तीय समावेश यामध्ये मोठे बदल झाले.

1. ग्रामीण भागातील बँकिंग

राष्ट्रीयीकरणापूर्वी बँकांची सेवा मुख्यतः शहरांपर्यंत मर्यादित होती. ग्रामीण भागातील शेतकरी, लघु उद्योगधंदे, कुटुंब व्यवसाय आणि गरीब लोकांना बँकिंग सुविधा मिळणे कठीण होते.

राष्ट्रीयीकरणानंतर:

- बँकांना ग्रामीण भागात शाखा उभारण्याची जबाबदारी मिळाली.
- ग्रामीण गावे आणि दुर्गम भागांमध्ये बँकिंग सुविधा पोहोचल्या.
- शेतकरी आणि ग्रामीण उद्योजकांना सोप्या अटीवर कर्ज मिळू लागले, ज्यामुळे शेती व लघु उद्योगाला चालना मिळाली.

2. लहान उद्योग व आर्थिक समावेश

- राष्ट्रीयीकृत बँका लघु उद्योगांना कर्ज देण्यास कटिबद्ध झाल्या.
- महिला, अल्पसंख्यक आणि गरीब वर्गांमध्ये आर्थिक सहभाग वाढला.
- उद्योगांसाठी स्थिर कर्ज सुविधा उपलब्ध झाल्याने रोजगार निर्माण झाला आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट झाली.

3. सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानता

- काही घराण्यांकडे केंद्रीत असलेली आर्थिक शक्ती विभाजित झाली.
- आर्थिक संसाधने सर्व स्तरांमध्ये वितरित झाली, ज्यामुळे सामाजिक न्याय आणि समावेश वाढला.
- ग्रामीण भागातील लोकांना बँकिंग सुविधांचा लाभ मिळाल्यामुळे गरीब वर्गाचा आर्थिक सक्षमता वाढली.

4. बँकिंग नेटवर्क व व्यवस्थापन सुधारणा

- राष्ट्रीयीकरणामुळे RBI च्या मार्गदर्शनाखाली सर्व सार्वजनिक बँका नियंत्रित आणि नियोजित झाल्या.
- शाखा नेटवर्क, कर्ज वितरण यंत्रणा आणि ग्राहक सेवा सुसंगत आणि सुव्यवस्थित झाली.
- विलिनीकरणानंतर (उदा. SBI मध्ये काही सहायक बँकांचा समावेश) बँकांचा कव्हेरेज अधिक विस्तृत झाला.

5. आर्थिक विकास आणि स्थैर्य

- ग्रामीण भागात कर्ज उपलब्ध होणे, बचत वाढणे आणि उद्योगांना चालना मिळणे यामुळे देशातील आर्थिक उत्पादन वाढले.
- बँकिंग प्रणाली स्थिर झाली आणि आर्थिक धोरणे सुसंगत पद्धतीने राबवता आली.
- सार्वजनिक बँका आता देशातील आर्थिक स्थैर्याचे आधारस्तंभ बनल्या.

6. आधुनिक बँकिंगसाठी पायाभरणी

- राष्ट्रीयीकरणामुळे ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही स्तरावर बँकिंग सुलभ झाले.
- नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणानंतर आणि डिजिटल बँकिंगच्या काळात ही सुरुवात आधारभूत ठरली.
- ग्रामीण ग्राहक, महिला, लहान उद्योग आणि डिजिटल पेमेंटच्या यंत्रणेत लोकांचा समावेश सुलभ झाला.

थोडक्यात, राष्ट्रीयीकरणामुळे ग्रामीण आर्थिक समावेश, सामाजिक न्याय, रोजगार निर्मिती, आर्थिक स्थैर्य आणि सार्वजनिक

बँकिंग प्रणालीचा विस्तार हे सर्व साध्य झाले. हा निर्णय भारताच्या आर्थिक इतिहासातील सर्वात महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो.

आर्थिक उदारीकरण (1991 नंतर) – भारतातील बँकिंगमध्ये बदल

१९९१ मध्ये भारताने आर्थिक धोरणात मोठा बदल केला आणि अर्थव्यवस्था खुली करण्याचा निर्णय घेतला. या काळात भारताला गंभीर आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक राहण्यासाठी धोरणात्मक बदल आवश्यक झाले. आर्थिक उदारीकरणानंतर बँकिंग क्षेत्रातही मोठे बदल दिसू लागले. बँकांना अधिक स्वायत्तता मिळाली आणि त्यांनी ग्राहकांसाठी नवीन सेवा सुरू केल्या. बचत योजना, विविध प्रकारची कर्जे, व्यवहारातील सुविधा यासह बँका ग्राहक-केंद्रित पद्धतीने कार्य करू लागल्या. परदेशी बँका भारतात प्रवेश करू लागल्या, ज्यामुळे स्पर्धा वाढली आणि ग्राहकांना अधिक चांगली सेवा मिळू लागली. नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर सुरू झाला. इंटरनेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग आणि एटीएम नेटवर्क्समुळे व्यवहार जलद, सोपे आणि सुरक्षित झाले. ग्रामीण भागातही बँकिंग सेवा पोहोचू लागल्या आणि लहान उद्योगांना कर्ज मिळणे अधिक सुलभ झाले. आर्थिक उदारीकरणामुळे बँकिंग क्षेत्र अधिक आधुनिक, स्पर्धात्मक आणि ग्राहक-अनुकूल बनले, ज्यामुळे भारताची अर्थव्यवस्था जागतिक स्तरावर मजबूत होऊ लागली.

भारताच्या आर्थिक इतिहासातील 1991 चे उदारीकरण हे एक वळण होते. त्या काळी देशाकडे परकीय चलन इतके कमी झाले होते की जगभरातून आवश्यक वस्तूचे आयात भरणेच कठीण झाले

होते. त्या परिस्थितीत भारताला जागतिक बँक, IMF किंवा परकीय गुंतवणूकदारांकडून मदत घेण्याची गरज भासली.

त्या कठीण निर्णायक क्षणी पी व्ही नरसिंह राव हे भारताचे पंतप्रधान होते आणि त्यांनी मनमोहन सिंग यांना अर्थमंत्री म्हणून नियुक्त केले. सिंह हे एक प्रतिष्ठित अर्थशास्त्रज्ञ होते, ज्यांना आर्थिक धोरणे तयार करण्याचा अनुभव होता. त्यांनी 1991-92 च्या सेंट्रल बजेट मध्ये एक मोठा बदल मांडला.

या बदलांमध्ये License Raj (उद्योग परवाना आणि नियंत्रण प्रणाली) हळूहळू निष्प्रभावी करणं, आयात-निर्यातीवरील बंदिशा कमी करणं, देअलीएन्शन (उद्योग स्वातंत्र्य) देणं, परकीय थेट गुंतवणुकीचे नियम सुलभ करणं आणि विदेशी कंपन्यांना भारतात गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देणं यांचा समावेश होता. या सर्व धोरणात्मक बदलांनी भारताला जागतिक बाजारपेठेत सहभागी करून घेतलं, विदेशी गुंतवणूक वाढली आणि निर्यात सुलभ झाली.

आर्थिक संकटामुळे, सरकारने IMF कडून कर्ज व मदत मिळवण्यासाठी चर्चाही केली आणि त्यात अर्थमंत्र्यांचा व RBI प्रशासनाचा सखोल समन्वय झाला. या सर्व चर्चा व निर्णय IMF सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्था, केंद्रीय सरकार आणि अर्थशास्त्रज्ञांच्या साहाय्याने शासकीय पातळीवर घेतले गेले.

या निर्णयांमुळे भारताचे आर्थिक ढोबळ उत्पादन (GDP) वाढू लागलं, आणि भारत जागतिक बाजारात 'स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्था' म्हणून उभा राहू लागला. उदारीकरणानंतर बँकिंग क्षेत्रातही मोठे बदल झाले, ज्यामुळे बँकांची कार्यक्षमता वाढली, विदेशी आर्थिक व्यवहार सुलभ झाले आणि आर्थिक धोरण सध्या

लक्षात राहतील अशा स्वरूपात विकसित झाले. एकंदरीत, 1991 चे आर्थिक उदारीकरण हे भारताच्या अर्थव्यवस्थेला नव्या दिशेने बदलणारे पाऊल होते, ज्यामध्ये पंतप्रधान, अर्थमंत्री, तज्ञ संघटना आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक दबाव यांनी एकत्रित भूमिका बजावली.

आर्थिक उदारीकरण (1991 नंतर) – बँकिंगमध्ये बदल आणि संबंधित मंत्री

१९९१ मध्ये भारतात आर्थिक उदारीकरणाची सुरुवात झाली तेव्हा पी व्ही नरसिंह राव हे पंतप्रधान होते आणि मनमोहन सिंग हे अर्थमंत्री होते. हे आर्थिक धोरण विकसित करणारे मुख्य व्यक्ती होते. आर्थिक उदारीकरणानंतर बँकिंग क्षेत्रात मोठे बदल झाले. पूर्वीच्या सरकारी नियंत्रणाखालील, मर्यादित व्यावसायिक बँकिंगव्यवस्थेला अधिक स्वायत्तता मिळाली. बँकांना ग्राहक-केंद्रित सेवा सुरू करण्यास परवानगी देण्यात आली. यामध्ये बचत योजना, कर्ज सुविधा, विदेशी गुंतवणूक, विशेष आर्थिक क्षेत्रातील कर्ज व बँकिंग सुविधा समाविष्ट होत्या.

परदेशी बँका भारतात प्रवेश करू लागल्या, ज्यामुळे स्पर्धा वाढली आणि ग्राहकांना अधिक चांगली सेवा मिळू लागली. बँकिंग व्यवहार जलद, सोपे आणि सुरक्षित झाले. ग्रामीण भागातही बँकिंग पोहोचले, लहान उद्योगांना कर्ज मिळणे सुलभ झाले आणि आर्थिक समावेश वाढला.

या आर्थिक सुधारणा आणि बँकिंगमध्ये उदारीकरणामुळे भारतातील बँकिंग क्षेत्र अधिक मॉडर्न, ग्राहक-अनुकूल आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनले.

उदारीकरणानंतर 1991 नंतर बँकांची स्थिती

१९९१ मध्ये भारतात आर्थिक उदारीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. या सुधारणांमुळे बँकिंग क्षेत्रात मोठे बदल झाले. आधी बँकिंग क्षेत्रावर सरकारचे जास्त नियंत्रण होते, पण उदारीकरणानंतर नियम थोडे सैल करण्यात आले. त्यामुळे नवीन खाजगी बँकांना परवाने देण्यात आले आणि बँकिंग क्षेत्रात स्पर्धा वाढली. यामुळे ग्राहकांना अधिक चांगल्या सेवा मिळू लागल्या. या काळात Reserve Bank of India नेही बँकिंग क्षेत्र अधिक मजबूत करण्यासाठी नवीन नियम व धोरणे लागू केली. उदारीकरणानंतर बँकांनी आपल्या सेवांमध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा केल्या. आधी बहुतेक व्यवहार फक्त बँकेत जाऊनच करावे लागत होते, पण नंतर **ATM, इंटरनेट बँकिंग, मोबाइल बँकिंग** यांसारख्या सुविधा सुरू झाल्या. त्यामुळे ग्राहकांना व्यवहार करणे अधिक सोपे आणि जलद झाले. बँकांनी संगणकीकरण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर सुरू केला, ज्यामुळे बँकिंग सेवा अधिक कार्यक्षम आणि सुरक्षित झाल्या. १९९१ नंतर भारतीय बँकिंग व्यवस्था अधिक मजबूत आणि जागतिक पातळीवर स्पर्धात्मक बनली. बँकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नवीन आर्थिक नियम लागू करण्यात आले आणि भांडवलाची क्षमता वाढवण्यावर भर देण्यात आला. त्यामुळे बँकांची आर्थिक स्थिती सुधारली आणि परकीय गुंतवणुकीलाही प्रोत्साहन मिळाले. एकूणच, आर्थिक उदारीकरणानंतर भारतातील बँकिंग क्षेत्र अधिक आधुनिक, स्पर्धात्मक आणि मजबूत बनले.

डिजिटल व आधुनिक बँकिंग युग

माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे भारतात बँकिंग क्षेत्रात मोठे बदल झाले आणि डिजिटल व आधुनिक बँकिंग युग सुरू झाले. या काळात बँकांनी संगणकीकरण स्वीकारले आणि ग्राहकांना जलद व सोयीस्कर सेवा देण्यावर भर दिला. Reserve Bank of India नेही बँकिंग क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवण्यासाठी विविध धोरणे व नियम लागू केले. त्यामुळे पारंपरिक बँकिंग पद्धती हळूहळू डिजिटल पद्धतीकडे वळू लागल्या.

नवीन डिजिटल सेवा

आधुनिक बँकिंगमध्ये ग्राहकांना अनेक डिजिटल सुविधा उपलब्ध झाल्या. ATM, इंटरनेट बँकिंग, मोबाइल बँकिंग, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड आणि Unified Payments Interface (UPI) यांसारख्या सेवांमुळे पैसे पाठवणे, बिल भरणे आणि खरेदी करणे खूप सोपे झाले. या सेवांमुळे लोकांना बँकेत जाण्याची गरज कमी झाली आणि बहुतांश व्यवहार मोबाईल किंवा संगणकाद्वारे करता येऊ लागले. डिजिटल बँकिंगमुळे व्यवहार अधिक वेगवान, सुरक्षित आणि पारदर्शक झाले आहेत. ग्रामीण भागातही बँकिंग सेवा पोहोचवण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञान महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. त्यामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सोपे झाले आणि देशातील आर्थिक विकासालाही चालना मिळाली. आजच्या काळात डिजिटल व आधुनिक बँकिंग हे भारताच्या आर्थिक व्यवस्थेचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग बनले आहे.

डिजिटल बँकिंग प्रॉडक्ट्स

डिजिटल व आधुनिक बँकिंगमध्ये ग्राहकांना अनेक प्रकारच्या सेवा मिळतात. या सेवा प्रामुख्याने Reserve Bank of India च्या नियमांनुसार चालतात. खाली प्रमुख डिजिटल बँकिंग प्रॉडक्ट्स एकेक करून समजावून सांगितले आहेत.

1. ATM (Automated Teller Machine)

ATM ही मशीन बँकेच्या बाहेर बसवलेली असते. ग्राहक ATM कार्ड वापरून पैसे काढू शकतात, बँलन्स तपासू शकतात आणि काही वेळा पैसे जमा देखील करू शकतात. त्यामुळे बँकेत रांगेत उभे राहण्याची गरज राहत नाही.

2. Internet Banking

Internet Banking म्हणजे इंटरनेटच्या माध्यमातून बँकेचे व्यवहार करणे. ग्राहक आपल्या बँक खात्यात लॉग-इन करून पैसे ट्रान्सफर करणे, बिल भरणे, बँलन्स तपासणे अशी कामे घरबसल्या करू शकतात.

3. Mobile Banking

Mobile Banking मध्ये बँकेचे मोबाईल ॲप वापरून व्यवहार केले जातात. यामध्ये पैसे पाठवणे, खाते तपासणे, बिल पेमेंट करणे, फिक्स्ड डिपॉझिट उघडणे अशी अनेक कामे मोबाईलवरून करता येतात.

4. Debit Card

Debit Card हे बँक खात्याशी थेट जोडलेले कार्ड असते. ग्राहक दुकानात POS मशीनवर कार्ड स्वाइप करून थेट आपल्या

खात्यातून पैसे भरू शकतात. तसेच ATM मधून पैसे काढण्यासाठीही याचा उपयोग होतो.

5. Credit Card

Credit Card मध्ये बँक ग्राहकाला मर्यादित रकमेपर्यंत उधार (credit) देते. ग्राहक त्या कार्डाने खरेदी करू शकतो आणि नंतर ठराविक कालावधीत बँकेला पैसे परत देतो.

6. UPI (Unified Payments Interface)

Unified Payments Interface (UPI) ही भारतातील अतिशय लोकप्रिय डिजिटल पेमेंट प्रणाली आहे. मोबाईल अॅपच्या मदतीने QR कोड स्कॅन करून किंवा UPI ID वापरून काही सेकंदात पैसे पाठवता येतात. हे व्यवहार २४ तास करता येतात.

7. NEFT / RTGS

- **National Electronic Funds Transfer (NEFT)** – यामध्ये बँकेतून दुसऱ्या बँकेत पैसे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पाठवले जातात.
- **Real Time Gross Settlement (RTGS)** – मोठ्या रकमेचे व्यवहार त्वरित करण्यासाठी वापरली जाणारी प्रणाली.

FinTech (Financial Technology) म्हणजे काय?

1. FinTech ची संकल्पना

Financial Technology (FinTech) म्हणजे आर्थिक सेवांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून दिल्या जाणाऱ्या सेवा. सोप्या शब्दात सांगायचे तर, मोबाईल, इंटरनेट आणि सॉफ्टवेअरच्या मदतीने बँकिंग व आर्थिक व्यवहार करणे याला

FinTech म्हणतात. आजच्या काळात पैसे पाठवणे, बिल भरणे, गुंतवणूक करणे किंवा कर्ज घेणे ही कामे मोबाईल ॲपद्वारे सहज करता येतात.

2. FinTech चे मुख्य प्रकार

FinTech मध्ये अनेक प्रकारच्या सेवा येतात. उदाहरणार्थ डिजिटल पेमेंट, ऑनलाइन बँकिंग, मोबाईल वॉलेट, ऑनलाइन कर्ज सेवा आणि गुंतवणूक ॲप्स. भारतात Unified Payments Interface (UPI), Paytm, PhonePe आणि Google Pay यांसारख्या ॲप्समुळे डिजिटल पेमेंट खूप सोपे झाले आहे.

3. FinTech चे फायदे

FinTech मुळे आर्थिक व्यवहार जलद, सोपे आणि सुरक्षित झाले आहेत. लोकांना बँकेत जाण्याची गरज कमी झाली आहे आणि मोबाईलद्वारे काही सेकंदात पैसे पाठवता येतात. तसेच ग्रामीण भागातील लोकांनाही आर्थिक सेवांचा फायदा मिळू लागला आहे. त्यामुळे FinTech हे आधुनिक बँकिंग आणि डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग बनले आहे.

FinTech म्हणजे आर्थिक सेवांमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर करून दिल्या जाणाऱ्या आधुनिक डिजिटल सेवा. त्यामुळे बँकिंग व्यवहार अधिक वेगवान आणि सोयीस्कर झाले आहेत.

2.2 आधुनिक बँका (Modern Banks) – अर्थ, वैशिष्ट्ये आणि प्रकार

(अ) स्मॉल फायनान्स बँक (Small Finance Bank)

(ब) मायक्रो फायनान्स बँक (Microfinance Bank)

(क) पेमेंट बँक (Payments Bank)

(ड) निओ बँक (Neo Bank)

आधुनिक काळात बँकिंग क्षेत्र खूप बदलले आहे. पारंपरिक बँका फक्त पैसे ठेवणे आणि कर्ज देण्यापुरती मर्यादित सेवा पुरवायच्या, तर आता आधुनिक बँका संपूर्ण आर्थिक सेवा, डिजिटल सुविधा आणि ग्राहक-केंद्रित सेवा पुरवतात. या बँकांमुळे पैशांचे व्यवहार जलद, सोपे आणि सुरक्षित झाले आहेत. आधुनिक बँकिंगचा उद्देश ग्राहकांची सोय, आर्थिक समावेश आणि आर्थिक विकासाला चालना देणे हा आहे. यात लहान उद्योग, ग्रामीण भागातील लोक, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वर्ग, तसेच डिजिटल व्यवहार करणारे ग्राहक यांना सोयीस्कर सेवा पुरवली जातात. आधुनिक काळात बँकिंग क्षेत्र खूप बदलले आहे. पारंपरिक बँका ज्या फक्त पैसे ठेवणे, कर्ज देणे आणि काही आर्थिक व्यवहार सांभाळण्यापुरती मर्यादित सेवा पुरवायच्या, त्या आता बदलल्या आहेत. आधुनिक बँका (Modern Banks) आता केवळ आर्थिक व्यवहार पुरवण्यापुरती मर्यादित नाहीत, तर डिजिटल सेवा, सुरक्षित व्यवहार, ग्राहक-केंद्रित सुविधा, गुंतवणूक, विमा, पेमेंट सिस्टीम आणि आर्थिक समावेश यासारख्या अनेक सेवाही पुरवतात.

या बँकांचे उद्दिष्ट केवळ नफा मिळवणे नाही, तर ग्राहकांना जलद, सोयीस्कर आणि सुरक्षित सेवा देणे आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणे हे देखील आहे. आधुनिक बँकिंगमुळे लोकांना बँकेत रांगेत उभे राहावे लागत नाही, पैसे पाठवणे, बिल भरणे, ऑनलाइन खरेदी करणे, कर्ज मिळवणे किंवा गुंतवणूक करणे ह्या सर्व व्यवहार मोबाईल, इंटरनेट किंवा डिजिटल ॲप्स द्वारे करता येतात.

आधुनिक बँकांचा उद्देश ग्रामीण भाग आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांपर्यंत सेवा पोहोचवणे, वित्तीय समावेश वाढवणे आणि आर्थिक व्यवहार सुलभ करणे हा आहे. आजच्या काळात बँकिंग सेवा सर्वसमावेशक, डिजिटल आणि आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित झाली आहे.

(अ) स्मॉल फायनान्स बँक (Small Finance Bank) SFBs

स्मॉल फायनान्स बँक (Small Finance Bank) ही संकल्पना भारतात आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion) वाढवण्यासाठी निर्माण करण्यात आली आहे. समाजातील गरीब, लघुउद्योजक, शेतकरी, असंघटित क्षेत्रातील कामगार आणि लहान व्यावसायिक यांना औपचारिक बँकिंग प्रणालीमध्ये आणणे हा तिचा मुख्य उद्देश आहे. या बँकांची सुरुवात भारतात २०१५ साली भारतीय रिझर्व्ह बँकेने (RBI) दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार झाली. RBI ने २०१४ मध्ये स्मॉल फायनान्स बँक स्थापन करण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना (Guidelines) जाहीर केल्या आणि त्याअंतर्गत काही संस्थांना बँकिंग परवाने देण्यात आले. या बँका मुख्यतः बँकिंग रेग्युलेशन अॅक्ट, १९४९ (Banking Regulation Act, 1949) आणि RBI च्या नियमांनुसार कार्य करतात.

स्मॉल फायनान्स बँकांचे प्रमुख काम म्हणजे लहान रकमेचे कर्ज देणे (Micro and Small Loans), बचत खाती (Savings Accounts) उघडणे, ठेवी स्वीकारणे (Deposits Accept करणे) आणि ग्राहकांना मूलभूत बँकिंग सुविधा पुरवणे. विशेष म्हणजे या बँकांनी त्यांच्या एकूण कर्जापैकी किमान ७५% कर्ज हे प्राधान्य क्षेत्राला (Priority Sector) द्यावे लागते, जसे की शेती, लघुउद्योग,

सूक्ष्म उद्योग (MSME), आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक. तसेच, या बँकांना ग्रामीण आणि अर्ध-शहरी भागात शाखा उघडणे बंधनकारक असते, ज्यामुळे दुर्गम भागातील लोकांनाही बँकिंग सुविधा मिळतात.

या बँका ग्राहकांना विविध सुविधा पुरवतात जसे की बचत खाते, चालू खाते (Current Account), फिक्स्ड डिपॉझिट (FD), रेक्रींग डिपॉझिट (RD), डेबिट कार्ड, मोबाईल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, तसेच लहान व्यवसायांसाठी कर्ज, गृहकर्ज, वाहन कर्ज इत्यादी. काही स्मॉल फायनान्स बँका विमा (Insurance) आणि म्युच्युअल फंड यांसारख्या सेवा देखील देतात. या बँकांचा मुख्य भर हा कमी उत्पन्न गटातील लोकांना सुलभ, स्वस्त आणि पारदर्शक बँकिंग सेवा देण्यावर असतो.

थोडक्यात, स्मॉल फायनान्स बँक या भारताच्या आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात कारण त्या समाजातील दुर्लक्षित आणि वंचित घटकांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवतात, त्यांना कर्ज आणि बचतीच्या सवयी लावतात आणि देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक समावेशनाला चालना देतात

कायदेशीर पाया:

- **Reserve Bank of India Act, 1934** या कायद्याच्या आधारे बँकिंग नियम आणि नियमावली तयार करण्यात आली.
- २०१५ मध्ये, या नियमांनुसार पहिली **Small Finance Bank (SFB)** अधिकृतपणे कार्यान्वित झाली.
- RBI ने या बँकांना लघु वित्त कंपन्यांच्या रूपात रूपांतरित करून त्यांच्या कार्यक्षेत्रात विस्तार करण्याची परवानगी दिली,

ज्यामध्ये ग्रामीण भागातील कर्ज वितरण, बचत, वित्तीय समावेश आणि डिजिटल सेवा या सर्वांचा समावेश होता.

सुरुवातीच्या अडचणी (Challenges):

- ग्रामीण भागात ग्राहकांचा विश्वास मिळवणे
- डिजिटल प्रणाली आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे
- कर्ज फेड न होणे किंवा आर्थिक नुकसान होण्याची शक्यता
- स्पर्धात्मक बँकिंग क्षेत्रात टिकून राहणे

मुख्य उद्दिष्टे:

1. आर्थिक समावेशन वाढवणे (Financial Inclusion):

समाजातील अनेक लोक आजही बँकिंग सुविधांपासून वंचित आहेत, विशेषतः ग्रामीण व गरीब वर्ग. स्मॉल फायनान्स बँकांचे उद्दिष्ट अशा लोकांना बँकिंग सेवांमध्ये सामावून घेणे आहे, जेणेकरून त्यांनाही बचत, कर्ज आणि इतर सुविधा मिळू शकतील.

2. लहान कर्जांची उपलब्धता (Access to Small Loans):

छोटे शेतकरी, हातमजूर, लघुउद्योजक यांना मोठ्या बँकांकडून कर्ज मिळणे कठीण असते. त्यामुळे स्मॉल फायनान्स बँका त्यांना कमी रकमेचे, सोप्या अटींवर कर्ज देतात, ज्यामुळे ते आपला व्यवसाय सुरू किंवा वाढवू शकतात.

3. बचत सवयी विकसित करणे (Encouraging Savings):

लोकांना नियमित बचत करण्याची सवय लागावी यासाठी या बँका बचत खाती, रेकरींग डिपॉझिट यांसारख्या सुविधा देतात. यामुळे लोक आर्थिकदृष्ट्या अधिक सुरक्षित होतात.

4. प्राधान्य क्षेत्राला पाठबळ (Support to Priority Sector):

स्मॉल फायनान्स बँका त्यांच्या कर्जापैकी मोठा भाग शेती, सूक्ष्म व लघुउद्योग (MSME) आणि इतर प्राधान्य क्षेत्रांना देतात. यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते आणि लहान उद्योगांना मदत होते.

5. ग्रामीण व अर्ध-शहरी भागाचा विकास (Development of Rural & Semi-Urban Areas):

या बँका मुख्यतः ग्रामीण आणि अर्ध-शहरी भागात शाखा उघडतात. त्यामुळे त्या भागातील लोकांना जवळच बँकिंग सुविधा मिळतात आणि स्थानिक आर्थिक विकासाला मदत होते.

(ब) मायक्रो फायनान्स बँक (Microfinance Bank) MFBs

मायक्रो फायनान्स बँक (Microfinance Bank) ही संकल्पना समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांना लहान प्रमाणात आर्थिक मदत पुरवण्यासाठी विकसित झाली आहे. भारतात मायक्रोफायनान्सची सुरुवात १९९० च्या दशकात स्वयं-सहायता गट (Self Help Groups – SHGs) आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून झाली. नंतर ही व्यवस्था अधिक संघटित करण्यासाठी आणि नियमनाखाली आणण्यासाठी Reserve Bank of India (RBI) ने विविध मार्गदर्शक तत्त्वे लागू केली. मायक्रोफायनान्स संस्था (MFIs) प्रामुख्याने Banking Regulation Act, 1949 आणि इतर संबंधित कायद्यांच्या चौकटीत काम करतात. त्यांचा मुख्य उद्देश म्हणजे ज्यांना पारंपरिक बँकांकडून कर्ज मिळत नाही अशा लोकांना आर्थिक सेवा उपलब्ध करून देणे.

मायक्रो फायनान्स बँका आणि संस्था मुख्यतः अतिशय लहान रकमेचे कर्ज (Micro Credit) देतात, विशेषतः महिलांना, शेतकऱ्यांना, छोट्या व्यावसायिकांना आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना. या कर्जाचा उपयोग लोक स्वतःचा छोटा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी, शेतीसाठी किंवा दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी करतात. याशिवाय, या संस्था बचत सुविधा, विमा सेवा (Insurance), आणि काही वेळा आर्थिक साक्षरता (Financial Literacy) कार्यक्रमही चालवतात. विशेष म्हणजे, मायक्रोफायनान्समध्ये गट पद्धतीने कर्ज देण्याची (Group Lending) पद्धत वापरली जाते, ज्यामुळे परतफेडीची जबाबदारी सामूहिक होते आणि कर्ज परत मिळण्याची शक्यता वाढते.

या संस्थांचे आणखी एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे लोकांमध्ये बचतीची सवय लावणे आणि त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवणे. मायक्रो फायनान्स बँका ग्रामीण आणि दुर्गम भागात मोठ्या प्रमाणावर कार्य करतात, जिथे पारंपरिक बँकिंग सेवा पोहोचलेल्या नसतात. त्यामुळे त्या आर्थिक समावेशन वाढवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. थोडक्यात, मायक्रो फायनान्स बँका या गरीब व वंचित घटकांसाठी आर्थिक आधार निर्माण करून त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणतात आणि देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासात महत्त्वाचा वाटा उचलतात.

मुख्य उद्दिष्टे

1. गरीब व वंचित घटकांना आर्थिक सेवा उपलब्ध करून देणे:

समाजातील कमी उत्पन्न असलेले लोक, ग्रामीण भागातील कुटुंबे आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगार यांना पारंपरिक बँकांकडून

सहजपणे सेवा मिळत नाहीत. मायक्रो फायनान्स संस्थांचे मुख्य उद्दिष्ट अशा लोकांना बँकिंग सेवांमध्ये सहभागी करून घेणे आहे, ज्यामुळे त्यांना कर्ज, बचत आणि इतर आर्थिक सुविधा मिळून त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा होते.

2. लहान कर्जांची उपलब्धता (Micro Credit):

लघुउद्योजक, शेतकरी, महिला आणि छोटे व्यावसायिक यांना कमी रकमेचे कर्ज सोप्या अटींवर उपलब्ध करून देणे हे या संस्थांचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. या कर्जांच्या मदतीने ते स्वतःचा व्यवसाय सुरू करू शकतात, शेती सुधारू शकतात किंवा आपला उत्पन्नाचा स्रोत वाढवू शकतात.

3. गट पद्धतीने कर्जपुरवठा (Group Financing / SHG Model):

मायक्रो फायनान्समध्ये स्वयं-सहायता गट (Self Help Group – SHG) किंवा गट पद्धतीचा वापर केला जातो. या पद्धतीत काही लोकांचा गट तयार करून त्यांना एकत्रितपणे कर्ज दिले जाते. यामुळे कर्ज परतफेडीची जबाबदारी सर्वांवर असते, शिस्त वाढते आणि कर्ज वसुलीची शक्यता अधिक राहते.

4. महिला सक्षमीकरण व बचत सवयी विकसित करणे:

मायक्रो फायनान्स संस्था विशेषतः महिलांना कर्ज देण्यावर भर देतात. यामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनतात आणि कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णयांमध्ये त्यांचा सहभाग वाढतो. त्याचबरोबर, बचत खाती आणि नियमित बचत यांद्वारे लोकांमध्ये आर्थिक शिस्त आणि सुरक्षिततेची भावना निर्माण होते.

5. आर्थिक साक्षरता व स्वावलंबन वाढवणे (Financial Literacy):

लोकांना पैसे योग्य प्रकारे वापरणे, कर्जाची परतफेड वेळेवर करणे, बचत व गुंतवणूक यांचे महत्त्व समजावून सांगणे हेही या संस्थांचे उद्दिष्ट आहे. आर्थिक साक्षरतेमुळे लोक अधिक जागरूक होतात आणि दीर्घकाळात आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व स्वावलंबी बनतात.

सुरुवातीच्या अडचणी

१. आर्थिक साक्षरतेचा अभाव (Lack of Financial Literacy)

ग्रामीण आणि गरीब लोकांना बँकिंग प्रणालीबद्दल कमी माहिती असते. त्यांना कर्ज घेणे, बचत खाते सुरू करणे, व्याज दर समजणे किंवा डिजिटल व्यवहार करणे याबाबत सखोल माहिती नसते. परिणामी:

- अनेकदा कर्जाचे नियम नीट समजत नाहीत.
- बचत खाते उघडताना किंवा पैसे जमा करताना चुका होतात.
- डिजिटल बँकिंग, मोबाइल बँकिंग किंवा UPI वापरण्याची क्षमता कमी असते.
- त्यामुळे बँकांवर विश्वास निर्माण होण्यासाठी शिक्षण आणि मार्गदर्शन कार्यक्रम आवश्यक असतात.

२. कर्ज फेडण्याची जोखीम (Risk of Loan Default)

लहान कर्ज देताना बँकांना कर्ज फेडण्याची अनिश्चितता भासते:

- काही लोकांचा उत्पन्न स्थिर नसतो, त्यामुळे वेळेवर कर्ज फेडणे कठीण जाते.

- कृषी किंवा लघु उद्योगांच्या उत्पन्नावर अवलंबून असल्यामुळे हवामान, बाजार भाव किंवा नैसर्गिक आपत्ती कर्ज फेडण्यात अडथळा आणू शकतात.
- यामुळे बँकांना NPA (Non-Performing Assets) वाढण्याची जोखीम असते.

३. ग्रामीण भागात बँकिंग सेवा पोहोचवण्यात अडचणी (Difficulty in Reaching Rural Areas)

ग्रामीण आणि दुर्गम भागात बँक शाखा किंवा ATM कमी प्रमाणात असतात. यामुळे:

- ग्रामीण लोकांना कर्ज घेणे, पैसे जमा करणे किंवा व्यवहार करणे कठीण होते.
- डिजिटल सुविधा असली तरी इंटरनेट किंवा मोबाईल कनेक्टिव्हिटीचा अभाव अनेकदा अडथळा ठरतो.
- बँक कर्मचाऱ्यांचे पुरेशा प्रमाणात ग्रामीण भागात वितरण न होणे हेही एक मोठे आव्हान असते.

४. पुरेशी निधी व्यवस्था आणि स्थिरता टिकवणे (Maintaining Adequate Funds & Stability)

सुरुवातीला बँकांचे भांडवल आणि निधी व्यवस्थापन एक मोठी अडचण असते:

- लहान ग्राहकांपासून जमा होणारी रक्कम थोडी असते, त्यामुळे बँकेला कर्ज देण्यासाठी पुरेशी तरलता नसेल.
- कर्ज फेडण्यात विलंब झाल्यास बँकेच्या आर्थिक स्थिरतेवर परिणाम होतो.

- सुरुवातीला नफा कमी असतो, त्यामुळे बँकेला आर्थिक दृष्ट्या टिकून राहणे कठीण जाते.

मायक्रो फायनान्स बँक ही ग्रामीण आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोकांना बँकिंग सेवा पुरवून आर्थिक समावेश वाढवणारी संस्था आहे. या बँकांच्या माध्यमातून गरीब लोकांना लहान कर्ज, बचत खाते, प्रशिक्षण व सल्ला मिळतो, ज्यामुळे त्यांचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास शक्य होतो. Sमायक्रो फायनान्स बँक ही केवळ आर्थिक व्यवहार पुरवणारी संस्था नाही, तर ग्रामीण भागातील लोकांचे आर्थिक सशक्तीकरण, सामाजिक विकास आणि आर्थिक समावेश साधण्यासाठी काम करणारी संस्था आहे. लघु कर्ज, बचत खाते, प्रशिक्षण आणि आर्थिक सल्ला यामुळे गरीब लोकांचा व्यवसाय, उत्पन्न आणि सामाजिक स्थिती सुधारते.

स्मॉल फायनान्स बँक (SFBs) आणि मायक्रो फायनान्स संस्था (MFIs) मधील फरक

स्मॉल फायनान्स बँका आणि मायक्रो फायनान्स संस्था यामध्ये काही महत्त्वाचे फरक आहेत:

स्वरूप (Nature):

स्मॉल फायनान्स बँक ही पूर्णपणे बँक असते आणि ती सर्व प्रकारच्या बँकिंग सेवा देऊ शकते. मायक्रो फायनान्स संस्था (MFI) ही प्रामुख्याने कर्जपुरवठा करणारी संस्था असते, पूर्ण बँक नसते.

2. नियमन (Regulation):

स्मॉल फायनान्स बँका या बँकिंग रेग्युलेशन अँक्ट, १९४९ अंतर्गत आणि RBI च्या कडक नियमांखाली काम करतात.

मायक्रो फायनान्स संस्था या RBI च्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार (NBFC-MFI) नियमनाखाली असतात, पण त्यांचे नियम तुलनेने वेगळे आणि कमी कडक असतात.

3. सेवा (Services):

स्मॉल फायनान्स बँका बचत खाते, चालू खाते, ठेवी (FD/RD), कर्ज, ATM, मोबाईल बँकिंग इत्यादी सर्व सुविधा देतात. मायक्रो फायनान्स संस्था मुख्यतः लहान कर्ज (Micro Credit) देण्यावर लक्ष केंद्रित करतात आणि मर्यादित सेवा देतात.

4. ठेवी स्वीकारणे (Deposit Facility):

स्मॉल फायनान्स बँका लोकांकडून ठेवी (Deposits) स्वीकारू शकतात. मायक्रो फायनान्स संस्था सामान्यतः ठेवी स्वीकारत नाहीत (काही अपवाद वगळता).

5. कर्ज देण्याची पद्धत (Lending Method):

स्मॉल फायनान्स बँका वैयक्तिक तसेच व्यवसायिक कर्ज देतात. मायक्रो फायनान्स संस्था गट पद्धतीने (SHG/Group Lending) कर्ज देण्यावर अधिक भर देतात.

6. ग्राहक वर्ग (Target Customers):

स्मॉल फायनान्स बँका गरीबांसोबतच लघुउद्योग, MSME आणि इतर ग्राहकांनाही सेवा देतात. मायक्रो फायनान्स संस्था मुख्यतः गरीब, महिला आणि असंघटित क्षेत्रातील लोकांवर लक्ष केंद्रित करतात.

थोडक्यात निष्कर्ष:

स्मॉल फायनान्स बँक ही एक पूर्ण बँक असून ती सर्व प्रकारच्या सेवा देते, तर मायक्रो फायनान्स संस्था मुख्यतः लहान

कर्ज देण्यावर आधारित असून ती मर्यादित सेवा पुरवते.स्मॉल फायनान्स बँक किंवा मायक्रो फायनान्स बँक सुरु करताना आर्थिक साक्षरतेचा अभाव, कर्ज फेडण्याची जोखीम, ग्रामीण भागात सेवा पोहोचवण्याची अडचण आणि निधी/स्थिरतेची समस्या ही मुख्य अडचणी असतात. या अडचणींवर मात करण्यासाठी ग्रामीण प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम, योग्य निधी व्यवस्थापन आणि सरकार/RBI ची मदत अत्यंत महत्त्वाची असते.

*** Unbanked लोक” म्हणजे असे लोक जे कोणत्याही बँकेत खाते ठेवत नाहीत किंवा बँकिंग सेवा वापरत नाहीत.**

सोप्या भाषेत:

- त्यांच्याकडे बँक खाते, क्रेडिट/डेबिट कार्ड किंवा डिजिटल पेमेंट सुविधा नसते.
- हे लोक पैसे जतन करणे, कर्ज घेणे किंवा डिजिटल व्यवहार करणे यासाठी बँकेवर अवलंबून नसतात.
- बहुतेक ग्रामीण भागातील किंवा गरीब लोक unbanked असतात.

(क) पेमेंट बँक (Payments Bank)

पेमेंट बँक ही भारतातील बँकिंग व्यवस्थेतील एक विशेष प्रकारची बँक आहे. भारतात पेमेंट बँक सुरु करण्याची कल्पना नाचिकेत मोर यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने मांडली होती. या समितीच्या शिफारसीनंतर Reserve Bank of India (RBI) ने 2014 साली पेमेंट बँक ही संकल्पना जाहीर केली आणि 2015 साली मार्गदर्शक तत्त्वे (Guidelines) जारी केली. त्यानंतर विविध

संस्थांना परवाने देऊन पेमेंट बँका सुरू करण्यात आल्या. पेमेंट बँकांना बँकिंग व्यवसाय करण्यासाठी RBI कडून Banking Regulation Act, 1949 अंतर्गत परवाना दिला जातो.

पेमेंट बँकांचा मुख्य उद्देश म्हणजे देशातील सर्वसामान्य नागरिक, लहान व्यापारी, ग्रामीण भागातील लोक आणि बँकिंग सेवांपासून वंचित असलेल्या लोकांना सुलभ डिजिटल व्यवहार आणि सुरक्षित बचत सुविधा उपलब्ध करून देणे हा आहे. या बँका ग्राहकांकडून ठेवी स्वीकारू शकतात, पैसे ट्रान्सफर, मोबाईल बँकिंग, डेबिट कार्ड आणि UPI सारख्या सेवा देतात; मात्र त्या कर्ज देऊ शकत नाहीत. एका खात्यात मर्यादित रक्कम (सध्या साधारणतः ₹2 लाखपर्यंत) ठेवता येते.

भारतामधील काही प्रसिद्ध पेमेंट बँकांची उदाहरणे म्हणजे Airtel Payments Bank, India Post Payments Bank, Paytm Payments Bank आणि Fino Payments Bank. या बँकांमुळे डिजिटल पेमेंटला चालना मिळाली असून आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion) वाढण्यास मोठी मदत झाली आहे.

पेमेंट बँक – मुख्य उद्दिष्टे

पेमेंट बँक सुरू करण्यामागचा मुख्य हेतू म्हणजे देशातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत बँकिंग सेवा पोहोचवणे. विशेषतः ग्रामीण भागातील लोक, लहान व्यापारी, कामगार आणि ज्यांच्याकडे पारंपरिक बँकेचे खाते नाही अशा लोकांना सोप्या आणि सुरक्षित पद्धतीने आर्थिक सेवा उपलब्ध करून देणे हे याचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. Reserve Bank of India यांनी या बँकांची संकल्पना मांडून

आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion) वाढवण्यावर भर दिला. तसेच डिजिटल व्यवहार वाढवणे, रोख पैशाचा वापर कमी करणे आणि जलद पैसे ट्रान्सफर सुविधा उपलब्ध करणे ही देखील महत्वाची उद्दिष्टे आहेत.

1) ग्राहकांकडून लहान रकमेच्या ठेवी स्वीकारणे (मर्यादित रक्कम)

पेमेंट बँक ग्राहकांना पैसे जमा (Deposit) करण्याची सुविधा देते. मात्र पारंपरिक बँकांप्रमाणे मोठ्या रकमा ठेवता येत नाहीत. Reserve Bank of India ने ठरवलेल्या नियमांनुसार एका खात्यात मर्यादित रक्कम (सध्या सुमारे ₹2 लाखपर्यंत) ठेवता येते. त्यामुळे लहान बचत सुरक्षित ठेवण्यासाठी ही बँक उपयुक्त ठरते.

2) पैसे ट्रान्सफर करणे (एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात)

पेमेंट बँकांमुळे लोकांना जलद आणि सोप्या पद्धतीने पैसे पाठवता येतात. ग्राहक आपल्या खात्यातून दुसऱ्या व्यक्तीच्या बँक खात्यात, मोबाईल नंबरवर किंवा UPI द्वारे काही सेकंदात पैसे पाठवू शकतो. त्यामुळे व्यवहार अधिक सोपे आणि जलद होतात.

3) मोबाईल बँकिंग आणि इंटरनेट बँकिंग सेवा देणे

पेमेंट बँक प्रामुख्याने डिजिटल पद्धतीने काम करते. ग्राहक मोबाईल ॲप किंवा वेबसाइट वापरून आपले खाते तपासू शकतो, पैसे पाठवू शकतो, तसेच विविध आर्थिक व्यवहार करू शकतो. त्यामुळे बँकेत प्रत्यक्ष जाण्याची गरज कमी होते.

4) ग्राहकांना ATM/डेबिट कार्ड सुविधा देणे

पेमेंट बँका ग्राहकांना डेबिट कार्ड किंवा ATM कार्ड देतात. या कार्डच्या मदतीने ग्राहक ATM मधून पैसे काढू शकतो, तसेच

दुकानदारांकडे किंवा ऑनलाइन खरेदी करताना कार्डने पेमेंट करू शकतो.

5) UPI, बिल पेमेंट, मोबाईल रिचार्ज यांसारख्या डिजिटल सेवा देणे

पेमेंट बँका ग्राहकांना UPI द्वारे पैसे पाठवणे, वीज बिल/पाणी बिल भरणे, मोबाईल किंवा DTH रिचार्ज करणे अशा अनेक डिजिटल सेवा देतात. त्यामुळे अनेक आर्थिक कामे घरबसल्या मोबाईलवरून करता येतात.

6) ग्राहकांना सुरक्षित आणि जलद डिजिटल व्यवहाराची सुविधा उपलब्ध करून देणे

पेमेंट बँका आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून सुरक्षित (Secure) आणि जलद (Fast) व्यवहार करण्याची सुविधा देतात. OTP, PIN आणि इतर सुरक्षा पद्धती वापरल्यामुळे ग्राहकांचे पैसे सुरक्षित राहतात.

7) मात्र या बँका कर्ज (Loan) देऊ शकत नाहीत

पेमेंट बँकांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या बँका कर्ज देत नाहीत. त्यांचे मुख्य काम फक्त ठेवी स्वीकारणे आणि पेमेंट सेवा देणे इतकेच असते. त्यामुळे त्या पारंपरिक बँकांपेक्षा थोड्या वेगळ्या प्रकारे काम करतात.

पेमेंट बँक – सुरुवातीच्या अडचणी (Initial Difficulties)

1) लोकांमध्ये कमी जागरूकता

पेमेंट बँक ही संकल्पना नवीन असल्यामुळे सुरुवातीला अनेक लोकांना तिची माहिती नव्हती. त्यामुळे लोकांनी या बँकांवर विश्वास ठेवून खाते उघडण्यास वेळ घेतला.

2) मर्यादित सेवा

पेमेंट बँका कर्ज (Loan) देऊ शकत नाहीत आणि मोठ्या रकमेच्या ठेवी स्वीकारू शकत नाहीत. त्यामुळे पारंपरिक बँकांच्या तुलनेत त्यांच्या सेवा मर्यादित आहेत, ही एक मोठी अडचण ठरली.

3) कमी नफा (Profitability Problem)

कर्ज देण्याची परवानगी नसल्यामुळे पेमेंट बँकांना व्याजातून उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात नफा कमावणे कठीण झाले.

4) तांत्रिक आणि डिजिटल अडचणी

पेमेंट बँका पूर्णपणे डिजिटल पद्धतीने चालत असल्यामुळे इंटरनेट, मोबाईल आणि तांत्रिक प्रणालींवर अवलंबून असतात. सुरुवातीला काही ठिकाणी नेटवर्क व तांत्रिक समस्या आल्या.

5) ग्रामीण भागातील डिजिटल साक्षरतेचा अभाव

ग्रामीण भागातील अनेक लोकांना मोबाईल बँकिंग आणि डिजिटल पेमेंट वापरण्याचा अनुभव कमी असल्यामुळे पेमेंट बँकांचा वापर सुरुवातीला कमी झाला.

6) इतर बँका आणि फिनटेक कंपन्यांशी स्पर्धा

पेमेंट बँकांना पारंपरिक बँका आणि डिजिटल पेमेंट अॅप्सशी स्पर्धा करावी लागली. त्यामुळे ग्राहकांना आकर्षित करणे सुरुवातीला कठीण गेले.

7) नियामक नियमांचे पालन

पेमेंट बँकांना Reserve Bank of India यांनी ठरवलेल्या कठोर नियमांचे पालन करावे लागते. त्यामुळे व्यवसाय वाढवताना काही मर्यादा येतात.

नाचिकेत मोर समिती (Nachiket Mor Committee)

नाचिकेत मोर समिती ही २०१३ मध्ये स्थापन करण्यात आलेली एक महत्वाची समिती होती, ज्याचा उद्देश भारतातील लहान उद्योग आणि कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांसाठी वित्तीय समावेश वाढवणे हा होता. या समितीने नाविन्यपूर्ण बँकिंग उपाययोजना आणि धोरणांद्वारे सर्वसामान्यांना आर्थिक सेवांपर्यंत पोहोच मिळवून देण्यावर भर दिला.

स्थापना आणि उद्दिष्टे

नाचिकेत मोर समिती, ज्याला अधिकृतपणे *Committee on Comprehensive Financial Services for Small Businesses and Low-Income Households* असे म्हटले जाते, ही Reserve Bank of India यांनी २३ सप्टेंबर २०१३ रोजी स्थापन केली. या समितीचे अध्यक्ष Nachiket Mor होते, जे RBI च्या केंद्रीय मंडळाचे सदस्य होते. या समितीचा मुख्य उद्देश भारतातील वित्तीय समावेश सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे हा होता, विशेषतः जे लोक आर्थिक सेवांपासून वंचित आहेत त्यांच्यासाठी.

महत्त्वपूर्ण शिफारसी (Key Recommendations)

समितीने ७ जानेवारी २०१४ रोजी आपला अंतिम अहवाल सादर केला. त्यामध्ये पुढील महत्वाच्या शिफारसी करण्यात आल्याः

1. सार्वत्रिक इलेक्ट्रॉनिक बँक खाते (Universal Electronic Bank Account - UEBA)

प्रत्येक प्रौढ भारतीयाला १ जानेवारी २०१६ पर्यंत UEBA उपलब्ध करून देण्याची शिफारस करण्यात आली. या खात्याद्वारे बँकिंग सेवा सहज उपलब्ध होतील आणि सरकारच्या थेट लाभ हस्तांतरण (Direct Benefit Transfer) सुलभ होईल.

2. विभिन्न प्रकारचे बँकिंग मॉडेल (Differentiated Banking Models)

समितीने *Payments Banks* आणि *Wholesale Banks* स्थापन करण्याचा प्रस्ताव मांडला.

- **Payments Banks:** ठेवी स्वीकारणे व पेमेंट सेवा पुरवणे
- **Wholesale Banks:** मोठ्या कंपन्यांना सेवा देणे व इतर बँकांना तरलता (liquidity) उपलब्ध करून देणे

3. वित्तीय सेवांपर्यंत प्रवेश (Access to Financial Services)

कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांना कर्ज, गुंतवणूक आणि विमा सेवा सहज उपलब्ध व्हाव्यात यावर भर देण्यात आला. विशेषतः, आधार क्रमांक असलेल्या व्यक्तींना खाते उघडण्यास बँकांनी नकार देऊ नये, अशी शिफारस करण्यात आली.

4. नियंत्रण आणि देखरेख (Monitoring and Regulation)

वित्तीय समावेशाच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवण्यासाठी व्यापक देखरेख प्रणाली (monitoring framework) तयार करण्याची सूचना देण्यात आली. तसेच, प्राधान्य क्षेत्र कर्ज (Priority Sector Lending) उद्दिष्टे प्रदेशानुसार बदलण्याचा प्रस्ताव मांडला.

महत्त्व आणि परिणाम (Impact and Significance)

नाचिकेत मोर समितीच्या शिफारसींमुळे भारतातील बँकिंग क्षेत्राच्या भविष्यासंदर्भात आणि वित्तीय समावेशाच्या गरजेबाबत

व्यापक चर्चा सुरू झाली. काही जणांनी या शिफारसी अतिशय महत्वाकांक्षी असल्याचे म्हटले असले, तरी या समितीने सर्वसमावेशक आणि आधुनिक वित्तीय प्रणाली निर्माण करण्याच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

निष्कर्ष

नाचिकेत मोर समितीने भारतातील लहान उद्योग आणि कमी उत्पन्न गटांसाठी वित्तीय सुविधा वाढवण्याच्या धोरणांमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली. या समितीने नाविन्यपूर्ण बँकिंग उपाययोजना आणि प्रभावी नियामक ढांचा सुचवून सर्वसमावेशक आर्थिक विकासाला चालना दिली.

(ड) निओ बँक (Neo Bank)

निओ बँक म्हणजे पूर्णपणे डिजिटल (Digital-only) बँकिंग सेवा देणारा बँकिंग प्लॅटफॉर्म.

यांच्याकडे स्वतःचा बँकिंग परवाना नसतो; त्या एखाद्या पारंपरिक बँकेशी भागीदारी करून सेवा देतात. निओ बँक म्हणजे पूर्णपणे डिजिटल तंत्रज्ञानावर आधारित बँकिंग सेवा देणारी आधुनिक बँकिंग प्रणाली होय. या बँकांकडे पारंपरिक बँकांप्रमाणे स्वतःचा बँकिंग परवाना नसतो, त्यामुळे त्या एखाद्या परवानाधारक बँकेशी भागीदारी करून ग्राहकांना सेवा देतात. निओ बँकांमध्ये कोणत्याही प्रकारच्या भौतिक शाखा नसतात; सर्व बँकिंग सेवा मोबाईल ॲप किंवा इंटरनेटच्या माध्यमातून दिल्या जातात. त्यामुळे खाते उघडणे, पैसे ट्रान्सफर करणे, खर्चाचे विश्लेषण पाहणे किंवा इतर आर्थिक व्यवहार काही मिनिटांत आणि सोप्या पद्धतीने करता येतात.

भारतामध्ये निओ बँकिंग संकल्पना फिनटेक (Financial Technology) क्षेत्राच्या विकासांमुळे लोकप्रिय झाली आहे. या बँका ग्राहकांना जलद, सोपी आणि आधुनिक डिजिटल बँकिंग सेवा देण्यावर भर देतात. निओ बँकांचे कामकाज आणि सेवा Reserve Bank of India यांच्या नियमांनुसार भागीदार बँकांच्या माध्यमातून चालवले जाते. भारतातील काही प्रसिद्ध निओ बँकांचे उदाहरण म्हणजे **Jupiter Money, Fi Money आणि Niyo**. निओ बँकिंग ही संकल्पना फिनटेक क्षेत्रातून विकसित झाली. जगात डिजिटल बँकिंग स्टार्टअप्समुळे ही कल्पना लोकप्रिय झाली. आधुनिक फिनटेक कंपन्यांनी तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ही प्रणाली विकसित केली. निओ बँकिंगची सुरुवात जगात 2010 च्या दशकात झाली. इंटरनेट आणि स्मार्टफोनचा वापर वाढल्यामुळे डिजिटल बँकिंग जलदगतीने विकसित झाले आणि निओ बँकांचा उदय झाला. भारतामध्ये निओ बँकिंग 2015 नंतर जास्त प्रमाणात लोकप्रिय झाले. डिजिटल पेमेंट्स, UPI आणि फिनटेक कंपन्यांच्या वाढीमुळे या बँका विकसित झाल्या. निओ बँकांकडे स्वतःचा बँकिंग परवाना नसतो. त्यामुळे त्या एखाद्या परवानाधारक बँकेशी भागीदारी करून सेवा देतात. या सेवा Reserve Bank of India (RBI) यांच्या नियमांनुसार चालवल्या जातात. निओ बँका सहसा खाजगी फिनटेक कंपन्यांच्या मालकीच्या असतात. त्यामुळे त्या Private Sector प्रकारात येतात.

निओ बँक – मुख्य उद्दिष्टे (Objectives)

1) डिजिटल बँकिंग सेवा सोपी करणे

निओ बँकचे पहिले आणि मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे ग्राहकांना बँकिंग सेवा सुलभ, जलद आणि सहज उपलब्ध करून देणे. पारंपरिक बँकांमध्ये जाऊन कागदपत्र भरण्याची किंवा लांब रांगेत उभे राहण्याची गरज नाही. मोबाईल ॲप किंवा इंटरनेटच्या माध्यमातून ग्राहक आपले खाते तपासू शकतो, पैसे पाठवू शकतो आणि बँकिंग व्यवहार सहज पार पाडू शकतो.

2) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणे

निओ बँक आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित आहेत. मोबाईल ॲप, वेब ॲप, डेटा ॲनालिटिक्स, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), आणि स्मार्ट नोटिफिकेशन्स यांचा वापर करून ग्राहकांना जलद, सुरक्षित आणि स्मार्ट बँकिंग अनुभव मिळतो. त्यामुळे खर्चाचे विश्लेषण, बजेटिंग, आणि बचत नियोजन सोपे होते.

3) आर्थिक व्यवस्थापन सुलभ करणे

निओ बँक फक्त पैसे ठेवण्याची सेवा देत नाही, तर ग्राहकांना त्यांचा खर्च, बचत आणि आर्थिक आराखडा (Budgeting) यांचे डिजिटल विश्लेषण देखील देते. त्यामुळे विद्यार्थी, कामगार किंवा लहान व्यवसाय करणाऱ्यांना त्यांच्या पैशाचे व्यवस्थापन सोपे होते आणि कोणत्या क्षेत्रात खर्च जास्त होत आहे हे सहज समजते.

4) कमी खर्चात बँकिंग सेवा देणे

निओ बँकांकडे पारंपरिक शाखा नसल्यामुळे त्यांचा ऑपरेशन खर्च खूपच कमी असतो. त्यामुळे ग्राहकांना कमी शुल्कात किंवा काही सेवा पूर्णपणे मोफत दिल्या जातात. या सुविधेमुळे, जास्त लोक डिजिटल बँकिंगकडे आकर्षित होतात.

5) डिजिटल पेमेंट आणि कॅशलेस व्यवहार प्रोत्साहित करणे

निओ बँका ग्राहकांना UPI, इंटरनेट बँकिंग, डिजिटल ट्रान्सफर, बिल पेमेंट्स आणि रिचार्जसारख्या सुविधांसह कॅशलेस व्यवहार करण्यास प्रोत्साहित करतात. यामुळे देशात रोख कमी करणे आणि डिजिटल अर्थव्यवस्था वाढवणे शक्य होते.

निओ बँक – मुख्य कार्य (Functions)

1) डिजिटल पद्धतीने खाते उघडणे

निओ बँकांमध्ये खाते उघडणे खूप सोपे आणि जलद आहे. ग्राहक काही मिनिटांत मोबाईल ॲपवर ऑनलाइन खाते उघडू शकतो, आणि त्यासाठी फक्त डिजिटल KYC प्रक्रिया पार पाडावी लागते. यामुळे विद्यार्थी, नवउद्योजक, कामगार किंवा प्रवासी लोकही सहज खाते उघडू शकतात.

2) पैसे ट्रान्सफर आणि पेमेंट सेवा

निओ बँक ग्राहकांना UPI, NEFT, IMPS यांसारख्या पद्धतींनी पैसे पाठवण्याची सुविधा देतात. त्यामुळे ग्राहक एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे किंवा व्यवसायाला त्वरित पैसे पाठवू शकतात. हे पारंपरिक बँकिंगपेक्षा खूप जलद आणि सोयीस्कर आहे.

3) खर्चाचे विश्लेषण (Expense Tracking)

निओ बँक प्रत्येक ग्राहकाच्या खर्चाचे स्वयंचलित विश्लेषण करून दाखवते. त्यामध्ये ग्राहक कुठे किती खर्च करतो, बचतीसाठी कोणती संधी आहे, कोणत्या क्षेत्रात पैसे वाया जात आहेत, याची माहिती मिळते. त्यामुळे विद्यार्थी किंवा नवउद्योजकांसाठी आर्थिक नियोजन करणे खूप सोपे होते.

4) बिल पेमेंट आणि रिचार्ज सुविधा

ग्राहक निओ बँकेच्या ॲपद्वारे वीज, पाणी, गॅस, मोबाईल, DTH इत्यादी बिलांचे पेमेंट आणि रिचार्ज थेट करू शकतो. त्यामुळे वेळ वाचतो आणि सर्व व्यवहार घरबसल्या करता येतात.

5) डेबिट कार्ड आणि डिजिटल पेमेंट सुविधा

निओ बँका ग्राहकांना फिजिकल किंवा व्हर्च्युअल डेबिट कार्ड देतात. या कार्डच्या माध्यमातून ग्राहक ऑनलाइन खरेदी किंवा दुकानांमध्ये पेमेंट करू शकतो. त्यामुळे डिजिटल व्यवहार सोपे आणि सुरक्षित होतात.

6) सुरक्षित डिजिटल व्यवहार

सर्व व्यवहार OTP, PIN, बायोमेट्रिक व इतर सुरक्षा प्रणालींनी सुरक्षित केले जातात. या सेवा Reserve Bank of India यांच्या नियमांनुसार भागीदार बँकांमार्फत दिल्या जातात. त्यामुळे ग्राहकांना पैसे सुरक्षित राहतात आणि कोणत्याही फसवणुकीपासून संरक्षण मिळते.

निओ बँक – सुरुवातीच्या अडचणी (Initial Difficulties)

1. लोकांमध्ये जागरूकतेचा अभाव

सुरुवातीला अनेक लोकांना निओ बँक म्हणजे काय आणि ती कशी काम करते याची माहिती नव्हती. त्यामुळे ग्राहकांनी डिजिटल खाते उघडण्यास आणि निओ बँकेचा वापर करण्यास वेळ घेतला.

2. भौतिक शाखांचा अभाव

निओ बँक पूर्णपणे डिजिटल असल्यामुळे काही ग्राहकांना प्रत्यक्ष बँकेशी संपर्क न झाल्यामुळे सुरुवातीला विश्वास ठेवणे कठीण झाले.

3. डिजिटल साक्षरतेचा अभाव

ग्रामीण भागातील किंवा तंत्रज्ञानाशी कमी परिचित लोकांसाठी मोबाईल ॲप वापरणे आणि ऑनलाइन व्यवहार करणे सुरुवातीला कठीण झाले.

4. सुरक्षा आणि गोपनीयतेबाबत चिंता

सुरुवातीला ग्राहकांना ऑनलाइन व्यवहार सुरक्षित आहेत की नाही याबाबत शंका निर्माण झाली.

5. नेटवर्क व तांत्रिक समस्या

इंटरनेट किंवा मोबाईल नेटवर्कवर अवलंबून असलेल्या निओ बँकिंगमध्ये काही ठिकाणी नेटवर्क स्लो होणे किंवा तांत्रिक अडचणी येत होत्या.

6. नवीन नियम आणि कायदेशीर अडथळे

निओ बँकांना परवाना नसल्यामुळे भागीदार बँकांच्या नियमांचे पालन करावे लागते. सुरुवातीला कायदेशीर प्रक्रिया आणि नियमन समजून घेणे कठीण होते.

7. स्पर्धा आणि विश्वासाहता

पारंपरिक बँका आणि फिनटेक कंपन्यांशी स्पर्धा जास्त असल्यामुळे ग्राहकांना निओ बँकेवर विश्वास ठेवणे आणि त्याचा वापर करणे सुरुवातीला कठीण होते.

पेमेंट बँक vs निओ बँक

मुद्दा	पेमेंट बँक (Payments Bank)	निओ बँक (Neo Bank)
परिचय	भारतातील विशेष बँक;	पूर्णपणे डिजिटल बँकिंग

मुद्दा	पेमेंट बँक (Payments Bank)	निओ बँक (Neo Bank)
	लहान ठेवी, पैसे ट्रान्सफर आणि डिजिटल पेमेंटसाठी.	प्लॅटफॉर्म; पारंपरिक बँकेशी भागीदारी करून सेवा.
कोणी सुरू केले	Nachiket Mor समितीच्या शिफारसीनंतर RBI.	फिनटेक कंपन्यांनी जगात विकसित; भारतात फिनटेक स्टार्टअप्सद्वारे.
सुरुवात	2015	2015 नंतर भारतात लोकप्रिय
कायदेशीर बाबी	RBI Banking Regulation Act, 1949 अंतर्गत परवाना.	स्वतःचा परवाना नाही; भागीदार बँकेच्या नियमांनुसार सेवा.
मालकी/सेक्टर	खाजगी/काही सरकारी सहभाग	खाजगी फिनटेक कंपन्या
मुख्य उद्दिष्टे	आर्थिक समावेशन, डिजिटल पेमेंट, लहान ठेवी सुरक्षित ठेवणे.	डिजिटल सोपी सेवा, खर्चाचे व्यवस्थापन, आधुनिक तंत्रज्ञान वापर, कॅशलेस व्यवहार.
मुख्य कार्य	ठेवी स्वीकारणे, पैसे ट्रान्सफर, मोबाईल/इंटरनेट बँकिंग, ATM/डेबिट कार्ड, UPI/बिल पेमेंट,	डिजिटल खाते उघडणे, पैसे ट्रान्सफर, खर्च विश्लेषण, बिल पेमेंट, डेबिट कार्ड, सुरक्षित व्यवहार.

मुद्दा	पेमेंट बँक (Payments Bank)	निओ बँक (Neo Bank)
	सुरक्षित व्यवहार.	
फायदे	आर्थिक समावेशन, डिजिटल पेमेंट, जलद पैसे ट्रान्सफर, सुरक्षित लहान ठेवी.	जलद खाते उघडणे, पूर्ण डिजिटल अनुभव, खर्चाचे विक्षेपण, कमी शुल्क, कॅशलेस व्यवहार.
मर्यादा	कर्ज नाही, मोठ्या ठेवी नाही, मर्यादित सेवा.	कर्ज थेट नाही (भागीदार बँकेद्वारे शक्य), शाखा नाही, डिजिटल साक्षरता आवश्यक.
सुरुवातीच्या अडचणी	जागरूकतेचा अभाव, मर्यादित सेवा, नफा कमी, डिजिटल साक्षरता, तांत्रिक समस्या, RBI नियम पालन.	जागरूकतेचा अभाव, शाखा नसणे, डिजिटल साक्षरता, सुरक्षा शंका, नेटवर्क/तांत्रिक समस्या, कायदेशीर अडथळे, स्पर्धा.

2.3 डिजिटल बँकिंग : अर्थ आणि वैशिष्ट्ये. डिजिटल बँकिंगचे प्रकार त्यांचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये (इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग – इंटरनेट बँकिंग – मोबाईल बँकिंग)

डिजिटल बँकिंग म्हणजे बँकेच्या सेवा पूर्णपणे डिजिटल माध्यमातून उपलब्ध करणे, जसे की इंटरनेट, मोबाईल ॲप, किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक साधने वापरून व्यवहार करणे. यामध्ये ग्राहकांना शाखेत प्रत्यक्ष जावे लागत नाही, आणि पैसे ट्रान्सफर करणे, जमा

करणे, बिल भरणे, रिचार्ज किंवा खाते तपासणे अशा सुविधा काही मिनिटांत घरबसल्या करता येतात.

डिजिटल बँकिंगमुळे बँकिंग प्रक्रिया वेगवान, सोपी आणि सुरक्षित झाली आहे. विद्यार्थी, कामगार आणि लहान व्यवसाय करणाऱ्यांसाठी हे एक सुलभ आणि आधुनिक मार्ग आहे, ज्यामुळे वेळ वाचतो आणि आर्थिक व्यवहार नियंत्रित करणे सोपे होते. डिजिटल बँकिंग म्हणजे बँकिंग सेवा ऑनलाईन किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे उपलब्ध करून देणे. पारंपरिक बँकिंगप्रमाणे शाखेत जाऊन लांब रांगेत उभे राहण्याची गरज नाही. ग्राहक मोबाईल ॲप, इंटरनेट बँकिंग, किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करून पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे, रिचार्ज, खाते तपासणे असे अनेक व्यवहार सहज करू शकतो. यामुळे बँकिंग वेगवान, सुरक्षित आणि 24/7 उपलब्ध झाले आहे. विद्यार्थी, कामगार, व्यवसायी आणि गृहिणी सर्वांसाठी डिजिटल बँकिंग हा सुलभ, वेळ वाचवणारा आणि आधुनिक उपाय ठरतो. तसेच, आर्थिक व्यवहारांचे नियंत्रण आणि व्यवस्थापन सोपे होते, कारण खर्च आणि बचत यांचे विश्लेषण ऑनलाईन करता येते.

डिजिटल बँकिंग – अर्थ आणि वैशिष्ट्ये

अर्थ (Meaning):

डिजिटल बँकिंग म्हणजे बँकेच्या सर्व सेवा ऑनलाईन किंवा इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे उपलब्ध करून देणे होय. यात ग्राहकांना बँकेच्या शाखेत प्रत्यक्ष जाण्याची गरज नसते. पैसे पाठवणे, पैसे जमा करणे, बिल भरणे, रिचार्ज करणे, खाते तपासणे असे सर्व व्यवहार

मोबाईल ॲप, इंटरनेट बँकिंग किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या माध्यमातून करता येतात.

वैशिष्ट्ये (Features):

1) सुलभता (Convenience)

डिजिटल बँकिंगमुळे ग्राहकांना बँकेच्या शाखेत प्रत्यक्ष जाण्याची गरज राहत नाही. घरबसल्या मोबाईल ॲप किंवा इंटरनेटच्या माध्यमातून पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे किंवा रिचार्ज करणे सहज शक्य होते. यामुळे वेळेची बचत होते आणि कोणत्याही ठिकाणाहून, कोणत्याही वेळी बँकिंग व्यवहार करता येतात. विद्यार्थी, कामगार, गृहिणी आणि प्रवासी यांच्यासाठी हे अत्यंत सोयीचे आहे.

2) वेगवान सेवा (Speed)

डिजिटल बँकिंगमुळे व्यवहार अतिशय जलद होतात. पारंपरिक बँकिंगमध्ये पैसे पाठवण्यासाठी किंवा खाते तपासण्यासाठी काही तास किंवा दिवस लागू शकतात; परंतु डिजिटल बँकिंगमध्ये NEFT, IMPS आणि UPI द्वारे काही सेकंदांत व्यवहार पूर्ण होतात. त्यामुळे आपत्कालीन परिस्थितीतही पैसे त्वरित पाठवता येतात.

3) सुरक्षितता (Security)

ऑनलाइन व्यवहार करताना सुरक्षिततेची काळजी घेणे खूप महत्वाचे आहे. डिजिटल बँकिंगमध्ये व्यवहार करण्यासाठी PIN, OTP, बायोमेट्रिक (फिंगरप्रिंट / फेस आयडी) इत्यादी सुरक्षा पद्धती वापरल्या जातात. यामुळे तुमचे पैसे सुरक्षित राहतात आणि फसवणूक किंवा चोरीपासून संरक्षण मिळते.

4) 24/7 उपलब्धता (24/7 Availability)

डिजिटल बँकिंग सेवा दिवस-रात्र उपलब्ध असतात, म्हणजे ग्राहकांना बँकेच्या कार्यालयीन वेळांची प्रतीक्षा करावी लागत नाही. ग्राहक रात्री, सुट्टीच्या दिवशी किंवा प्रवासात असतानाही कुठूनही व्यवहार करू शकतात. हा पारंपरिक बँकिंगच्या तुलनेत खूप मोठा फायदा आहे.

5) कमी खर्च (Cost-Effective)

डिजिटल बँकिंगमध्ये शाखा आणि कर्मचाऱ्यांवरील खर्च कमी असल्यामुळे ग्राहकांना कमी शुल्कात किंवा काही वेळा मोफत सेवा मिळतात. उदाहरणार्थ, ऑनलाइन पैसे ट्रान्सफर, बिल पेमेंट किंवा रिचार्ज करणे हे पारंपरिक पद्धतीपेक्षा कमी खर्चात शक्य होते. तसेच, कागदपत्रांचा वापर कमी होत असल्यामुळे (paperless banking) अतिरिक्त खर्चही वाचतो. अनेक बँका डिजिटल व्यवहारांवर कॅशबॅक, सवलती किंवा रिवॉइर्सही देतात, ज्यामुळे ग्राहकांना अधिक फायदा होतो.

6) व्यवहारांचे निरीक्षण (Tracking)

डिजिटल बँकिंगमध्ये ग्राहकांना त्यांच्या सर्व व्यवहारांची माहिती ऑनलाईन सहज पाहता येते. खाते स्टेटमेंट डाउनलोड करता येते, खर्चाचे वर्गीकरण समजते आणि बचतीचे नियोजन करता येते. त्यामुळे आर्थिक व्यवस्थापन अधिक सोपे आणि प्रभावी होते. तसेच, विद्यार्थी आणि नवउद्योजकांना पैशाचा योग्य वापर कसा करावा हे समजणेही सोपे होते..

a) इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग (Electronic Banking) – अर्थ

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग म्हणजे बँकेचे सर्व व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या माध्यमातून करण्याची सुविधा होय. पारंपरिक बँकिंगमध्ये जिथे ग्राहकांना पैसे जमा करणे, पैसे हस्तांतरित करणे, बिल भरणे किंवा इतर सेवा मिळवण्यासाठी बँकेच्या शाखेत प्रत्यक्ष जावे लागते, तिथे इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमुळे हे सर्व व्यवहार ऑनलाईन किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे सहज करता येतात. यामध्ये ATM, POS मशीन, डेबिट/क्रेडिट कार्ड, इंटरनेट, ई-मेल आणि मोबाईल ॲप्स अशा विविध साधनांचा वापर केला जातो.

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमुळे व्यवहार जलद, सोपे आणि सुरक्षित होतात. ग्राहकांना २४/७ सेवा उपलब्ध असते, त्यामुळे दिवस-रात्र, सुट्टीच्या दिवशी किंवा प्रवासात असतानाही व्यवहार करता येतात. ही सुविधा विद्यार्थी, कामगार, व्यापारी आणि गृहिणींसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. याशिवाय, इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमुळे कागदपत्रांचा वापर कमी होतो, वेळेची बचत होते आणि आर्थिक व्यवहारांची व्यवस्थित नोंद (record) ठेवणे शक्य होते. इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगचा मुख्य उद्देश म्हणजे बँकिंग व्यवहार डिजिटल स्वरूपात आणणे, ग्राहकांसाठी सेवा अधिक सुलभ करणे आणि वेळेची बचत करणे हा आहे. हे आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित असून पारंपरिक बँकिंगपेक्षा अधिक जलद, सुरक्षित आणि किफायतशीर आहे.

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग – वैशिष्ट्ये

1. सोप्या आणि सुलभ व्यवहाराची सुविधा:

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमुळे ग्राहकांना बँकेच्या शाखेत जाऊन रांगेत उभे राहण्याची गरज पडत नाही. मोबाईल ॲप, इंटरनेट

किंवा ATM च्या मदतीने पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे, रिचार्ज करणे आणि खाते तपासणे हे सर्व व्यवहार सहज करता येतात. त्यामुळे ग्राहक कोणत्याही वेळी आणि कुठूनही व्यवहार करू शकतात. ही सुविधा विद्यार्थी, कामगार आणि व्यावसायिकांसाठी खूप उपयुक्त ठरते. यामुळे वेळ वाचतो आणि बँकेच्या भौतिक शाखेत जाण्याची गरज कमी होते.

2. जलद व्यवहार:

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमध्ये NEFT, RTGS, IMPS आणि UPI सारख्या प्रणाली वापरल्या जातात, ज्यामुळे पैसे पाठवणे किंवा मिळवणे पारंपरिक बँकिंगच्या तुलनेत खूप जलद होते. उदाहरणार्थ, IMPS किंवा UPI द्वारे ग्राहक मित्राला काही सेकंदांत पैसे पाठवू शकतो, तर पारंपरिक चेक प्रक्रियेत ते काही दिवस लागू शकतात. यामुळे आर्थिक व्यवहार त्वरित होतात आणि मोठ्या व्यवसायिक किंवा वैयक्तिक व्यवहारांमध्ये सुविधा मिळते.

3. सुरक्षितता:

सुरक्षा हे इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. प्रत्येक व्यवहार PIN, OTP (One-Time Password) किंवा बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणाद्वारे सुरक्षित केला जातो. त्यामुळे ग्राहकांना ऑनलाईन फसवणूक, हॅकिंग किंवा चोरीपासून संरक्षण मिळते. उदाहरणार्थ, मोबाईल बँकिंगद्वारे पैसे पाठवताना OTP वापरल्यामुळे चुकीच्या खात्यावर पैसे जाण्याची शक्यता कमी होते. ही सुरक्षितता विशेषतः मोठ्या आर्थिक व्यवहारांसाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

4. 24/7 उपलब्धता:

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग सेवा दिवस-रात्र, आठवड्याचे सर्व दिवस आणि सुट्टीच्या दिवशीही उपलब्ध असतात. हे वैशिष्ट्य पारंपरिक बँकिंगपेक्षा अधिक उपयुक्त आहे, कारण ग्राहकांना कुठेही आणि कधीही व्यवहार करता येतात. उदाहरणार्थ, रात्री उशिरा विद्यापीठाची फी भरता येते किंवा प्रवासादरम्यान मोबाईल रिचार्ज करता येतो. त्यामुळे वेळेवर व्यवहार करणे सोपे होते.

5. कमी खर्च:

ऑनलाइन व्यवहार पारंपरिक बँकिंगपेक्षा कमी खर्चिक असतात. अनेक व्यवहारांसाठी शुल्क कमी असतो किंवा काही वेळा मोफत सुविधा मिळते. उदाहरणार्थ, ATM वापरून पैसे काढणे किंवा UPI द्वारे पैसे पाठवणे पारंपरिक चेक पेमेंटच्या तुलनेत स्वस्त पडते. यामुळे ग्राहकांचा वेळ आणि पैसा दोन्ही वाचतो, जे विशेषतः विद्यार्थी आणि लहान व्यवसायिकांसाठी फायदेशीर आहे.

6. व्यवहारांचे निरीक्षण आणि नियमन:

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमध्ये ग्राहकांना ऑनलाईन स्टेटमेंट, मोबाईल नोटिफिकेशन आणि SMS अलर्ट्स मिळतात. त्यामुळे सर्व व्यवहारांचे तत्काळ निरीक्षण व नियंत्रण करता येते. हे वैशिष्ट्य खर्चाचे नियोजन सोपे करते आणि आर्थिक बचत करण्यास मदत करते.

7. मोठ्या आर्थिक व्यवहारासाठी उपयुक्त:

RTGS सारख्या प्रणालींमुळे मोठ्या रकमेचे व्यवहार तत्काळ करता येतात, त्यामुळे कंपन्या, व्यावसायिक तसेच वैयक्तिक ग्राहक मोठ्या खरेदीसाठी, पगार वितरणासाठी किंवा गुंतवणुकीसाठी

सहज व्यवहार करू शकतात. इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमुळे मोठ्या आर्थिक व्यवहारांमध्ये वेळेची बचत होते आणि व्यवहारांची विश्वासाहता वाढते.

8. पर्यावरणपूरक:

डिजिटल व्यवहारामुळे कागदपत्रांचा वापर खूप कमी होतो. ऑनलाईन स्टेटमेंट, ई-बिल्स अशा पेपरलेस सुविधांमुळे पर्यावरणाची बचत होते. इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमुळे कागदाचा वापर कमी होतो, कारण बहुतेक व्यवहार डिजिटल स्वरूपात केले जातात. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण होते आणि नैसर्गिक संसाधनांची बचत होते. यामुळे हरित बँकिंगला प्रोत्साहन मिळते.

9. जागतिक पातळीवर व्यवहार:

इंटरनेट किंवा मोबाईल वापरून ग्राहक देश-विदेशातून पैसे पाठवू किंवा मिळवू शकतात. हे वैशिष्ट्य व्यापारी, विद्यार्थी, प्रवासी आणि परदेशी व्यवहारासाठी खूप उपयुक्त आहे. उदाहरणार्थ, विद्यार्थी परदेशात असताना घरच्या कुटुंबाकडून पैसे घेऊ शकतो किंवा मित्राला पाठवू शकतो.

10. विविध डिजिटल साधने वापरण्याची सुविधा:

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमध्ये ATM, POS, Debit/Credit Card, Mobile Banking, Internet Banking, UPI, QR Code, MMID यांसारखी साधने वापरता येतात. यामुळे व्यवहार खूप सुलभ, जलद, सुरक्षित आणि जागतिक पातळीवर करता येतात. उदाहरणार्थ, दुकानात QR Code स्कॅन करून पेमेंट करणे, मोबाईल अ‍ॅपवरून बिल भरणे, किंवा IMPS द्वारे पैसे तत्काळ पाठवणे.

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगची साधने (Tools of Electronic Banking)

1) ATM (Automated Teller Machine)

ATM (ऑटोमेटेड टेलर मशीन) ही एक इलेक्ट्रॉनिक मशीन आहे जी बँकेच्या शाखेत न जाता ग्राहकांना विविध बँकिंग सेवा पुरवते. ATM च्या मदतीने ग्राहक कोणत्याही वेळी (24x7) रोख पैसे काढू शकतात, खाते शिल्लक तपासू शकतात, मिनी स्टेटमेंट घेऊ शकतात, तसेच काही ठिकाणी पैसे जमा (Cash Deposit) देखील करू शकतात. ATM वापरण्यासाठी ग्राहकाकडे डेबिट कार्ड किंवा ATM कार्ड आणि त्याचा गुप्त पिन (PIN) असणे आवश्यक असते. ATM मुळे बँकिंग सेवा अधिक सोप्या, जलद आणि वेळेची बचत करणाऱ्या झाल्या आहेत.

ATM चे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे ग्राहकांना बँकेच्या वेळेच्या मर्यादेशिवाय सेवा उपलब्ध करून देणे. यामुळे बँकांवरील गर्दी कमी होते आणि ग्राहकांना त्यांच्या सोयीने व्यवहार करता येतात. आजकाल ATM मशीन शहरे, गावं, मॉल्स, रेल्वे स्टेशन, पेट्रोल पंप इत्यादी ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहेत, त्यामुळे लोकांना सहजपणे पैसे काढणे किंवा इतर व्यवहार करणे शक्य होते.

2) POS (Point of Sale) मशीन

POS (पॉईंट ऑफ सेल) मशीन हे एक आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक उपकरण आहे, ज्याचा वापर दुकाने, मॉल्स, हॉटेल्स आणि इतर व्यावसायिक ठिकाणी ग्राहकांकडून पेमेंट स्वीकारण्यासाठी केला जातो. खरेदी केल्यानंतर बिल भरण्याच्या ठिकाणी (Point of Sale) ग्राहक डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, UPI किंवा इतर डिजिटल माध्यमांचा वापर करून सहजपणे पैसे भरू शकतो. या प्रक्रियेत पैसे

थेट ग्राहकाच्या बँक खात्यातून व्यापाऱ्याच्या खात्यात ट्रान्सफर होतात, त्यामुळे रोख पैशाची गरज कमी होते. POS मशीनमुळे व्यवहार जलद, सोपे आणि सुरक्षित होतात, कारण त्यामध्ये PIN, OTP यांसारख्या सुरक्षा प्रणाली वापरल्या जातात. तसेच, या मशीनद्वारे सर्व व्यवहारांची नोंद आपोआप ठेवली जाते, ज्यामुळे व्यापाऱ्यांना हिशोब ठेवणे आणि व्यवस्थापन करणे सोपे जाते. POS प्रणाली कॅशलेस व्यवहारांना प्रोत्साहन देते, ग्राहकांना सोयीस्कर पेमेंट पर्याय उपलब्ध करून देते आणि देशातील डिजिटल अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

3) डेबिट/क्रेडिट कार्ड

- डेबिट कार्ड – (ग्राहकाच्या खात्यातील पैसे थेट वापरून व्यवहार करणे):

डेबिट कार्ड हे ग्राहकाच्या बँक खात्याशी थेट जोडलेले असते आणि त्याच्या मदतीने ATM मधून पैसे काढणे तसेच दुकाने किंवा POS मशीनवर पेमेंट करणे शक्य होते. या कार्डचा वापर करताना खर्च केलेली रक्कम थेट ग्राहकाच्या खात्यातून वजा होते, त्यामुळे फक्त उपलब्ध शिल्लकपुरतेच व्यवहार करता येतात आणि कर्ज घेण्याची गरज पडत नाही. डेबिट कार्डमुळे व्यवहार जलद, सोपे आणि कॅशलेस पद्धतीने करता येतात. यामध्ये PIN आणि OTP यांसारख्या सुरक्षा सुविधा असल्यामुळे व्यवहार सुरक्षित राहतात. तसेच, डेबिट कार्ड वापरताना कोणतेही व्याज आकारले जात नाही, कारण ग्राहक स्वतःचेच पैसे वापरत असतो.

- क्रेडिट कार्ड – (बँकेकडून दिलेल्या क्रेडिट लिमिटवर आधारित पैसे खर्च करणे.)

क्रेडिट कार्ड हे बँकेकडून दिले जाणारे एक प्रकारचे कर्ज साधन आहे, ज्याद्वारे ग्राहक ठराविक मर्यादितपर्यंत (Credit Limit) पैसे उधार घेऊन खरेदी किंवा इतर व्यवहार करू शकतो. या कार्डद्वारे केलेल्या खर्चाची रक्कम नंतर ठराविक कालावधीत बँकेला परत करावी लागते. जर ग्राहकाने वेळेवर संपूर्ण रक्कम भरली नाही, तर उर्वरित रकमेवर व्याज आकारले जाते. क्रेडिट कार्डचा वापर ऑनलाइन व ऑफलाइन खरेदी, बिल पेमेंट, ट्रॅव्हल बुकिंग इत्यादीसाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. याशिवाय, अनेक क्रेडिट कार्ड्सवर कॅशबॅक, रिवॉई पॉइंट्स आणि विविध सवलती मिळतात, ज्यामुळे ग्राहकांना अतिरिक्त फायदे मिळतात.

4) इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर (EFT)

EFT म्हणजे पैसे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पाठवणे. यामध्ये NEFT, RTGS, IMPS सारख्या पद्धतींचा वापर होतो.

RTGS (Real Time Gross Settlement)

RTGS (Real Time Gross Settlement) ही एक इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफरची पद्धत आहे, ज्यामध्ये मोठ्या रकमेचे पैसे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात तत्काळ (Real Time) आणि थेट (Gross Settlement) हस्तांतरित केले जातात. RTGS चा वापर प्रामुख्याने ₹2 लाख किंवा त्याहून अधिक रकमेच्या व्यवहारांसाठी केला जातो. या पद्धतीत प्रत्येक व्यवहार स्वतंत्रपणे प्रक्रिया केला जातो, म्हणजे तो इतर व्यवहारांपासून वेगळा ठेवून तात्काळ पूर्ण केला जातो, त्यामुळे पैसे लगेच समोरील खात्यात जमा होतात. RTGS प्रणालीचा उपयोग मोठ्या आर्थिक व्यवहारांसाठी,

जसे की कंपनीचे पगार वितरण, माल खरेदी-विक्री किंवा इतर व्यावसायिक व्यवहारांसाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. ही पद्धत अत्यंत सुरक्षित आणि विश्वासाहर् मानली जाते, कारण व्यवहार बँकेच्या अधिकृत नेटवर्कद्वारे थेट केले जातात आणि प्रत्येक व्यवहाराला एक युनिक ट्रॅकिंग नंबर दिला जातो. साधारणपणे RTGS व्यवहार बँकेच्या ठराविक वेळेत केले जातात, परंतु आजकाल अनेक बँकांनी ही सेवा 24x7 उपलब्ध करून दिली आहे. सोप्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास, RTGS ही मोठ्या रकमेचे पैसे जलद, सुरक्षित आणि थेट पद्धतीने पाठवण्याची आधुनिक व प्रभावी प्रणाली आहे.

NEFT (National Electronic Funds Transfer)

NEFT (नॅशनल इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर) ही एक इलेक्ट्रॉनिक पद्धत आहे, ज्याद्वारे पैसे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात देशभर सुरक्षित आणि सोप्या रीतीने पाठवले जातात. या पद्धतीचा उपयोग लहान तसेच मोठ्या कोणत्याही रकमेच्या व्यवहारासाठी करता येतो. NEFT मध्ये व्यवहार एकदम न होता ठराविक वेळांच्या टप्प्यांमध्ये (बँच पद्धतीने) प्रक्रिया केले जातात, त्यामुळे पैसे लगेच न जाता काही वेळानंतर खात्यात जमा होतात. पूर्वी ही सेवा फक्त बँकेच्या कामकाजाच्या वेळेत उपलब्ध होती, परंतु आता अनेक बँका ही सेवा 24 तास उपलब्ध करून देतात, त्यामुळे कधीही पैसे पाठवणे शक्य झाले आहे. NEFT चा उपयोग फी भरणे, ऑनलाइन खरेदी, वैयक्तिक व्यवहार किंवा लहान व्यवसायांसाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. ही पद्धत सुरक्षित, विश्वासाहर् आणि सर्वसामान्यांसाठी सोपी आहे. सोप्या शब्दांत

सांगायचे झाल्यास, NEFT ही कोणत्याही रकमेची सुरक्षित ऑनलाइन पैसे पाठवण्याची पद्धत आहे, जी RTGS पेक्षा थोडी वेळ घेणारी असली तरी वापरण्यास सोपी आणि सर्वांसाठी उपयुक्त आहे.

IMPS (Immediate Payment Service)

IMPS म्हणजे इमीडिएट पेमेंट सर्व्हिस, ही एक इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरणची पद्धत आहे जिच्यामध्ये पैसे तत्काळ (Instant) आणि 24/7 पाठवता येतात. RTGS किंवा NEFT पेक्षा वेगवान असल्यामुळे ही तत्काळ व्यवहारासाठी योग्य प्रणाली आहे.

ही सेवा २४ तास, वर्षातील सर्व दिवस उपलब्ध असते, त्यामुळे कोणत्याही वेळी पैसे ट्रान्सफर करणे शक्य होते. IMPS चा उपयोग लहान तसेच मध्यम रकमेच्या व्यवहारांसाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. या पद्धतीत पैसे काही सेकंदांत समोरील खात्यात जमा होतात, त्यामुळे ती अतिशय जलद आणि सोयीची मानली जाते.

IMPS द्वारे पैसे पाठवण्यासाठी खाते क्रमांक आणि IFSC कोड, किंवा मोबाईल नंबर व MMID यांचा वापर करता येतो. ही पद्धत सुरक्षित आणि विश्वासाहू आहे, कारण प्रत्येक व्यवहारासाठी योग्य पडताळणी केली जाते. IMPS चा वापर ऑनलाइन खरेदी, बिल भरणे, तातडीने पैसे पाठवणे किंवा वैयक्तिक व्यवहारांसाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.

सोप्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास, IMPS ही जलद, सुरक्षित आणि कोणत्याही वेळी वापरता येणारी पैसे पाठवण्याची पद्धत आहे, जी NEFT पेक्षा जलद आणि RTGS पेक्षा लहान रकमेच्या व्यवहारांसाठी अधिक उपयुक्त ठरते.

वैशिष्ट्य	RTGS (Real Time Gross Settlement)	NEFT (National Electronic Funds Transfer)	IMPS (Immediate Payment Service)
अर्थ	मोठ्या रकमांसाठी रिअल टाइम पैसे ट्रान्सफर करण्याची पद्धत	कोणत्याही रकमेची पैसे बँच पद्धतीने ट्रान्सफर करण्याची पद्धत	पैसे तत्काळ आणि 24/7 पाठवण्याची सुविधा
रक्कम मर्यादा	₹2 लाख किंवा त्याहून जास्त	कोणतीही रक्कम	कोणतीही रक्कम
वेळ	बँकेच्या कार्यकाळात (साधारण 9:00 AM – 4:30 PM)	बँच सेशनमध्ये; काही बँका आता 24/7	24/7 उपलब्ध, दिवस-रात्र, सुट्टीसुद्धा
प्रक्रिया	त्वरित, प्रत्येक व्यवहार स्वतंत्र	बँच प्रोसेसिंग – ठराविक वेळा व्यवहार	तत्काळ, कोणत्याही वेळी व्यवहार
सुरक्षा	उच्च, मोठ्या रकमांसाठी	सुरक्षित, बँकेच्या नेटवर्करूपाने	सुरक्षित, त्वरित व्यवहारावर लक्ष ठेवता येते
उपयोग	मोठ्या आर्थिक व्यवहार, कंपनी पगार, माल खरेदी	विद्यापीठ फी, लहान व्यवसाय व्यवहार, वैयक्तिक	मित्र/कुटुंबाला पैसे पाठवणे, लहान व्यावसायिक

वैशिष्ट्य	RTGS (Real Time Gross Settlement)	NEFT (National Electronic Funds Transfer)	IMPS (Immediate Payment Service)
		पैसे ट्रान्सफर	व्यवहार, ऑनलाईन खरेदी
फायदे	मोठ्या रकमांसाठी त्वरित व्यवहार	कोणत्याही रकमेची व्यवहार करण्यास सोपी	तत्काळ व्यवहार, 24/7 उपलब्ध, मोबाईल/UPI द्वारे सहज

5) MMID (Mobile Money Identifier)

MMID (Mobile Money Identifier) हा ७ अंकी एक विशेष क्रमांक असतो, जो मोबाईल बँकिंग व्यवहारांसाठी वापरला जातो. IMPS द्वारे पैसे पाठवताना किंवा प्राप्त करताना ग्राहकाची ओळख पटवण्यासाठी MMID महत्त्वाची भूमिका बजावतो. हा क्रमांक प्रत्येक खात्यासाठी वेगळा दिला जातो, त्यामुळे व्यवहार करताना अचूक खात्यावर पैसे पोहोचण्यास मदत होते. सोप्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास, MMID हा मोबाईलद्वारे पैसे पाठवण्यासाठी वापरला जाणारा एक ओळख क्रमांक आहे, जो व्यवहार सुरक्षित आणि सोपे बनवतो.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

1. ७-अंकी कोड – प्रत्येक खातेधारकासाठी वेगळा असतो.
2. सुरक्षित व्यवहार – MMID वापरून पैसे पाठवताना फक्त बँक खाते क्रमांकाचा उपयोग करावा लागत नाही; त्यामुळे धोका कमी होतो.
3. IMPS व्यवहारासाठी आवश्यक – मोबाइल किंवा इंटरनेटवरून पैसे त्वरित पाठवण्यासाठी MMID अनिवार्य आहे.
4. सुलभता – ग्राहक MMID द्वारे फोन नंबर आणि खाते क्रमांकाशिवाय पैसे पाठवू किंवा प्राप्त करू शकतो.

उदाहरण:

तुमच्या मित्राला मोबाईल बँकिंगद्वारे पैसे पाठवायचे असतील, तर त्याचा MMID आणि मोबाईल नंबर वापरून पैसे त्वरित पाठवता येतात.

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग – सुरुवातीच्या अडचणी

डिजिटल किंवा इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगचा उपयोग सुरुवातीला करताना काही अडचणी आणि समस्या येऊ शकतात, ज्यामुळे सर्वांसाठी लगेच सहज होणे कठीण होते. मुख्य अडचणी खालीलप्रमाणे आहेत:

1. तंत्रज्ञानाविषयी कमकुवत माहिती
 - काही ग्राहक, विशेषतः वयोवृद्ध लोक किंवा तंत्रज्ञानाचा अनुभव नसलेले लोक, इंटरनेट बँकिंग, मोबाइल ॲप किंवा UPI वापरण्यात अडचण अनुभवतात.
 - त्यांना login, password, OTP, MMID, QR Code सारख्या गोष्टी समजायला वेळ लागतो.

2. सुरक्षिततेबाबत भीती (Security Concerns)

- सुरुवातीला लोकांना ऑनलाइन फसवणूक, हॅकिंग, पैसे हरवण्याची भीती असते.
- इंटरनेटवर व्यवहार करताना बँकेकडून दिलेली सुरक्षा पद्धती (PIN, OTP, Biometric) वापरण्यात अडचण येऊ शकते.

3. इंटरनेट / मोबाईल सेवा मर्यादा

- काही भागात इंटरनेट कनेक्शन व मोबाइल नेटवर्क कमी गतीचे असतात, ज्यामुळे व्यवहार धीम्या गतीने होतात.
- अशा भागात इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगचा अनुभव सुरळीत होत नाही.

4. डिजिटल व्यवहाराची जटिलता (Complexity of Digital Transactions)

- NEFT, RTGS, IMPS, UPI, QR Code, MMID यांसारख्या अनेक साधनांचा सुरुवातीला गोंधळ होऊ शकतो.
- छोट्या चुका (जसे चुकीचा खाते क्रमांक, IFSC कोड) झाल्यास व्यवहार अयशस्वी होतो.

5. विश्वासाचा अभाव (Lack of Trust)

- सुरुवातीला ग्राहकांना पैसे ऑनलाईन पाठवणे सुरक्षित आहे का? याबद्दल शंका असते.
- म्हणून बऱ्याच लोकांना शाखेत प्रत्यक्ष जाऊन व्यवहार करणे अधिक सुरक्षित वाटते.

6. शिकण्याची गरज (Need for Training / Awareness)

- सुरुवातीला डिजिटल बँकिंग वापरण्यासाठी मार्गदर्शन, जागरूकता आणि प्रशिक्षण आवश्यक असते.
- बँक किंवा शाळा/कॉलेजने हे प्रशिक्षण दिल्यास लोक सहज डिजिटल बँकिंग वापरू लागतात.

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग – फायदे (Advantages)

1) सोपी आणि सुलभ सेवा (Easy & Convenient Service)

- ग्राहकांना शाखेत जाऊन रांगेत उभे राहण्याची गरज नाही.
- घरबसल्या मोबाईल, इंटरनेट किंवा ATM द्वारे व्यवहार करता येतात.
- उदाहरण: विद्यार्थी घरबसल्या ऑनलाइन फी भरणे किंवा मित्राला पैसे पाठवू शकतात.

2) वेगवान व्यवहार (Faster Transactions)

- पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे हे काही सेकंदात किंवा मिनिटांत पूर्ण होतात.
- उदाहरण: IMPS किंवा UPI वापरून मित्राला त्वरित पैसे ट्रान्सफर करणे.

3) सुरक्षितता (Security)

- डिजिटल बँकिंगमध्ये PIN, OTP, Biometric Authentication यांसारख्या सुरक्षितता पद्धती वापरल्या जातात.
- त्यामुळे फसवणूक, चोरी किंवा हॅकिंगपासून संरक्षण मिळते.
- उदाहरण: ATM किंवा Mobile Banking वापरताना OTP प्राप्त होणे.

4) 24/7 उपलब्धता (24/7 Availability)

- बँकेची(OFFLINE) सेवा दिवस-रात्र, सुट्टी किंवा प्रवासातही उपलब्ध असते.
- उदाहरण: रात्री उशिरा मोबाईलवरून बिल भरणे किंवा रिचार्ज करणे.

5) कमी खर्च (Cost-Effective)

- पारंपरिक बँकिंगपेक्षा ऑनलाइन व्यवहार अधिक स्वस्त पडतात.
- ATM किंवा ऑनलाइन ट्रान्सफरसाठी कमी शुल्क किंवा काही वेळा मोफत सुविधा.

6) व्यवहाराचे निरीक्षण आणि नियंत्रण (Tracking & Control)

- ग्राहकांना ऑनलाईन स्टेटमेंट आणि व्यवहाराचा तपशील मिळतो.
- खर्चाचे नियोजन आणि बचत सोपे होते.
- उदाहरण: विद्यार्थ्यांसाठी Pocket Money किंवा मासिक खर्च ट्रॅक करणे.

7) मोठ्या आर्थिक व्यवहारासाठी सोयीचे (Large Transactions Friendly)

- RTGS किंवा NEFT वापरून मोठ्या रकमांसाठी त्वरित पैसे पाठवता येतात.
- उदाहरण: कंपनीचे पगार वितरण किंवा माल खरेदीसाठी पैसे पाठवणे.

8) पर्यावरणपूरक (Eco-Friendly)

- कागदपत्रांचा वापर कमी होतो, पेपरलेस व्यवहार शक्य होतात.
- उदाहरण: ऑनलाईन स्टेटमेंट, मोबाइल रसीद, ई-बिल.

9) जागतिक पातळीवर वापर (Global Accessibility)

- इंटरनेट आणि मोबाइल वापरून देश-विदेशात कुठूनही पैसे पाठवणे/घेवणे शक्य.
- उदाहरण: परदेशातील मित्राला किंवा परिवाराला पैसे पाठवणे.

10) विविध डिजिटल साधनांचा वापर (Multiple Digital Tools)

- ATM, POS, Cards, Mobile Banking, Internet Banking, UPI, QR Code, MMID अशा अनेक साधने वापरता येतात.
- उदाहरण: दुकानात QR Code स्कॅन करून पेमेंट करणे, मोबाईल ॲपवरून बिल भरणे.

इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगसाठी वापरले जाणारे कायदे आणि नियम

1. Reserve Bank of India Act, 1934

- ही कायदा RBI ला भारतातील बँकिंग व्यवस्था नियंत्रित करण्याचा अधिकार देतो.
- RBI इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग, डिजिटल पेमेंट, RTGS, NEFT, IMPS, UPI सारख्या सुविधा नियमन करते.
- यामुळे डिजिटल व्यवहार सुरक्षित आणि विश्वासाहर् राहतात.

2. Information Technology Act, 2000

- या कायद्यामुळे ऑनलाईन व्यवहार, डिजिटल सिग्नेचर, इलेक्ट्रॉनिक कॉन्ट्रॅक्ट्स आणि डेटा सुरक्षाला कायदेशीर मान्यता मिळते.
 - इलेक्ट्रॉनिक बँकिंगमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या OTP, UPI आणि मोबाइल ॲप्स यांची कायदेशीर सुरक्षा या कायद्यामुळे सुनिश्चित होते.
- 3. Payment and Settlement Systems Act, 2007**
- हा कायदा भारतातील पेमेंट आणि सेटलमेंट सिस्टम्स (जसे RTGS, NEFT, IMPS) साठी नियम बनवतो.
 - RBI या कायद्याच्या अंतर्गत डिजिटल पेमेंट्सला सुरक्षित, नियमित आणि नियंत्रित ठेवते.
- 4. Banking Regulation Act, 1949**
- बँकांना डिजिटल सेवा, ऑनलाईन खाते, मोबाइल बँकिंग सुरू करण्यासाठी नियम बनवायला आणि पालन करायला सांगतो.
 - यामुळे बँकिंग व्यवहारांमध्ये ग्राहक संरक्षण आणि नियमांचे पालन सुनिश्चित होते.
- 5. Consumer Protection Act, 2019**
- या कायद्यामुळे ग्राहकांना इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग व्यवहारांमध्ये धोका, फसवणूक किंवा गैरव्यवहार झाल्यास संरक्षण मिळते.
 - ग्राहक तक्रार नोंदवून रिफंड किंवा नुकसान भरपाई मिळवू शकतात.
- 6. RBI Guidelines on Cyber Security and IT Framework for Banks**

- RBI वेळोवेळी साइबर सुरक्षा, डेटा प्रायव्हसी आणि डिजिटल बँकिंगसाठी IT फ्रेमवर्कच्या नियमांची घोषणा करते.
- यामुळे ऑनलाईन बँकिंग, मोबाइल अॅप्स, UPI, QR Code पेमेंट सुरक्षित राहतात.

इंटरनेट बँकिंग

इंटरनेट बँकिंग म्हणजे बँकेच्या ग्राहकाला इंटरनेटच्या माध्यमातून त्याचे खाते नियंत्रित करण्याची आणि व्यवहार करण्याची सुविधा देणारी प्रणाली आहे. यामध्ये ग्राहकांना बँकेच्या शाखेत प्रत्यक्ष जाऊन रांगेत उभे राहण्याची गरज नसते; त्याऐवजी मोबाईल, लॅपटॉप किंवा संगणकाच्या सहाय्याने पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे, रिचार्ज करणे किंवा स्टेटमेंट तपासणे शक्य होते. इंटरनेट बँकिंगने पारंपरिक बँकिंगच्या तुलनेत व्यवहार अधिक जलद, सुलभ आणि सुरक्षित केले आहेत. NEFT, RTGS, IMPS, UPI सारख्या डिजिटल पेमेंट्सचा वापर करून ग्राहक मोठ्या किंवा लहान रकमेसाठी तत्काळ व्यवहार करू शकतो.

इंटरनेट बँकिंगमध्ये सुरक्षा महत्त्वाची भूमिका बजावते, कारण प्रत्येक व्यवहार PIN, OTP किंवा बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणाद्वारे संरक्षित केला जातो. यामुळे ग्राहकांना ऑनलाईन फसवणूक, हॅकिंग किंवा चोरीपासून संरक्षण मिळते. तसेच, ही सेवा दिवस-रात्र, आठवडाभर आणि सुट्टीसुद्धा उपलब्ध असल्यामुळे ग्राहकांना कुठेही आणि कधीही व्यवहार करण्याची सुविधा मिळते. ऑनलाईन स्टेटमेंट, SMS किंवा ई-मेल नोटिफिकेशनद्वारे व्यवहारांचे निरीक्षण करणे आणि खर्चाचे नियोजन करणे सुलभ होते. इंटरनेट बँकिंगने पर्यावरणपूरक व्यवहार सुलभ केले आहेत कारण ऑनलाईन

स्टेटमेंट्स, ई-बिल्स आणि डिजिटल रसीदी वापरून कागदपत्रांचा वापर कमी होतो. हे वैशिष्ट्य विद्यार्थी, गृहस्थ, कामगार आणि व्यवसायिक यांच्यासाठी अत्यंत फायदेशीर आहे. याशिवाय, इंटरनेट बँकिंगने जागतिक स्तरावर व्यवहार करण्याची सुविधा दिली आहे; ग्राहक देश-विदेशातून पैसे पाठवू किंवा मिळवू शकतात. या सुविधेमुळे इंटरनेट बँकिंग आजच्या डिजिटल युगातील एक अत्यंत सुलभ, सुरक्षित, जलद आणि विश्वासाहार्थ अर्थिक साधन बनले आहे.

इंटरनेट बँकिंग – वैशिष्ट्ये

1. सोप्या आणि सुलभ व्यवहाराची सुविधा:

इंटरनेट बँकिंगची सर्वात मोठी वैशिष्ट्ये म्हणजे ग्राहकांना व्यवहार करण्याची सोपी आणि सहज सुविधा मिळणे. पारंपरिक बँकिंगमध्ये प्रत्येक व्यवहारासाठी शाखेत जावे लागते, रांगेत उभे राहावे लागते आणि वेळही जास्त लागतो. इंटरनेट बँकिंगमध्ये मात्र मोबाईल ॲप, लॅपटॉप किंवा संगणकाच्या माध्यमातून ग्राहक आपले खाते पूर्णपणे नियंत्रित करू शकतो. पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे, मोबाईल किंवा डेटा रिचार्ज करणे, ऑनलाईन स्टेटमेंट पाहणे किंवा चेकबुक मागवणे यांसारखी सर्व कामे घरबसल्या सहज केली जाऊ शकतात. या सुविधेमुळे विद्यार्थ्यांसाठी, कामगारांसाठी, गृहस्थांसाठी आणि व्यवसायिकांसाठी वेळ वाचतो आणि व्यवहार सुलभ होतात.

2. जलद व्यवहार:

इंटरनेट बँकिंगमध्ये दुसरे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यवहारांची गती. पारंपरिक चेक किंवा पैसे ट्रान्सफर प्रक्रियेत अनेक दिवस लागू शकतात, परंतु इंटरनेट बँकिंगमध्ये NEFT, RTGS,

IMPS किंवा UPI सारख्या प्रणालींमुळे व्यवहार काही सेकंदात किंवा मिनिटांत पूर्ण होतात. त्यामुळे मोठ्या किंवा लहान आर्थिक व्यवहारांसाठी त्वरित सुविधा उपलब्ध होते. यामुळे विद्यार्थी मित्राला पैसे पाठवताना, व्यवसायिक ग्राहक माल खरेदी करताना किंवा कंपनी पगार वितरण करताना वेळेवर व्यवहार करू शकतात.

3. सुरक्षितता:

सुरक्षा देखील इंटरनेट बँकिंगची एक अत्यंत महत्वाची वैशिष्ट्ये आहे. प्रत्येक व्यवहार PIN, OTP किंवा बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणाद्वारे संरक्षित केला जातो, ज्यामुळे ऑनलाईन फसवणूक, हॅकिंग किंवा चोरीपासून संरक्षण मिळते. डिजिटल व्यवहारांसाठी सुरक्षित नेटवर्क, एन्क्रिप्शन आणि RBI-नियंत्रित नियमांचे पालन केले जाते. या सुरक्षिततेमुळे ग्राहकांना इंटरनेट बँकिंगमध्ये विश्वास निर्माण होतो आणि मोठ्या आर्थिक व्यवहारांसाठी हे एक विश्वासाहर्ष माध्यम ठरते.

4. 24/7 उपलब्धता:

इंटरनेट बँकिंगची आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे 24/7 उपलब्धता. बँकिंग सेवा दिवस-रात्र, आठवडाभर आणि सुट्टीसुद्धा चालू असते, ज्यामुळे ग्राहक कुठेही आणि कधीही व्यवहार करू शकतो. रात्री उशिरा मोबाईल ॲपद्वारे बिल भरणे, प्रवासादरम्यान पैसे पाठवणे किंवा ऑनलाईन स्टेटमेंट तपासणे यांसारख्या सुविधा उपलब्ध आहेत. यामुळे पारंपरिक बँकिंगच्या वेळेच्या मर्यादांना पूर्णपणे मात मिळते.

5. खर्चाचे नियोजन आणि ट्रॅकिंग:

इंटरनेट बँकिंगमध्ये ग्राहकाला खर्चाचे नियोजन करण्याची सुविधा देखील मिळते. ऑनलाईन स्टेटमेंट, मोबाईल नोटिफिकेशन किंवा ई-मेल Alerts वापरून प्रत्येक व्यवहाराचे निरीक्षण करता येते. यामुळे ग्राहक आपला मासिक खर्च, Pocket Money किंवा व्यवसायिक खर्च सहज ट्रॅक करू शकतो. तसेच, ऑनलाईन व्यवहारामुळे बँक शाखेत जाण्याची गरज कमी होऊन वेळ आणि पैसे वाचतात.

6. मोठ्या रकमांसाठी उपयुक्तता:

मोठ्या रकमांसाठी इंटरनेट बँकिंग अत्यंत उपयुक्त आहे. RTGS किंवा NEFT सारख्या प्रणालींमुळे मोठ्या आर्थिक व्यवहारांसाठी पैसे तत्काळ पाठवता येतात. हे व्यवसाय, पगार वितरण किंवा गुंतवणुकीसाठी अत्यंत फायदेशीर आहे. याशिवाय इंटरनेट बँकिंग पर्यावरणपूरकही आहे, कारण ऑनलाईन स्टेटमेंट्स, ई-बिल्स आणि डिजिटल रसीदी वापरून कागदपत्रांचा वापर कमी होतो, ज्यामुळे पेपरलेस व्यवहार शक्य होतात.

7. जागतिक व्यवहार क्षमता:

इंटरनेट बँकिंगने जागतिक स्तरावर व्यवहार करण्याची सुविधा दिली आहे. इंटरनेट किंवा मोबाईल वापरून ग्राहक देश-विदेशातून पैसे पाठवू किंवा मिळवू शकतो. विद्यार्थ्यांसाठी, प्रवासी आणि व्यवसायिकांसाठी ही सुविधा अत्यंत उपयुक्त आहे, कारण आर्थिक व्यवहार कुठेही आणि कधीही करता येतात.

8. विविध डिजिटल साधने वापरण्याची सुविधा:

शेवटी, इंटरनेट बँकिंग विविध डिजिटल साधनांचा वापर करून व्यवहार सुलभ, जलद, सुरक्षित आणि विश्वासाहर् बनवते. ATM, POS, Debit/Credit Card, Mobile Banking, Internet Banking, UPI, QR Code, MMID या सर्व साधनांचा वापर करून ग्राहक कोणत्याही परिस्थितीत आर्थिक व्यवहार सोपे, त्वरित आणि सुरक्षित पद्धतीने करू शकतो.

इंटरनेट बँकिंग साधने (Tools) आणि त्यांचा उपयोग

1. Net Banking Login (नेट बँकिंग लॉगिन):

Net Banking Login ही इंटरनेट बँकिंगची पहिली आणि सर्वात महत्त्वाची साधन आहे. याच्या मदतीने ग्राहक आपले खाते तपासू शकतो, बॅलन्स पाहू शकतो, ऑनलाईन स्टेटमेंट डाउनलोड करू शकतो आणि व्यवहारांची माहिती मिळवू शकतो. नेट बँकिंग लॉगिनसाठी **User ID आणि Password** लागतो. सुरक्षिततेसाठी काही वेळा OTP (One-Time Password) किंवा बायोमेट्रिक प्रमाणीकरण देखील वापरले जाते. विद्यार्थी, गृहस्थ किंवा व्यवसायिक यासाठी हे सुविधा घरबसल्या किंवा कुठूनही बँकिंग करण्यास मदत करते.

2. Fund Transfer (पैसे ट्रान्सफर):

इंटरनेट बँकिंगमध्ये पैसे पाठवण्याचे प्रमुख साधन Fund Transfer आहे. यात **NEFT (National Electronic Funds Transfer)**, **RTGS (Real Time Gross Settlement)** आणि **IMPS (Immediate Payment Service)** सारख्या पद्धतींचा समावेश होतो.

- **NEFT:** पैसे बँच प्रक्रियेत पाठवते, ज्यामध्ये काही तासात पैसे पोहोचतात.
- **RTGS:** मोठ्या रकमेच्या पैसे तत्काळ पाठवण्याची सुविधा देते.
- **IMPS:** २४/७ तत्काळ पैसे ट्रान्सफर करण्यासाठी वापरली जाते.

यामुळे घरबसल्या, ऑफिसवर किंवा प्रवासादरम्यान पैसे पाठवणे खूप सोपे झाले आहे.

3. Bill Payment (बिल भरणे):

इंटरनेट बँकिंगमध्ये वीज, पाणी, इंटरनेट, टेलिफोन, गॅस आणि इतर विविध बिल ऑनलाईन भरण्याची सुविधा आहे. ग्राहक बिल भरण्यासाठी **Auto Pay** किंवा **Standing Instructions** देखील सेट करू शकतो, ज्यामुळे प्रत्येक महिन्याला आपोआप पैसे ट्रान्सफर होतात. हे सुविधा विद्यार्थी आणि गृहस्थांसाठी खूप उपयोगी आहे कारण वेळ वाचतो आणि बिल चुकणे टाळता येते.

4. Recharge (मोबाईल / डेटा रिचार्ज):

मोबाईल, डेटा कार्ड किंवा DTH रिचार्ज इंटरनेट बँकिंगद्वारे सहज करता येतो. ग्राहक आपला मोबाइल नंबर किंवा सेवा प्रदाता निवडून रिचार्ज पूर्ण करू शकतो. यामुळे रिचार्जसाठी दुकान किंवा फिजिकल POS वर जाण्याची गरज नाही.

5. Standing Instructions / Auto-Debit (नियमित पेमेंट ऑटोमॅटिक):

Standing Instructions किंवा Auto-Debit हा फीचर ग्राहकांना नियमित बिल किंवा कर्जाचे EMI आपोआप बँक खाते

डेबिट करून ट्रान्सफर करण्याची सुविधा देतो. यामुळे विसरल्यामुळे Late Fee लागण्याची समस्या टाळता येते. हे सुविधा विद्यार्थ्यांसाठी, कामगारांसाठी आणि व्यवसायिकांसाठी वेळ वाचवते.

6. Download Statement / Passbook (स्टेटमेंट डाउनलोड / पासबुक):

इंटरनेट बँकिंगमध्ये ग्राहक आपले व्यवहार स्टेटमेंट किंवा डिजिटल पासबुक ऑनलाईन पाहू शकतो. यामुळे प्रत्येक व्यवहाराचे तपशील मिळतो, मासिक खर्चाचे नियोजन सोपे होते, आणि आवश्यक असल्यास हे डॉक्युमेंट्स प्रिंट करून व्यवहार पुरावा म्हणून वापरता येतात.

7. Request Cheque / Card (चेकबुक किंवा कार्ड मागणी):

इंटरनेट बँकिंगद्वारे ग्राहक चेकबुक, डेबिट कार्ड किंवा क्रेडिट कार्ड मागवू शकतो. यासाठी बँकेकडे जाण्याची आवश्यकता नाही. चेकबुक किंवा कार्ड पत्ता किंवा शाखेतून वितरित करता येते. हे सुविधा विद्यार्थ्यांसाठी किंवा नवीन ग्राहकांसाठी खूप उपयुक्त आहे.

8. Alerts / Notifications (SMS / Email / Mobile Alerts):

इंटरनेट बँकिंगद्वारे प्रत्येक व्यवहारावर SMS, Email किंवा Mobile Alerts मिळतात. यामुळे ग्राहकाला तत्काळ माहिती मिळते आणि फसवणूक किंवा चुकीचे व्यवहार लगेच ओळखता येतात.

9. UPI / QR Code Payments:

काही इंटरनेट बँकिंग ॲप्समध्ये UPI (Unified Payments Interface) किंवा QR Code वापरून जलद पेमेंट करण्याची

सुविधा आहे. हे सुविधा दुकानदारांकडून किंवा मित्रांकडे पैसे पाठवण्यासाठी खूप सोपी आहे.

Internet Banking – फायदे (Advantages)

1. सोप्या आणि सुलभ व्यवहाराची सुविधा:

Internet Banking वापरून ग्राहक आपल्या खात्यातील व्यवहार घरबसल्या करू शकतो. पैसे पाठवणे, जमा करणे, Bill Payment करणे, रिचार्ज करणे किंवा स्टेटमेंट पाहणे यासाठी बँकेच्या शाखेत जाण्याची गरज नाही. यामुळे विद्यार्थ्यांसाठी, गृहस्थांसाठी, कामगारांसाठी आणि व्यवसायिकांसाठी वेळ वाचतो आणि व्यवहार सोपे होतात.

2. जलद आणि तत्काळ व्यवहार:

Internet Banking मुळे व्यवहारांचे वेळखाऊ होणे टाळता येते. NEFT, RTGS, IMPS किंवा UPI वापरून पैसे काही सेकंदांत किंवा मिनिटांत पाठवता येतात. त्यामुळे मोठ्या किंवा लहान आर्थिक व्यवहारांसाठी तत्काळ सुविधा उपलब्ध होते.

3. सुरक्षितता:

Internet Banking मध्ये प्रत्येक व्यवहार PIN, OTP किंवा Biometric प्रमाणीकरणाद्वारे संरक्षित केला जातो. यामुळे ऑनलाईन फसवणूक, हॅकिंग किंवा चोरीपासून संरक्षण मिळते. ग्राहकांना विश्वास मिळतो की त्यांचे पैसे सुरक्षित आहेत.

4. 24/7 उपलब्धता:

Internet Banking सेवा दिवस-रात्र, आठवडाभर आणि सुट्टीसुद्धा चालू असते. त्यामुळे ग्राहक कुठेही आणि कधीही व्यवहार

करू शकतो. प्रवासादरम्यान पैसे पाठवणे, रात्री उशिरा बिल भरणे किंवा ऑनलाईन स्टेटमेंट तपासणे शक्य होते.

5. खर्चाचे नियोजन आणि व्यवहार ट्रॅक करणे:

Online स्टेटमेंट, SMS किंवा Email Alerts मुळे ग्राहकाला प्रत्येक व्यवहाराचे तपशील मिळतो. यामुळे मासिक खर्च, Pocket Money किंवा व्यवसायिक खर्चाचे नियोजन करणे सोपे होते. On-line व्यवहारामुळे बँक शाखेत जाण्याची गरज कमी होते, ज्यामुळे वेळ आणि पैसे वाचतात.

6. मोठ्या रकमांसाठी उपयुक्तता:

Internet Banking मध्ये RTGS/NEFT सारख्या प्रणाली वापरून मोठ्या रकमांसाठी पैसे तत्काळ पाठवता येतात. हे व्यवसाय, पगार वितरण किंवा गुंतवणुकीसाठी अत्यंत फायदेशीर आहे.

7. पर्यावरणपूरक (Eco-friendly):

Internet Banking मध्ये ऑनलाईन स्टेटमेंट्स, ई-बिल्स आणि डिजिटल रसीदी वापरल्यामुळे कागदाचा वापर कमी होतो. त्यामुळे पेपरलेस व्यवहार शक्य होतो आणि पर्यावरणाचे रक्षण होते.

8. जागतिक व्यवहाराची क्षमता:

Internet Banking वापरून ग्राहक देश-विदेशातून पैसे पाठवू किंवा मिळवू शकतो. विद्यार्थ्यांसाठी, प्रवासी आणि व्यवसायिकांसाठी ही सुविधा खूप उपयुक्त आहे कारण आर्थिक व्यवहार कुठेही आणि कधीही करता येतात.

9. विविध डिजिटल साधने वापरण्याची सुविधा:

ATM, POS, Debit/Credit Card, Mobile Banking, Internet Banking, UPI, QR Code, MMID सारख्या साधनांचा वापर करून व्यवहार सोपे, जलद, सुरक्षित आणि विश्वासाहर् होतात.

Internet Banking – कायदे आणि नियम

1. Reserve Bank of India (RBI) Guidelines:

Internet Banking भारतातील RBI (Reserve Bank of India) द्वारा नियंत्रित केली जाते. RBI ने ग्राहक संरक्षण, सुरक्षित व्यवहार, fraud prevention, आणि बैंकिंग नियमांचे पालन करण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना दिल्या आहेत. सर्व बँकांना हे नियम पाळणे बंधनकारक आहे.

2. IT Act, 2000 (Information Technology Act):

Internet Banking मध्ये व्यवहार डिजिटल स्वरूपात होतात. IT Act, 2000 अंतर्गत ऑनलाईन व्यवहारांसाठी कायदेशीर मान्यता दिली आहे. डिजिटल signatures, e-transaction, data protection यासाठी हा कायदा वापरला जातो. यामुळे ऑनलाईन व्यवहार सुरक्षित आणि कायदेशीरदृष्ट्या वैध ठरतो.

3. Cyber Security Rules:

Internet Banking सुरक्षित राहण्यासाठी बँकांनी cyber security आणि encryption techniques वापरणे बंधनकारक आहे. यामध्ये OTP, PIN, Biometric authentication, Secure Login, Two-factor authentication यांचा समावेश

होतो. या नियमांचे उल्लंघन झाल्यास ग्राहक संरक्षण नियम लागू होतात.

4. Consumer Protection Act, 2019:

Internet Banking मध्ये ग्राहकांना सुरक्षितता आणि सुविधा मिळावी यासाठी **Consumer Protection Act** लागू आहे. कोणताही आर्थिक नुकसान झाल्यास ग्राहक बँकेविरोधात तक्रार करू शकतो.

5. KYC (Know Your Customer) Norms:

Internet Banking सुरु करण्यासाठी **KYC** नियमांचे पालन बंधनकारक आहे. ग्राहकाचे ओळखपत्र, पत्ता, आणि फोटोग्राफ यांची माहिती बँकेकडे जमा केली जाते. यामुळे फसवणूक किंवा चोरी टाळली जाते.

6. Data Privacy & Protection:

ग्राहकांचे आर्थिक डेटा सुरक्षित राहावा यासाठी बँकांना **Data Privacy Rules** पाळणे आवश्यक आहे. ग्राहकांची माहिती तृतीय पक्षाशी शेअर करण्यास परवानगी नाही, आणि सर्व व्यवहार एन्क्रिप्टेड असणे आवश्यक आहे.

7. UPI/Payment System Regulations:

UPI, IMPS, NEFT, RTGS सारख्या digital payment systems वर **NPCI (National Payments Corporation of India)** चे नियम लागू होतात. या नियमानुसार transaction limits, settlement timelines आणि dispute resolution निश्चित केलेले आहेत.

Mobile Banking

परिचय

मोबाईल बँकिंग ही आधुनिक डिजिटल बँकिंगची एक सुविधा आहे जी ग्राहकांना मोबाईल फोन किंवा टॅब्लेटच्या माध्यमातून आपल्या बँक खात्याचे व्यवहार करण्याची क्षमता देते. या सुविधेमुळे ग्राहकांना बँकेच्या शाखेत प्रत्यक्ष जाऊन व्यवहार करण्याची गरज कमी होते. मोबाईल बँकिंग ॲप वापरून पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे, मोबाईल रिचार्ज किंवा डेटा रिचार्ज करणे, स्टेटमेंट तपासणे, QR Code/UPI पेमेंट करणे, आणि कार्ड किंवा चेकबुक मागवणे शक्य होते. मोबाईल बँकिंगचा उपयोग घरबसल्या, प्रवासादरम्यान किंवा ऑफिसवरून सहज करता येतो. या सुविधेमुळे व्यवहार जलद, सोपे आणि सुरक्षित होतात. OTP, PIN किंवा Biometric authentication सारख्या सुरक्षा उपायांमुळे ग्राहकांचे आर्थिक व्यवहार सुरक्षित राहतात आणि फसवणूक किंवा हँकिंगचा धोका कमी होतो. मोबाईल बँकिंगमध्ये 24/7 सुविधा उपलब्ध असते, ज्यामुळे ग्राहक दिवस-रात्र, आठवडाभर आणि सुट्टीसुद्धा कोणत्याही व्यवहारासाठी मोबाईल ॲप वापरू शकतो. यामुळे विद्यार्थ्यांना, गृहस्थांना, कामगारांना आणि व्यवसायिकांना वेळ वाचतो आणि आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ होतात. मोबाईल बँकिंगने व्यवहारांचे निरीक्षण आणि नियोजन सुद्धा सोपे केले आहे. ऑनलाईन स्टेटमेंट, SMS/Email Alerts आणि App Notifications द्वारे ग्राहकांना प्रत्येक व्यवहाराची माहिती तत्काळ मिळते. यामुळे मासिक खर्चाचे नियोजन, बचत आणि आर्थिक निर्णय घेणे सोपे होते. याशिवाय, मोबाईल बँकिंग जागतिक व्यवहार

क्षमता देखील देते. ग्राहक देश-विदेशातून पैसे पाठवू किंवा मिळवू शकतो. UPI, QR Code, MMID आणि इतर डिजिटल पेमेंट्स वापरून मोबाईल बँकिंग ग्राहकांना विविध डिजिटल साधनांचा उपयोग करून आर्थिक व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि विश्वासाह पद्धतीने करण्याची सुविधा देते.

मोबाईल बँकिंगमुळे पेपरलेस व्यवहार शक्य झाले आहेत, ज्यामुळे पर्यावरणपूरक व्यवहार करता येतात. या सुविधेमुळे मोबाईल बँकिंग आजच्या डिजिटल युगातील एक अत्यंत सोयीस्कर, जलद, सुरक्षित आणि विश्वासाह आर्थिक साधन बनले आहे.

मोबाईल बँकिंग – वैशिष्ट्ये

1. सोप्या आणि सुलभ व्यवहाराची सुविधा:

मोबाईल बँकिंगची सर्वात महत्त्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे व्यवहार सुलभ, जलद आणि सुरक्षित होणे. पारंपरिक बँकिंगमध्ये प्रत्येक व्यवहारासाठी शाखेत जावे लागते, रांगेत उभे राहावे लागते आणि वेळही जास्त लागतो, तर मोबाईल बँकिंगमध्ये ग्राहक मोबाईल ॲप किंवा टॅब्लेट वापरून घरबसल्या किंवा कुठूनही आपले खाते पूर्णपणे नियंत्रित करू शकतो. पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे, मोबाईल किंवा डेटा रिचार्ज करणे, स्टेटमेंट तपासणे किंवा चेकबुक मागवणे यांसारखी सर्व कामे काही क्लिकमध्ये करता येतात, ज्यामुळे ग्राहकांचा वेळ वाचतो आणि व्यवहार खूप सोपे होतात.

2. जलद आणि तत्काळ व्यवहार:

मोबाईल बँकिंगमधील दुसरे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यवहाराची गती. पारंपरिक पद्धतींमध्ये पैसे पाठवणे किंवा मिळवणे

अनेक तास किंवा दिवस घेतो, परंतु मोबाईल बँकिंगमध्ये NEFT, RTGS, IMPS, UPI किंवा QR Code सारख्या प्रणाली वापरून व्यवहार काही सेकंदांत किंवा मिनिटांत पूर्ण होतात. यामुळे विद्यार्थ्यांना मित्रांना पैसे पाठवणे, गृहस्थांना बिल भरणे किंवा व्यवसायिकांना माल खरेदीसाठी पैसे तत्काळ पाठवणे सोपे होते.

3. सुरक्षितता:

सुरक्षा मोबाईल बँकिंगची आणखी एक अत्यंत महत्वाची वैशिष्ट्ये आहे. प्रत्येक व्यवहार PIN, OTP किंवा Biometric authentication द्वारे सुरक्षित केला जातो. सुरक्षित नेटवर्क, एन्क्रिप्शन आणि बँक व RBI-नियंत्रित नियमांचे पालन केल्यामुळे ग्राहकांना ऑनलाईन फसवणूक, हॅकिंग किंवा चोरीपासून संरक्षण मिळते. या सुरक्षिततेमुळे मोबाईल बँकिंगमध्ये विश्वास निर्माण होतो आणि मोठ्या आर्थिक व्यवहारांसाठी हे एक सुरक्षित माध्यम ठरते.

4. 24/7 उपलब्धता:

मोबाईल बँकिंगची आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे 24/7 उपलब्धता. दिवस-रात्र, आठवडाभर आणि सुट्टीसुद्धा ग्राहक कुठेही आणि कधीही मोबाईल अॅप वापरून व्यवहार करू शकतो. प्रवासादरम्यान पैसे पाठवणे, रात्री उशिरा बिल भरणे किंवा ऑनलाईन स्टेटमेंट तपासणे हे यामुळे शक्य होते. यामुळे पारंपरिक बँकिंगच्या वेळेच्या मर्यादांना पूर्णपणे मात मिळते आणि आर्थिक व्यवहार कधीही करणे शक्य होते.

5. खर्चाचे नियोजन आणि व्यवहारांचे निरीक्षण:

मोबाईल बँकिंगमुळे ग्राहकांना खर्चाचे नियोजन आणि व्यवहारांचे निरीक्षण करणे सुद्धा खूप सोपे झाले आहे. ऑनलाईन

स्टेटमेंट, SMS/Email Notifications आणि App Alerts वापरून प्रत्येक व्यवहाराचे तपशील मिळतात. यामुळे मासिक खर्च, Pocket Money किंवा व्यवसायिक खर्च सहज ट्रॅक करता येतो. तसेच, ऑनलाईन व्यवहारामुळे बँक शाखेत जाण्याची गरज कमी होते, ज्यामुळे वेळ आणि पैसे वाचतात.

6. जागतिक व्यवहार क्षमता:

मोबाईल बँकिंगने जागतिक व्यवहार करण्याची क्षमता सुद्धा दिली आहे. ग्राहक इंटरनेट किंवा मोबाईल वापरून देश-विदेशातून पैसे पाठवू किंवा मिळवू शकतो. UPI, QR Code, MMID आणि इतर डिजिटल साधनांचा वापर करून मोबाईल बँकिंग ग्राहकांना आर्थिक व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि विश्वासाहर् पद्धतीने करण्याची सुविधा देते.

7. पर्यावरणपूरक व्यवहार:

मोबाईल बँकिंगने पेपरलेस व्यवहार शक्य केले आहेत, जे पर्यावरणपूरक आहेत आणि कागदपत्रांचा वापर कमी करतात. ऑनलाईन स्टेटमेंट्स, ई-बिल्स आणि डिजिटल रसीदी वापरून कागदाचा वापर कमी होतो, ज्यामुळे पर्यावरणाचे रक्षण होते.

8. संपूर्ण डिजिटल अनुभव:

मोबाईल बँकिंग आजच्या डिजिटल युगातील एक अत्यंत सोयीस्कर, जलद, सुरक्षित आणि विश्वासाहर् आर्थिक साधन बनले आहे. ग्राहक विविध डिजिटल साधनांचा (ATM, POS, Debit/Credit Card, Mobile Banking, Internet Banking, UPI, QR Code, MMID) वापर करून कोणत्याही परिस्थितीत आर्थिक व्यवहार सहज आणि सुरक्षितपणे करू शकतो.

मोबाईल बैंकिंग साधने- Tools

1. Mobile Banking App / Mobile Wallet:

मोबाईल बैंकिंगमध्ये मुख्य साधन म्हणजे बँकचा **Mobile App** किंवा **Mobile Wallet**. हे ॲप डाउनलोड करून ग्राहक खाते लॉगिन करतो आणि मोबाईलवरून पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे, रिचार्ज करणे यांसारखी सर्व व्यवहार करता येतात. **Mobile Wallet** मध्ये रकमेची पूर्वनियोजित रकमाही स्टोर करता येते, ज्यामुळे त्वरित पेमेंट करता येते.

2. QR कोड पेमेंट

मोबाईल बैंकिंगमध्ये QR Code वापरून जलद आणि पेपरलेस पेमेंट करता येते. दुकानदार किंवा मित्रांकडून QR Scan करून पैसे तत्काळ ट्रान्सफर केले जातात. यासाठी UPI ID किंवा बँक ॲपची लिंक असणे आवश्यक आहे.

3. UPI (युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस)

Mobile Banking मध्ये UPI वापरून बँक खाते आणि मोबाईल नंबर/UPI ID लिंक करून त्वरित पैसे पाठवता किंवा प्राप्त करता येतात. UPI चा उपयोग QR Code, Mobile Number किंवा Virtual Payment Address द्वारे करता येतो.

लोकप्रिय UPI Apps (India)

1. Google Pay (Tez) – सहज आणि जलद UPI पेमेंटसाठी वापरले जाते.
2. PhonePe – Bill Payment, Recharge आणि UPI fund transfer करता येतो.

3. Paytm – UPI, Wallet आणि Mobile Recharge साठी प्रसिद्ध आहे.
4. BHIM App – सरकारी NPCI द्वारे विकसित केलेले, Basic UPI transactions साठी सोपे.
5. Amazon Pay – E-commerce आणि UPI पेमेंटसाठी वापरले जाते.
6. Airtel Thanks / Airtel Payments Bank App – Airtel ग्राहकांसाठी UPI सुविधा.
7. ICICI Pockets / iMobile App – ICICI बँकेच्या ग्राहकांसाठी UPI आणि Mobile Banking.
8. HDFC PayZapp / HDFC Mobile Banking App – HDFC बँकेच्या ग्राहकांसाठी UPI fund transfer.
9. SBI YONO / SBI Anywhere App – SBI ग्राहकांसाठी UPI आणि बँकिंग सुविधा.
10. Axis Pay / Axis Mobile App – Axis Bank ग्राहकांसाठी UPI सुविधा.

4. मोबाईल रिचार्ज / DTH रिचार्ज / बिल

मोबाईल बँकिंगद्वारे ग्राहक आपल्या Mobile, DTH किंवा Data Card ची रिचार्ज करता येते. तसेच वीज, पाणी, इंटरनेट आणि टेलिफोन सारखे बिल ऑनलाईन भरता येतात. या सुविधा ऑफलाईन बिल पेमेंटपेक्षा खूप सोप्या आणि जलद आहेत.

5 नोटिफिकेशन / SMS / ई-मेल Alerts.

Mobile Banking मध्ये प्रत्येक व्यवहारावर तत्काळ Notification मिळतो. यामुळे व्यवहारांचे निरीक्षण सोपे होते, फसवणूक टाळता येते आणि खर्चाचे नियोजन करता येते.

6. मोबाईल नंबर वापरून फंड ट्रान्सफर

मोबाईल बँकिंगमध्ये Fund Transfer साठी फक्त बँक खाते नंबर न वापरता मोबाईल नंबर वापरून पैसे पाठवता येतात. हे सुविधा मित्र किंवा नातेवाईकांकडे पैसे पाठवण्यासाठी खूप सोपी आहे.

7. कार्डलेस कॅश विड्रॉवल(Cardless Cash Withdrawal)

मोबाईल बँकिंगमध्ये काही बँका Cardless Cash Withdrawal सुविधा देतात. OTP किंवा UPI द्वारे ग्राहक ATM वर जाऊन नकद रक्कम काढू शकतो, जे अत्यंत सोयीस्कर आहे.

8. SMS / Alerts / Notifications

मोबाईल बँकिंगमध्ये SMS, Alerts आणि Notifications हे एक अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. याचा मुख्य उद्देश ग्राहकांना तत्काळ माहिती आणि सुरक्षा पुरवणे हा आहे. प्रत्येक व्यवहार झाल्यावर ग्राहकाला तत्काळ संदेश (SMS) किंवा App Notification पाठवला जातो, ज्यामुळे व्यवहारांचे निरीक्षण सोपे होते आणि फसवणूक टाळता येते. उदाहरणार्थ, जर तुम्ही पैसे पाठवले किंवा प्राप्त केले, मोबाईल रिचार्ज केला, बिल भरले किंवा UPI/QR Code पेमेंट केला, तर तुम्हाला तत्काळ Alert मिळते. यामुळे ग्राहकाला कळते की व्यवहार यशस्वी झाला किंवा नाही.

याशिवाय, Alerts / Notifications ग्राहकांना मासिक खर्च, पगार जमा, बँक खाते शिल्लक, बिल due तारीख, किंवा अकाउंटशी

संबंधित महत्वाची माहिती देते. त्यामुळे ग्राहक आपले आर्थिक नियोजन सहज करू शकतो.

सोप्या शब्दांत सांगायचं तर, SMS, Alerts आणि Notifications हे Mobile Banking च्या सुरक्षा, जागरूकता आणि व्यवहारांचे नियंत्रण सुनिश्चित करणारे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे.

मोबाईल बँकिंग – सुरुवातीच्या अडचणी

1. तंत्रज्ञानाबाबत कमकुवत माहिती:

सुरुवातीला अनेक ग्राहकांना मोबाईल बँकिंगमध्ये ॲप्स, UPI, QR Code किंवा Wallet कसे वापरायचे हे माहित नसते. Net Banking Login, Fund Transfer, Bill Payment किंवा मोबाईल रिचार्ज यांसारख्या सुविधा सुरुवातीला गुंतागुंतीच्या वाटतात. विद्यार्थी, गृहस्थ, कामगार किंवा वृद्ध लोकांना या डिजिटल प्रक्रिया समजायला वेळ लागतो.

2. सुरक्षा आणि विश्वासाचा अभाव:

बऱ्याच लोकांना सुरुवातीला मोबाईल बँकिंगवर विश्वास नसतो. त्यांना वाटते की पैसे पाठवताना चोरी, हँकिंग किंवा फसवणूक होऊ शकते. OTP, UPI PIN किंवा Biometric authentication वापरण्याची सुरक्षितता समजून घेणे सुरुवातीला कठीण जाते.

3. नेटवर्क आणि इंटरनेटची समस्या:

सुरुवातीला मोबाईल बँकिंग वापरताना इंटरनेटचा कमजोर सिग्नल, धीमा डेटा किंवा नेटवर्क खंडित होणे यामुळे व्यवहार अर्धवट

राहतात किंवा अपयशी होतात. यामुळे काही थोडेच ग्राहक अनुभवातून वापरण्यास प्रोत्साहित होतात.

4. व्यवहारांची जटिलता:

Fund Transfer, Bill Payment, Auto-Debit, QR Code Payment, UPI किंवा Wallet वापरण्यात सुरुवातीला अपयश येते. प्रत्येक व्यवहारासाठी OTP, Beneficiary Details, Amount Verification यांसारख्या गोष्टी लक्षात ठेवायला ग्राहकांना अडचण येते.

5. जागरूकतेचा अभाव:

ग्राहकांना मोबाईल बँकिंग च्या सुरक्षिततेच्या नियमांची माहिती नसते. Public Wi-Fi वर Login करणे, Password share करणे किंवा Fake Website वर व्यवहार करणे यासारखे धोके ओळखता येत नाहीत.

6. सरावाची कमतरता:

मोबाईल बँकिंग सुरुवातीला वापरणारे लोक नवीन असल्यामुळे अनेकदा ॲपच्या इंटरफेससह सहज जुळवून घेऊ शकत नाहीत. मोबाईल बँकिंग सुरुवातीला तंत्रज्ञान, सुरक्षितता, विश्वास, नेटवर्क आणि सराव या कारणांमुळे लोकांसाठी आव्हानात्मक वाटते. एकदा सराव आणि मार्गदर्शन मिळाले की, ही सुविधा सुलभ, जलद आणि सुरक्षित बनते

मोबाईल बँकिंग – फायदे

1. व्यवहार सोपे आणि घरबसल्या करता येणे:

मोबाईल बँकिंगमुळे ग्राहकांना शाखेत जाऊन रांगेत उभे राहावे लागत नाही. पैसे पाठवणे, जमा करणे, बिल भरणे, मोबाईल

किंवा डेटा रिचार्ज करणे, स्टेटमेंट पाहणे, चेकबुक मागवणे या सर्व कामे घरबसल्या किंवा प्रवासादरम्यान करता येतात. यामुळे वेळ वाचतो आणि व्यवहार खूप सोपे होतात.

2. व्यवहारांची गती:

मोबाईल बँकिंगमुळे पैसे पाठवणे किंवा मिळवणे अतिशय जलद होते. NEFT, RTGS, IMPS, UPI किंवा QR Code द्वारे व्यवहार काही सेकंदांत किंवा मिनिटांत पूर्ण होतात. यामुळे मोठे किंवा छोटे आर्थिक व्यवहार लगेच करता येतात, जसे मित्रांना पैसे पाठवणे, बिल भरणे किंवा व्यवसायिक व्यवहार करणे.

3. सुरक्षितता:

सर्व व्यवहार PIN, OTP किंवा बायोमेट्रिक वापरून सुरक्षित राहतात. मोबाईल बँकिंगमध्ये सुरक्षित नेटवर्क, एन्क्रिप्शन आणि बँक व RBI-च्या नियमांचे पालन केले जाते. त्यामुळे ऑनलाईन फसवणूक, हॅकिंग किंवा चोरीपासून संरक्षण मिळते.

4. २४/७ उपलब्धता:

मोबाईल बँकिंग दिवस-रात्र, आठवडाभर आणि सुट्टीसुद्धा उपलब्ध असते. प्रवासात, रात्री उशिरा किंवा सुट्टीच्या दिवशीही पैसे पाठवणे, बिल भरणे किंवा स्टेटमेंट तपासणे शक्य होते. पारंपरिक बँकिंगच्या वेळेच्या मर्यादांवर यामुळे मात होते.

5. खर्चाचे नियोजन आणि व्यवहारांचे निरीक्षण:

मोबाईल बँकिंगमुळे ग्राहकांना प्रत्येक व्यवहाराची माहिती तत्काळ मिळते. SMS, App Notification किंवा ई-मेल Alerts द्वारे मासिक खर्च, Pocket Money किंवा व्यवसायिक खर्च सहज तपासता येतो. त्यामुळे आर्थिक नियोजन सोपे होते.

6. जागतिक व्यवहार क्षमता:

मोबाईल बँकिंगमुळे देश-विदेशातून पैसे पाठवणे किंवा मिळवणे शक्य आहे. विद्यार्थी, प्रवासी किंवा व्यवसायिक कोणत्याही ठिकाणाहून व्यवहार करू शकतात.

7. पर्यावरणपूरक व्यवहार:

मोबाईल बँकिंगमुळे कागदपत्रांचा वापर कमी होतो. ऑनलाईन स्टेटमेंट्स, ई-बिल्स आणि डिजिटल पावती वापरून पेपरलेस व्यवहार करता येतात, ज्यामुळे पर्यावरणाचे रक्षण होते.

8. संपूर्ण डिजिटल अनुभव:

मोबाईल बँकिंग ग्राहकांना सुलभ, जलद, सुरक्षित आणि विश्वासाहर् डिजिटल अनुभव देते. ग्राहक विविध साधने वापरून (ATM, POS, Debit/Credit Card, Mobile Banking, UPI, QR Code, MMID) कोणत्याही परिस्थितीत आर्थिक व्यवहार करू शकतो.

मोबाईल बँकिंग – नियम व कायदे

1. आरबीआय मार्गदर्शक तत्त्वे (RBI Guidelines):

मोबाईल बँकिंग भारतात Reserve Bank of India (RBI) द्वारे नियंत्रित आहे. सर्व बँका आणि मोबाईल बँकिंग ॲप्स RBI च्या नियमांचे पालन करतात. व्यवहार करताना बँकेला ग्राहकांची सुरक्षितता, गोपनीयता आणि फसवणूक टाळणे सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

2. डिजिटल व्यवहार सुरक्षितता: सर्व व्यवहार PIN, OTP किंवा बायोमेट्रिक द्वारे सुरक्षित असणे बंधनकारक आहे. हे नियम

ग्राहकांना आर्थिक फसवणूक किंवा हॅकिंगपासून बचावण्यासाठी आहेत.

3. KYC (Know Your Customer) नियम:

मोबाईल बँकिंग सुरू करण्यासाठी KYC प्रक्रिया पूर्ण करणे आवश्यक आहे. यामध्ये ओळखपत्र (ID Proof) आणि पत्त्याचे प्रमाणपत्र (Address Proof) सादर करणे आवश्यक असते. हे नियम फसवणूक टाळण्यासाठी आहेत.

4. Data Privacy / गोपनीयता नियम:

ग्राहकांची माहिती गुप्त ठेवणे बँकेसाठी बंधनकारक आहे. मोबाइल ॲप्स ग्राहकांचा डेटा सुरक्षित ठेवण्यासाठी एन्क्रिप्शन आणि गोपनीयता नियमांचे पालन करतात.

5. IT Act 2000 / Cyber Security नियम:

मोबाईल बँकिंगमध्ये ऑनलाईन व्यवहार करताना Cyber Crime किंवा फसवणूक प्रतिबंधित करण्यासाठी IT Act 2000 आणि अन्य सायबर नियम लागू होतात.

6. NPCI / UPI नियम:

UPI किंवा IMPS सारख्या त्वरित व्यवहारासाठी National Payments Corporation of India (NPCI) च्या नियमांचे पालन करणे बँकेसाठी आवश्यक आहे. हे नियम व्यवहार जलद, सुरक्षित आणि विश्वासासार्ह करण्यासाठी आहेत.

7. ग्राहकांचे जबाबदारी नियम:

ग्राहकांना PIN, Password, UPI ID आणि OTP गोपनीय ठेवणे आवश्यक आहे. चुकीच्या व्यक्तीस माहिती दिल्यास फसवणूक होऊ शकते.

8. तक्रार निवारण (Grievance Redressal):

मोबाईल बँकिंगमध्ये एखादी समस्या आल्यास ग्राहकांना बँकेकडे किंवा RBI / NPCI च्या माध्यमातून तक्रार निवारण मिळते.

बँकिंग प्रकार – तुलना सारणी

श्रेणी / प्रकार	अर्थ (Meaning)	वैशिष्ट्ये (Features)	साधने / Tools	फायदे (Advantages)
इलेक्ट्रॉनिक बँकिंग (Electronic Banking / E-Banking)	पारंपरिक बँकिंगपेक्षा डिजिटल माध्यमातून बँकिंग व्यवहार करणे.	व्यवहार जलद, सुरक्षित, घरबसल्या करता येतात; २४/७ उपलब्धता; खर्चाचे नियोजन सोपे.	ATM, Debit/Credit Card, POS, Internet Banking, Mobile Banking, UPI, QR Code, MMID	वेळ वाचतो, व्यवहार सुरक्षित, कागदपत्र कमी, घरबसल्या व्यवहार करता येतात, जागतिक व्यवहार शक्य.
इंटरनेट बँकिंग (Internet Banking / Net Banking)	इंटरनेट वापरून खाते तपासणे, पैसे पाठवणे, बिल भरणे	घरबसल्या व्यवहार; NEFT/RTGS/IMPS; UPI/QR Code; सुरक्षितता PIN, OTP, Biometric; २४/७ उपलब्ध.	Net Banking Login, Fund Transfer (NEFT/RTGS/IMPS), Bill Payment, Recharge, Auto-Debit, Download	व्यवहार जलद, मोठ्या रकमेचे पैसे सहज ट्रान्सफर, खर्चाचे नियोजन सोपे,

श्रेणी / प्रकार	अर्थ (Meaning)	वैशिष्ट्ये (Features)	साधने / Tools	फायदे (Advantages)
	किंवा स्टेटमेंट पाहणे.		Statement, Request Cheque/Card	व्यवहारांचे निरीक्षण, पेपरलेस व्यवहार.
मोबाईल बँकिंग (Mobile Banking)	मोबाईल फोन वापरून खाते पूर्णपणे नियंत्रित करणे आणि व्यवहार करणे.	घरबसल्या व्यवहार; जलद पैसे ट्रान्सफर; UPI, QR Code, Wallet; MMID; सुरक्षित PIN/OTP/Biometric; २४/७ उपलब्ध.	Mobile Banking App, QR Code Payment, UPI, MMID-based IMPS, Mobile/DTH Recharge, Bill Payment, SMS/Notification, Fund Transfer using Mobile Number, Cardless Cash Withdrawal	घरबसल्या व्यवहार, जलद व्यवहार, सुरक्षित, खर्चाचे नियोजन सोपे, जागतिक व्यवहार शक्य, पर्यावरणपूरक, विविध डिजिटल साधने वापरता येतात.

2.4 सध्याचे ट्रेंड: व्हॉट्सअॅप बँकिंगची ओळख, एआय आणि चॅटबॉट बँकिंग, तसेच इतर निवृत्ती बचत आणि दीर्घकालीन बचत उद्दिष्टे.

आजच्या डिजिटल युगात बँकिंग सेवा अधिक सोपी, जलद आणि सर्वांसाठी सहज उपलब्ध करण्यासाठी बँका नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करत आहेत. त्यापैकी व्हॉट्सअॅप बँकिंग ही एक महत्त्वाची सेवा आहे. व्हॉट्सअॅप हे जगभरात मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाणारे मेसेजिंग अॅप असल्यामुळे बँका या प्लॅटफॉर्मचा उपयोग करून ग्राहकांना थेट त्यांच्या मोबाईलवर बँकिंग सुविधा देत आहेत. व्हॉट्सअॅप बँकिंगच्या मदतीने ग्राहकांना बँक शाखेत न जाता किंवा वेगळे अॅप वापरल्याशिवाय खाते शिल्लक तपासणे, मिनी स्टेटमेंट पाहणे, कर्ज व इतर सेवांची माहिती मिळवणे यांसारख्या अनेक सुविधा मिळू शकतात. यामुळे बँकिंग प्रक्रिया अधिक सोपी, वेळ वाचवणारी आणि वापरण्यास सुलभ बनली आहे. तसेच, ही सेवा 24x7 उपलब्ध असल्यामुळे ग्राहकांना कधीही आणि कुठूनही बँकिंग सेवा मिळू शकते. त्यामुळे व्हॉट्सअॅप बँकिंग हे आधुनिक डिजिटल बँकिंगमधील एक महत्त्वाचे आणि उपयुक्त पाऊल मानले जाते. आजच्या डिजिटल आणि वेगवान युगात बँकिंग सेवा अधिक सोपी, सुरक्षित आणि ग्राहकांसाठी सहज उपलब्ध करण्यासाठी बँका विविध आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करत आहेत. या तंत्रज्ञानामध्ये व्हॉट्सअॅप बँकिंग ही एक महत्त्वाची आणि नाविन्यपूर्ण सेवा म्हणून समोर आली आहे. व्हॉट्सअॅप हे जगभरात सर्वाधिक वापरले जाणारे मेसेजिंग अॅप असल्यामुळे अनेक बँकांनी या प्लॅटफॉर्मचा वापर करून ग्राहकांना थेट त्यांच्या मोबाईलवर बँकिंग सुविधा देण्यास सुरुवात केली आहे.

व्हॉट्सअप बँकिंगच्या मदतीने ग्राहकांना बँकेच्या शाखेत जाण्याची किंवा वेगळे मोबाइल बँकिंग अॅप वापरण्याची गरज कमी होते. ग्राहक फक्त व्हॉट्सअपवर बँकेच्या अधिकृत क्रमांकाशी चॅट करून अनेक सेवा वापरू शकतात. उदाहरणार्थ, खाते शिल्लक तपासणे, मिनी स्टेटमेंट मिळवणे, चेकबुकसाठी विनंती करणे, कर्ज व इतर बँकिंग उत्पादनांची माहिती मिळवणे, एटीएम किंवा शाखेचे स्थान शोधणे इत्यादी सुविधा सहज मिळू शकतात. काही बँका ग्राहकांना बिल पेमेंट, कार्ड ब्लॉक करणे, किंवा तक्रार नोंदविणे यांसारख्या अतिरिक्त सुविधा देखील देतात.

या सेवेमध्ये प्रामुख्याने चॅटबॉट तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. चॅटबॉट म्हणजे एक स्वयंचलित संगणकीय प्रणाली जी ग्राहकांच्या संदेशांना लगेच उत्तर देते आणि आवश्यक माहिती पुरवते. त्यामुळे ग्राहकांना जलद प्रतिसाद मिळतो आणि बँकेचा वेळही वाचतो.

व्हॉट्सअप बँकिंगचा आणखी एक महत्त्वाचा फायदा म्हणजे ही सेवा 24 तास आणि आठवड्याचे सातही दिवस उपलब्ध असते. त्यामुळे ग्राहकांना कधीही आणि कुठूनही बँकिंग सेवा मिळू शकते. यामुळे ग्रामीण भागातील किंवा व्यस्त जीवनशैली असलेल्या लोकांसाठी बँकिंग अधिक सोपे आणि सुलभ झाले आहे. सुरक्षेच्या दृष्टीनेही बँका विविध उपाययोजना करतात. ग्राहकांची माहिती सुरक्षित ठेवण्यासाठी अधिकृत व्हॉट्सअप खाते, ओटीपी (OTP) पडताळणी आणि सुरक्षित सर्व्हर यांचा वापर केला जातो. त्यामुळे ग्राहकांना सुरक्षित आणि विश्वासासार्ह पद्धतीने बँकिंग सेवा मिळू शकतात. एकूणच, व्हॉट्सअप बँकिंगमुळे बँकिंग सेवा अधिक जलद,

सोपी, डिजिटल आणि ग्राहककेंद्रित बनत आहेत. त्यामुळे आधुनिक बँकिंग प्रणालीमध्ये व्हाट्सअप बँकिंगला मोठे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

व्हाट्सअप बँकिंग ही एक डिजिटल बँकिंग सेवा आहे जी ग्राहकांना त्यांच्या बँक खात्याशी संबंधित माहिती मिळवण्यासाठी व्हाट्सअपचा वापर करण्याची सुविधा देते.

प्रमुख बँकांनी ही सेवा उपलब्ध करून दिली आहे

- बँक ऑफ बडोदा,
- एसबीआय,
- एचडीएफसी,
- आयसीआयसीआय,
- एक्सिस बँक,
- पंजाब नॅशनल बँक,
- कॅनरा बँक,
- युनियन बँक ऑफ इंडिया,
- इंडियन बँक,
- सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया,
- बँक ऑफ इंडिया,
- यूसीओ बँक,
- पंजाब अँड सिंध बँक,
- बँक ऑफ महाराष्ट्र,
- आयडीबीआय बँक,
- यस बँक,
- आयडीएफसी फिस्ट बँक,

- कोटक महिंद्रा बँक

व्हाट्सअप बँकिंगच्या सुविधांमध्ये:

- खाते शिल्लक तपासणे
- मिनी स्टेटमेंट मिळवणे
- पूर्ण बँक स्टेटमेंट PDF डाउनलोड
- डेबिट/क्रेडिट कार्ड ब्लॉक करणे
- नवीन चेकबुक विनंती
- कर्जाची माहिती
- फिक्स्ड/Recurring डिपॉझिट माहिती

व्हाट्सअप बँकिंग सुरू करण्यासाठी, ग्राहकांना त्यांच्या बँकेचा अधिकृत व्हाट्सअप नंबर सेव्ह करून "Hi" असा मेसेज पाठवावा लागतो. त्यानंतर, ग्राहकांना एक मेनू मिळतो ज्यामध्ये ते विविध सेवांची निवड करू शकतात .

राष्ट्रीयीकृत बँका या आपल्या ग्राहकांना सुरक्षित आणि विश्वासार्ह बँकिंग सेवा देणाऱ्या देशातील महत्त्वाच्या वित्तीय संस्था आहेत. ग्राहकांना अधिक सोयीस्कर सेवा मिळाव्यात यासाठी या बँकांकडून विविध डिजिटल सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. याच पार्श्वभूमीवर अनेक राष्ट्रीयीकृत बँकांनी आपल्या ग्राहकांसाठी नवीन डिजिटल डिलिव्हरी चॅनल म्हणून व्हाट्सअप बँकिंग सेवा सुरू केली आहे. ज्यांचे खाते राष्ट्रीयीकृत बँकेत आहे त्यांच्यासाठी ही आनंदाची बाब आहे. कारण आता ग्राहकांना बँकेत प्रत्यक्ष जाण्याची गरज नसून, घरबसल्या व्हाट्सअप बँकिंगच्या माध्यमातून अनेक बँकिंग कामे सहजपणे करता येणार आहेत. आपण

राष्ट्रीयीकृत बँकांनी सुरु केलेल्या व्हॉट्सअप बँकिंग सेवेची प्रमुख वैशिष्ट्ये जाणून घेणार आहोत.

तसेच व्हॉट्सअप बँकिंगच्या माध्यमातून ग्राहकांना कोणकोणत्या बँकिंग सेवा घरबसल्या मिळू शकतात, याची सविस्तर माहिती देखील पाहणार आहोत.

व्हॉट्सअप बँकिंग म्हणजे काय?

आजच्या डिजिटल युगामध्ये बँकिंग सेवा देखील वेगाने ऑनलाइन होत आहेत. ग्राहकांना बँकेत वारंवार जाण्याची गरज कमी व्हावी आणि त्यांना घरबसल्या बँकिंग सेवा मिळाव्यात यासाठी अनेक बँकांनी व्हॉट्सअप बँकिंग ही सुविधा सुरु केली आहे.

व्हॉट्सअप बँकिंग ही एक आधुनिक डिजिटल बँकिंग सेवा आहे. या सेवेच्या माध्यमातून ग्राहकांना व्हॉट्सअप या लोकप्रिय मेसेजिंग अॅपच्या मदतीने विविध बँकिंग कामे करता येतात. म्हणजेच ग्राहकांना फक्त व्हॉट्सअपवर संदेश पाठवून आपल्या खात्याशी संबंधित माहिती मिळवता येते.

आज अनेक राष्ट्रीयीकृत तसेच खाजगी बँकांनी ही सेवा आपल्या ग्राहकांसाठी उपलब्ध करून दिली आहे. त्यामुळे बँकिंग प्रक्रिया अधिक सोपी, जलद आणि सोयीस्कर झाली आहे.

व्हॉट्सअप बँकिंगचे महत्त्व

व्हॉट्सअप बँकिंग सेवा सुरु होण्यामागील मुख्य उद्देश म्हणजे ग्राहकांना सुलभ आणि जलद बँकिंग सुविधा उपलब्ध करून देणे. पूर्वी एखाद्या छोट्या कामासाठी देखील ग्राहकांना बँकेत जावे लागायचे. त्यामुळे वेळ आणि श्रम दोन्ही खर्च होत होते. परंतु आता व्हॉट्सअप बँकिंगच्या माध्यमातून ग्राहकांना अनेक सेवा घरबसल्या

मिळू शकतात. यामुळे बँकेतील गर्दी देखील कमी होते आणि ग्राहकांचा वेळही वाचतो. ही सेवा विशेषतः ग्रामीण भागातील किंवा व्यस्त जीवनशैली असलेल्या लोकांसाठी खूप उपयुक्त ठरते.

व्हॉट्सअप बँकिंगद्वारे मिळणाऱ्या प्रमुख सुविधा

व्हॉट्सअप बँकिंगच्या मदतीने ग्राहकांना अनेक प्रकारच्या बँकिंग सेवा उपलब्ध होतात. त्यातील काही महत्त्वाच्या सेवा पुढीलप्रमाणे आहेत.

- खात्यातील उपलब्ध शिल्लक (Account Balance) तपासणे
- शेवटच्या काही व्यवहारांचे मिनी स्टेटमेंट मिळवणे
- डेबिट कार्ड ब्लॉक करण्याची सुविधा
- चेकबुकसाठी विनंती (Cheque Book Request) करणे
- खात्याशी संबंधित मूलभूत माहिती मिळवणे
- कर्ज खात्याची माहिती तपासणे
- बँकेच्या विविध योजनांबाबत माहिती मिळवणे
- यूपीआय सेवा अक्षम (Disable) करण्याची सुविधा
- देशांतर्गत व्यवहारांसाठी डेबिट कार्ड अक्षम करण्याची सुविधा
- आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांसाठी डेबिट कार्ड अक्षम करण्याची सुविधा
- चेकबुक विनंतीची स्थिती (Status) तपासणे
- व्हॉट्सअप बँकिंगसाठी नोंदणी आणि नोंदणी रद्द करण्याची सुविधा

या सर्व सेवा ग्राहकांना अतिशय सोप्या पद्धतीने उपलब्ध होतात.

कर्ज आणि आर्थिक सेवांची माहिती

व्हॉट्सअप बँकिंग प्लॅटफॉर्मवरून ग्राहकांना विविध कर्ज योजनांबद्दल माहिती देखील मिळू शकते. काही बँका डिजिटल पद्धतीने कर्जाविषयी प्राथमिक माहिती देतात.

उदाहरणार्थ:

- पर्सनल लोन
- ऑटो लोन
- होम लोन
- मुद्रा लोन

ग्राहकांना या योजनांबद्दल माहिती मिळाल्यानंतर ते पुढील प्रक्रिया पूर्ण करू शकतात.

व्हॉट्सअप बँकिंग सेवा कशी सुरू करावी?

व्हॉट्सअप बँकिंग सेवा वापरण्यासाठी ग्राहकांना एक सोपी प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते.

1. सर्वप्रथम बँकेचा अधिकृत व्हॉट्सअप क्रमांक आपल्या मोबाईलमध्ये सेव्ह करावा.
2. त्यानंतर व्हॉट्सअपवरून त्या क्रमांकावर "Hi" असा संदेश पाठवावा.
3. पुढे ग्राहकाला भाषा निवडण्याचा पर्याय दिला जातो.
4. आवश्यक असल्यास ओटीपीद्वारे ओळख पडताळणी केली जाते.
5. त्यानंतर ग्राहकाला विविध बँकिंग सेवांचा उपयोग करता येतो.

ही प्रक्रिया पूर्ण केल्यानंतर ग्राहक व्हॉट्सअॅपवरूनच अनेक बँकिंग सेवा वापरू शकतात.

व्हॉट्सअॅप बँकिंग कोणत्या भाषांमध्ये उपलब्ध आहे?

ग्राहकांच्या सोयीसाठी व्हॉट्सअॅप बँकिंग सेवा सामान्यतः दोन प्रमुख भाषांमध्ये उपलब्ध असते.

- इंग्रजी
- हिंदी

ग्राहक आपल्या सोयीप्रमाणे भाषा निवडून सेवा वापरू शकतात.

व्हॉट्सअॅप बँकिंगचे फायदे

व्हॉट्सअॅप बँकिंगचे अनेक फायदे आहेत.

- ग्राहकांना बँकेत जाण्याची गरज कमी होते
- वेळ आणि श्रमांची बचत होते
- बँकिंग सेवा जलद मिळतात
- मोबाईलवरूनच माहिती मिळते
- सोपी आणि वापरण्यास सुलभ प्रणाली

या सर्व कारणांमुळे व्हॉट्सअॅप बँकिंग सेवा दिवसेंदिवस अधिक लोकप्रिय होत आहे.

व्हॉट्सअॅप बँकिंग सेवा सुरक्षित आहे का?

होय, व्हॉट्सअॅप बँकिंग सेवा सुरक्षित मानली जाते. ही सेवा एंड-टू-एंड एन्क्रिप्शन तंत्रज्ञानावर आधारित असते. त्यामुळे ग्राहक आणि बँक यांच्यातील संवाद सुरक्षित राहतो. याशिवाय काही महत्त्वाच्या सेवांसाठी ओटीपी (OTP) पडताळणी केली जाते.

त्यामुळे अनधिकृत व्यक्तीला ग्राहकाच्या खात्याची माहिती मिळण्याची शक्यता कमी होते.

निष्कर्ष

व्हॉट्सअप बँकिंग ही आधुनिक काळातील एक अत्यंत उपयुक्त डिजिटल बँकिंग सेवा आहे. या सेवेच्या माध्यमातून ग्राहकांना घरबसल्या अनेक बँकिंग सुविधा सहजपणे मिळू शकतात. यामुळे बँकिंग प्रक्रिया अधिक सोपी, जलद आणि सुरक्षित झाली आहे.

भविष्यात डिजिटल बँकिंगचा वापर आणखी वाढण्याची शक्यता असून व्हॉट्सअप बँकिंगसारख्या सुविधा ग्राहकांसाठी अधिक सोयीस्कर ठरणार आहेत. भविष्यात डिजिटल बँकिंगचा वापर आणखी वाढण्याची शक्यता असून व्हॉट्सअप बँकिंगसारख्या सुविधा ग्राहकांसाठी अधिक सोयीस्कर ठरणार आहेत.

एआय आणि चॅटबॉट बँकिंग: आधुनिक डिजिटल बँकिंगची क्रांती

सध्याच्या डिजिटल युगात बँकिंग सेवा फक्त शाखांपुरती मर्यादित राहिल्या नाहीत. इंटरनेट, स्मार्टफोन ॲप्स, व्हॉट्सअप बँकिंग आणि इतर डिजिटल चॅनल्समुळे ग्राहकांना बँकिंग सेवा

घरबसल्या मिळू शकतात. या बदलामागील मुख्य तंत्रज्ञान म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि चॅटबॉट्स.

एआय (Artificial Intelligence) म्हणजे संगणक किंवा सॉफ्टवेअर प्रणाली माणसासारखे विचार करू शकतात, माहितीचे विश्लेषण करू शकतात आणि योग्य निर्णय घेऊ शकतात. बँकिंग क्षेत्रात एआयचा वापर ग्राहक सेवा सुधारण्यासाठी, व्यवहारांचा डेटा तपासण्यासाठी, फसवणूक ओळखण्यासाठी आणि डिजिटल सेवा अधिक प्रभावी बनवण्यासाठी केला जातो.

चॅटबॉट हे एआयवर आधारित संवादात्मक प्रणाली आहे जी ग्राहकांच्या प्रश्नांना त्वरित उत्तर देते. बँकिंग क्षेत्रात चॅटबॉटचा वापर ग्राहकांना २४ तास सेवा देण्यासाठी, खाते तपासण्यासाठी, कर्जाबाबत माहिती देण्यासाठी आणि व्यवहारांमध्ये मार्गदर्शन करण्यासाठी केला जातो.

AI आणि चॅटबॉट बँकिंगचे महत्व

1. ग्राहक सेवा सुधारते

पारंपरिक बँकिंगमध्ये ग्राहकांना अनेकदा शाखेत जावे लागते, तर चॅटबॉटद्वारे कोणत्याही वेळी माहिती मिळते.

2. वेळेची बचत होते

ग्राहकांना प्रत्यक्ष बँकेत जाण्याची आवश्यकता नसल्यामुळे वेळ वाचतो.

3. डेटा विश्लेषण सोपे होते

एआय सिस्टम ग्राहकांच्या व्यवहारांचा डेटा तपासून त्यांना वैयक्तिक सल्ला देऊ शकतात.

4. फसवणूक ओळखण्यात मदत

एआय प्रणाली संशयास्पद व्यवहार त्वरित ओळखतात आणि सुरक्षा सुनिश्चित करतात.

5. व्यवहार जलद होतात

ऑनलाईन व्यवहार, कर्ज अर्ज, पेमेंट्स आणि खाते तपासणी चॅटबॉटद्वारे क्षणात करता येतात.

चॅटबॉट बँकिंग कशी काम करते?

चॅटबॉट बँकिंग हे संगणकावर किंवा स्मार्टफोन ॲपवर आधारित असते. ग्राहक एका मेसेजिंग प्लॅटफॉर्मवर (जसे की व्हाट्सॲप, फेसबुक मेसेंजर) संदेश पाठवतात. चॅटबॉट हा संदेश वाचतो, त्याचा अर्थ समजतो आणि योग्य प्रतिसाद पाठवतो.

उदाहरणार्थ, एखाद्या ग्राहकाने "माझ्या खात्याची शिल्लक किती आहे?" असा संदेश पाठवला तर चॅटबॉट लगेच खात्याची शिल्लक प्रदर्शित करतो. यासाठी ग्राहकाचे ओटीपीद्वारे पडताळणी (verification) होते, ज्यामुळे सुरक्षा सुनिश्चित केली जाते.

एआय बँकिंगचे विविध उपयोग

1. खाते तपासणी आणि व्यवहार

ग्राहक आपल्या खात्याची शिल्लक, मिनी स्टेटमेंट, चेकबुक रिक्वेस्ट्स, डेबिट/क्रेडिट कार्ड ब्लॉकिंग अशा सुविधा चॅटबॉटद्वारे घेऊ शकतात.

2. कर्ज सेवा

एआय प्रणाली कर्ज अर्जाची प्राथमिक तपासणी करू शकतात. उदाहरणार्थ, होम लोन, पर्सनल लोन, ऑटो लोन, मुद्रा लोन या

प्रकारच्या कर्जासाठी अर्जाची स्थिती, आवश्यक कागदपत्रे आणि रक्कम याबाबत मार्गदर्शन मिळते.

3. फसवणूक आणि धोके ओळखणे

एआय प्रणाली संशयास्पद व्यवहार ओळखतात आणि त्वरित अलर्ट पाठवतात. त्यामुळे ग्राहकांना आर्थिक नुकसान होण्याची शक्यता कमी होते.

4. ग्राहक सल्ला आणि मार्गदर्शन

ग्राहकांच्या मागणीनुसार एआय वैयक्तिक आर्थिक सल्ला देते. उदाहरणार्थ, बचत योजना, गुंतवणूक पर्याय, मुदत ठेव योजनांबाबत सल्ला.

5. भाषा निवड आणि सुलभ संवाद

चॅटबॉट्स बहुभाषिक सेवा देतात. ग्राहक इंग्रजी, हिंदी किंवा स्थानिक भाषेत संवाद साधू शकतात.

एआय आणि चॅटबॉट बँकिंगचे फायदे

- 24 तास सेवा उपलब्ध ग्राहकांना कोणत्याही वेळी सेवा मिळते.
- जलद आणि सोपी सेवा मिनिटात व्यवहार तपासता येतात.
- शाखांवरील ताण कमी ऑनलाइन सेवा वापरल्यामुळे शाखांमध्ये गर्दी कमी होते.
- सुरक्षितता एंड-टू-एंड एन्क्रिप्शन आणि ओटीपी पडताळणीमुळे सुरक्षित व्यवहार.
- कस्टमाइज्ड सेवा एआय ग्राहकांच्या मागणीनुसार वैयक्तिकृत सेवा देऊ शकतो.

एआय बँकिंगचे उदाहरण

- व्हॉट्सअप बँकिंग: ग्राहकांना घरबसल्या खाते तपासणे, मिनी स्टेटमेंट मिळवणे, डेबिट कार्ड ब्लॉक करणे, चेकबुक विनंती करणे शक्य.
- मोबाईल ॲप्समध्ये AI: SBI, HDFC, ICICI सारख्या बँकांमध्ये चॅटबॉटद्वारे २४ तास ग्राहक सेवा.
- कस्टमर सपोर्ट AI: फसवणूक ओळखणे, व्यवहार मॉनिटर करणे, तात्काळ अलर्ट देणे.

AI बँकिंगच्या भविष्यातील ट्रेड

1. पूर्ण ऑटोमेशन भविष्यात बँकिंग प्रक्रियांचे ७०-८०% काम एआयवर आधारित असेल.
2. व्हॉइस बँकिंग ग्राहक फक्त आवाज वापरून व्यवहार करू शकतील.
3. इमोशन AI ग्राहकांच्या भावना ओळखून त्यांना अधिक संवेदनशील मार्गदर्शन मिळेल.
4. ब्लॉकचेन आणि एआय व्यवहारांचे सुरक्षित रेकॉर्ड ठेवण्यासाठी ब्लॉकचेन तंत्रज्ञानासह एआयचा वापर.
5. ग्राहक अनुभव सुधारणा AI च्या मदतीने वैयक्तिकृत सेवा आणि ऑफर्स देणे अधिक सुलभ होईल.

सुरक्षेची माहिती

AI आणि चॅटबॉट बँकिंग सुरक्षित आहेत. मुख्य सुरक्षा उपाय:

- एंड-टू-एंड एन्क्रिप्शन
- ओटीपी पडताळणी
- मल्टी-फॅक्टर ऑथेंटिकेशन

- सतत ट्रॅकिंग आणि अलर्ट

या सुरक्षा उपायांमुळे ग्राहकांचा डेटा आणि व्यवहार सुरक्षित राहतो.

निष्कर्ष

AI आणि चॅटबॉट बँकिंग आधुनिक डिजिटल बँकिंगचा भविष्यकाळ आहे. यामुळे ग्राहकांना जलद, सोपी, सुरक्षित आणि 24 तास उपलब्ध सेवा मिळते. भविष्यात या तंत्रज्ञानाचा वापर आणखी वाढेल, ज्यामुळे बँकिंग अधिक स्मार्ट, कार्यक्षम आणि ग्राहक-केंद्रित वनेल.

बऱ्याचदा लोक “AI” आणि “चॅटबॉट” हे शब्द एकत्र वापरतात, पण हे दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत.

1. एआय (Artificial Intelligence – कृत्रिम बुद्धिमत्ता)

- एआय म्हणजे संगणक प्रणाली जी माणसाप्रमाणे विचार करू शकते, डेटा विश्लेषण करू शकते आणि निर्णय घेऊ शकते.
- बँकिंगमध्ये एआयचा वापर:
 - फसवणूक ओळखणे (Fraud Detection)
 - ग्राहक व्यवहाराचा डेटा विश्लेषण करून वैयक्तिक सल्ला देणे
 - कर्ज मंजूरी किंवा गुंतवणूक सल्ला
 - भविष्यातील व्यवहारांचा अंदाज लावणे
- एआय ही एक व्यापक तंत्रज्ञान प्रणाली आहे, जी बँकिंगच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये वापरली जाते, फक्त चॅटबॉटपुरती मर्यादित नाही.

चॅटबॉट

- चॅटबॉट म्हणजे एक संवादात्मक सॉफ्टवेअर प्रोग्राम जो एआयच्या मदतीने ग्राहकांशी संवाद साधतो.
- बँकिंगमध्ये चॅटबॉटचा वापर:
 - खात्याची शिल्लक विचारणे
 - मिनी स्टेटमेंट मिळवणे
 - डेबिट/क्रेडिट कार्ड ब्लॉक करणे
 - चेकबुकसाठी विनंती करणे

चॅटबॉट ही AI वर आधारित एक specific tool/service आहे, जी फक्त संवाद (Chat) साधण्यासाठी तयार केलेली आहे.

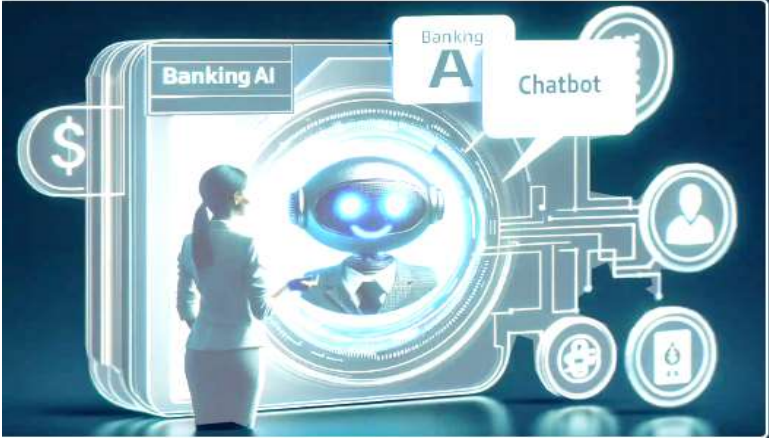
मुख्य फरक (AI & CHATBOT)

वैशिष्ट्य	AI	Chatbot
व्याप्ती	व्यापक – निर्णय, डेटा विश्लेषण, भविष्यवाणी	मर्यादित – संवाद आणि basic बँकिंग सेवा
उद्देश	बुद्धिमत्तेने काम करणे, निर्णय घेणे	ग्राहकांशी संवाद साधणे
वापर	Fraud detection, personalized advice, analytics	Account balance, mini statement, service requests
अवलंबित्व	स्वतंत्र तंत्रज्ञान	AI वर आधारित, म्हणजेच चॅटबॉट AI चा उपयोग करतो

सोपी उदाहरणे

- **AI:** ग्राहकाच्या व्यवहारांचा डेटा तपासून त्याला कर्जासाठी पात्र आहे की नाही हे ठरवणे.

चॅटबॉट: ग्राहक व्हॉट्सअॅपवर “माझ्या खात्याची शिल्लक किती आहे?” विचारतो, चॅटबॉट लगेच उत्तर देतो.

इतर निवृत्ती बचत आणि दीर्घकालीन बचत उद्दिष्टे

आर्थिक नियोजनाच्या दृष्टीने बचत करणे खूप महत्वाचे आहे. केवळ रोजच्या खर्चासाठी नाही तर भविष्यातील गरजा, निवृत्तीच्या काळात आर्थिक सुरक्षितता आणि दीर्घकालीन आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी देखील बचत आवश्यक असते. इतर निवृत्ती बचत योजना आणि दीर्घकालीन बचत उपक्रम हे व्यक्तीला भविष्यात आर्थिक स्थैर्य आणि आत्मनिर्भरता मिळवून देण्याचे साधन आहेत. योग्य नियोजन करून या बचत योजनांचा फायदा घेतल्यास अचानक उद्ध्वणाऱ्या आर्थिक अडचणींवर मात करणे सोपे होते, तसेच निवृत्तीनंतरही आर्थिक स्थैर्य राखता येते. इतर निवृत्ती बचत आणि दीर्घकालीन बचत उद्दिष्टे एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्यात मोठा

सकारात्मक बदल घडवून आणू शकतात. नियमितपणे बचत केल्यामुळे भविष्यातील आर्थिक गरजा सुरक्षितपणे पूर्ण करता येतात आणि निवृत्तीनंतर आर्थिक स्थैर्य मिळते. अशा बचतीमुळे अनपेक्षित खर्च, आरोग्यविषयक अडचणी किंवा इतर आपत्कालीन परिस्थितींना सामोरे जाणे सोपे होते. तसेच दीर्घकालीन बचत केल्यामुळे व्यक्तीला आर्थिक स्वावलंबन मिळते, ताणतणाव कमी होतो आणि आयुष्य अधिक सुरक्षित व नियोजनबद्ध पद्धतीने जगता येते. त्यामुळे बचत ही केवळ पैशांची साठवण नसून ती भविष्यातील सुरक्षित आणि स्थिर जीवनाची मजबूत पायाभरणी ठरते. इतर निवृत्ती बचत आणि दीर्घकालीन बचत उद्दिष्टांसाठी अनेक प्रकारचे निधी उपलब्ध असतात. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या गरजा, उत्पन्न आणि नोकरी किंवा व्यवसायाच्या स्वरूपानुसार योग्य निधी निवडणे आवश्यक असते. काही निधी विशेषतः नोकरी करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांसाठी असतात, तर काही योजना व्यवसाय करणारे किंवा स्वतंत्रपणे उत्पन्न मिळवणाऱ्या व्यक्तींनाही उपलब्ध असतात. ज्यामध्ये गुंतवणूक करणे सोपे वाटते आणि आपल्या आर्थिक क्षमतेनुसार नियमित बचत करता येते असा निधी निवडल्यास भविष्यासाठी चांगली आर्थिक तयारी करता येते. अशा प्रकारच्या योजनांमध्ये गुंतवणूक केल्यामुळे निवृत्तीनंतरचे आयुष्य अधिक सुरक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या स्थिर बनवता येते.

निवृत्तीनंतरचा काळ अधिक सुरक्षित आणि सुकर करण्यासाठी खाली विविध प्रकारच्या निधीची माहिती दिलेली आहे.

सार्वजनिक निवृत्ती बचत योजना (Public Retirement Savings Schemes)

सार्वजनिक निवृत्ती बचत योजना म्हणजे सरकार किंवा अधिकृत संस्थांमार्फत उपलब्ध करून दिल्या जाणाऱ्या दीर्घकालीन बचत व निवृत्ती-आधारित योजना आहेत. या योजनांचा मुख्य उद्देश म्हणजे व्यक्तींना त्यांच्या कामकाजी आयुष्याच्या शेवटच्या टप्यानंतर आर्थिक सुरक्षितता व नियमित उत्पन्न प्रदान करणे. अशा योजनांतर्गत नागरिक किंवा कामगार त्यांच्या उत्पन्नातून ठराविक रक्कम जमा करतात आणि त्या रकमेवर व्याज मिळते किंवा गुंतवणूक वाढते. या कोषातून निवृत्तीच्या वेळी किंवा विशिष्ट वयोमर्यादेनंतर नियमित पेन्शन, मासिक लाभ किंवा एकत्रित रक्कम मिळते. सार्वजनिक निवृत्ती बचत योजना सामान्यतः कर-लाभ (Tax Benefits) देतात, ज्यामुळे गुंतवणूक केलेली रक्कम आणि त्यावर मिळणारा परतावा दोन्ही कर-मुक्त किंवा कर-सवलतीचा होऊ शकतात.

भारतात खालील योजना सार्वजनिक निवृत्ती बचत योजनांच्या अंतर्गत येतात:

1.राष्ट्रीय पेंशन प्रणाली (NPS) — PFRDA(Pension Fund Regulatory and Development Authority) द्वारे नियंत्रित

राष्ट्रीय पेंशन प्रणाली (National Pension System – NPS) ही भारत सरकारद्वारे सुरू केलेली दीर्घकालीन निवृत्ती बचत आणि पेन्शन योजना आहे. ही योजना सर्व नागरिकांना त्यांच्या निवृत्तीनंतर आर्थिक सुरक्षितता प्रदान करण्यासाठी डिझाईन केली गेली आहे. NPS मध्ये सहभागी झालेल्या नागरिकांनी नियमितपणे ठराविक रक्कम जमा करून ठेवावी लागते, जी त्यांच्या निवृत्तीच्या काळासाठी एक मोठा आर्थिक निधी बनवते. या योजनेंतर्गत

गुंतवणूकदारांच्या रक्कमेचे विभाजन विविध गुंतवणूक पर्यायांमध्ये केले जाते, जसे की इक्विटी, सरकारी बाँड्स आणि वित्तीय साधने, ज्यामुळे दीर्घकालीन वाढ मिळू शकते. NPS चा एक महत्वाचा फायदा म्हणजे गुंतवणूकदाराला कर-लाभ (Tax Benefits) मिळणे, कारण NPS अंतर्गत योगदान व परतावा काही मर्यादांतर्गत कर-मुक्त मानले जाते. निवृत्तीच्या वेळी, गुंतवणुकीचा एक भाग नियमित पेन्शन स्वरूपात घेता येतो आणि उरलेली रक्कम एकत्र परत मिळवता येते, ज्यामुळे निवृत्तीनंतरच्या खर्चासाठी आर्थिक आधार मिळतो. ही योजना भारतातील Pension Fund Regulatory and Development Authority (PFRDA) द्वारे नियंत्रित आणि व्यवस्थापित केली जाते आणि सर्व राष्ट्रीयीकृत बँका, अधिकृत वित्तीय संस्थांमार्फत त्यात गुंतवणूक करता येते.

2. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी (EPF) — पगारदार कर्मचारी वर्गासाठी दीर्घकालीन बचत कोष

ही भारतात काम करणाऱ्या पगारदार कर्मचारी वर्गासाठी एक दीर्घकालीन बचत केली जाणारी योजना आहे. या योजनेमध्ये कर्मचारी आणि त्याचा नियोक्ता (कंपनी) दोघेही नियमितपणे पगाराचा एक ठराविक टक्का (सुमारे 12%) या निधीत जमा करतात. हा निधी आपल्या कामकाजाच्या आयुष्यातील बचत म्हणून जमा ठेवला जातो आणि त्यावर सरकारकडून निश्चित व्याज दिले जाते. EPF चे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे निवृत्तीनंतर किंवा विशिष्ट परिस्थितीत (उदा. दीर्घकालीन आजार, घर खरेदी, शिक्षण खर्च) आर्थिक आधार मिळवून देणे. EPF मध्ये जमा रक्कम आणि त्यावर मिळणारा व्याज दोन्ही कर-लाभ (Tax benefits) अंतर्गत येतात,

ज्यामुळे कर्मचारी सुरक्षित आणि वाढत्या परताव्याचा लाभ मिळवू शकतो. या नित्य जमा रोख पद्धतीमुळे तो एक प्रभावी बचत कोष बनतो, ज्यामुळे जीवनातील आकस्मिक खर्च आणि निवृत्तीच्या वेळी आर्थिक स्थैर्य सुनिश्चित होते. EPF योजना **Employees' Provident Fund Organisation (EPFO)** मार्फत चालवली आणि नियंत्रित केली जाते, आणि ती भारतातील सर्व राष्ट्रीयीकृत आणि खाजगी क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांसाठी उपयुक्त आर्थिक साधन आहे.

3. सार्वजनिक भविष्य निधी (PPF) — दीर्घकालीन सुरक्षित बचत व कर-लाभ

सार्वजनिक भविष्य निधी (Public Provident Fund – PPF) ही भारत सरकारच्या धोरणांनुसार सुरू करण्यात आलेली एक दीर्घकालीन बचत योजना आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश नागरिकांना सुरक्षित दीर्घकालीन बचत आणि कर-लाभ देणे आहे. PPF खाते कोणत्याही राष्ट्रीयीकृत बँक, अधिकृत खासगी बँक किंवा सरकारी डाकखान्यात खुलं करता येतं. या योजनेमध्ये दर वर्षी ठराविक रक्कम जमा करून ठेवता येते आणि त्यावर सरकारने ठरवलेला व्याज दर दिला जातो. PPF चा आणखी एक फायदा म्हणजे जमा केलेल्या रकमेवर मिळणारा व्याज आणि परिपक्वतेवर मिळणारा परतावा कर-लाभ (Tax benefits) अंतर्गत येतो, ज्यामुळे ही योजना कर बचतीसाठीही उपयुक्त ठरते. PPF खाते सामान्यतः १५ वर्षांसाठी ब्लॉक केले जाते, परंतु ५ वर्षांनी नंतर काही नियमांनुसार आंशिक काढणी देखील करणे शक्य असते. दीर्घकालीन बचत म्हणून PPF हा एक सुरक्षित आणि स्थिर पर्याय

मानला जातो, ज्यामुळे व्यक्ती आपल्या भविष्यातील आर्थिक गरजा, उच्च शिक्षण लागत, घर खरेदी किंवा निवृत्तीच्या काळात आर्थिक स्थैर्य मिळवू शकतो.

4. वरिष्ठ नागरिक बचत योजना (SCSS) — ज्येष्ठ नागरिकांसाठी उच्च व्याज व सुरक्षित निवृत्ती योजना

वरिष्ठ नागरिक बचत योजना (Senior Citizens Savings Scheme – SCSS) ही भारत सरकारद्वारे सुरू करण्यात आलेली एक सुरक्षित आणि उच्च व्याजदर देणारी बचत योजना आहे, जी ६० वर्षांपेक्षा वयस्कर नागरिकांसाठी खास डिझाईन केली आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश निवृत्तीनंतर आर्थिक सुरक्षितता आणि नियमित उत्पन्न प्रदान करणे आहे. SCSS मध्ये पैसे जमा केल्यावर शासनाने ठरवलेला आकर्षक व्याज दर दर तिमाही बदलला जातो आणि तो दर खूपच स्पर्धात्मक असतो, त्यामुळे ज्येष्ठ नागरिकांना त्यांच्या बचतीवर जास्त परतावा मिळतो. या योजनेखाली जमा केलेली रक्कम आणि त्यावर मिळणारा व्याज हे कर-लाभ (धारा 80C अंतर्गत) मानले जाऊ शकते, ज्यामुळे कर बचत मध्येही मदत होते. SCSS खाते साधारणपणे 5 वर्षांसाठी चालते व नंतर त्यास 3 वर्षांनी वाढवता येते. ही योजना वरिष्ठ नागरिकांना रोजच्या खर्चासाठी नियमित व्याजाची कमाई, वैद्यकीय खर्चाची तयारी करण्यास, आणि निवृत्तीनंतर आर्थिक स्थैर्य सुनिश्चित करण्यास उपयुक्त ठरते. SCSS कार्यक्रम सरकारच्या अधिकृत वित्तीय धोरणांमध्ये समाविष्ट आहे आणि ते अधिकृत बँक किंवा डाकखान्यांद्वारे उपलब्ध आहे.

5. नॅशनल सेव्हिंग सर्टिफिकेट (National Savings Certificate – NSC)

नॅशनल सेव्हिंग सर्टिफिकेट (NSC) ही भारत सरकारद्वारे चालवली जाणारी एक सुरक्षित आणि लोकप्रिय बचत योजना आहे. ही योजना विशेषतः दीर्घकालीन बचत करण्यासाठी तयार करण्यात आली असून सामान्य नागरिकांना सुरक्षित गुंतवणुकीचा पर्याय उपलब्ध करून देते. या योजनेत गुंतवणूक केल्यास ठराविक कालावधीनंतर मूळ रक्कम आणि त्यावर मिळणारे व्याज एकत्रितपणे परत मिळते. ही योजना प्रामुख्याने पोस्ट ऑफिसमध्ये उपलब्ध असते आणि सरकारची हमी असल्यामुळे ती सुरक्षित गुंतवणूक मानली जाते. या योजनेचा कालावधी साधारणपणे ५ वर्षांचा असतो. सध्या या योजनेवर साधारणपणे ७.७% दराने वार्षिक व्याज दिले जाते आणि हे व्याज परिपक्वतेच्या (maturity) वेळी मिळते. NSC मध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी किमान ₹1000 पासून सुरुवात करता येते आणि त्यानंतर ₹100 च्या पटीत रक्कम गुंतवता येते. या योजनेत कमाल गुंतवणुकीची मर्यादा नसते. तसेच आयकर कायद्याच्या कलम 80C अंतर्गत दरवर्षी ₹1.5 लाखांपर्यंतच्या गुंतवणुकीवर करसवलत मिळू शकते. या योजनेचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे एक व्यक्ती, संयुक्त खातेधारक किंवा अल्पवयीन मुलाच्या नावानेही खाते उघडता येते. त्यामुळे कुटुंबाच्या भविष्यासाठी सुरक्षित बचत करण्याचा हा एक सोपा मार्ग ठरतो.

नॅशनल सेव्हिंग सर्टिफिकेट ही योजना स्थिर आणि सुरक्षित परतावा देणारी असल्यामुळे अनेक लोक निवृत्ती नियोजन,

दीर्घकालीन बचत आणि करबचतीसाठी या योजनेत गुंतवणूक करणे पसंत करतात.

6. पेंशन प्लॅन (Pension Plan) : म्हणजे निवृत्तीनंतर (retirement नंतर) नियमित उत्पन्न मिळावे म्हणून केलेली दीर्घकालीन आर्थिक योजना. काम करत असताना आपण काही रक्कम गुंतवतो आणि निवृत्तीनंतर त्या पैशातून मासिक किंवा वार्षिक पेंशन मिळते.

पेंशन प्लॅनचे मुख्यतः तीन-चार प्रकार असतात आणि प्रत्येक प्रकाराची पद्धत थोडी वेगळी असते.

पहिला प्रकार म्हणजे सरकारी पेंशन योजना. या योजना भारत सरकार चालवते म्हणून त्या तुलनेने सुरक्षित मानल्या जातात. उदाहरणार्थ Atal Pension Yojana आणि National Pension System या योजना खूप लोकप्रिय आहेत. या योजनांमध्ये व्यक्ती काम करत असताना नियमित पैसे भरत राहते आणि ठराविक वयानंतर (साधारणपणे 60 वर्षांनंतर) तिला दर महिन्याला पेंशन मिळायला सुरुवात होते. या योजनांचा फायदा असा की सरकारचा आधार असल्यामुळे जोखीम कमी असते आणि काही वेळा करसवलतही मिळते. विशेषतः मध्यम उत्पन्न असलेल्या किंवा असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांसाठी या योजना उपयुक्त ठरतात.

दुसरा प्रकार म्हणजे इन्शुरन्स कंपनीचे पेंशन प्लॅन. विमा कंपनी निवृत्ती नियोजनासाठी खास योजना देतात. भारतात Life Insurance Corporation of India सारख्या कंपन्यांच्या योजना खूप घेतल्या जातात. उदाहरणार्थ LIC Jeevan Akshay किंवा

LIC New Jeevan Shanti. या योजनांमध्ये कधी कधी एकरकमी मोठी रक्कम भरावी लागते किंवा काही वर्षे हस्याने पैसे भरले जातात. त्यानंतर कंपनी ठरलेल्या दराने आयुष्यभर पेंशन देत राहते. या योजनांचा फायदा म्हणजे उत्पन्न निश्चित असते आणि गुंतवणूक सुरक्षित असते, पण परतावा काही वेळा मर्यादित असू शकतो.

तिसरा प्रकार म्हणजे **म्युच्युअल फंड किंवा मार्केट-आधारित रिटायरमेंट प्लॅन**. या योजनांमध्ये पैसे शेअर मार्केट किंवा इतर गुंतवणूक साधनांमध्ये गुंतवले जातात. उदाहरणार्थ HDFC Retirement Savings Fund किंवा ICICI Prudential Retirement Fund. यात गुंतवणूक साधारणपणे SIP (दरमहा ठराविक रक्कम) पद्धतीने केली जाते. मार्केट चांगले असेल तर दीर्घकालीन काळात जास्त परतावा मिळू शकतो आणि निवृत्तीनंतर मोठा फंड तयार होऊ शकतो. मात्र या प्रकारात थोडी जोखीम असते कारण परतावा मार्केटच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतो.

याशिवाय काही ठिकाणी कंपनी किंवा नोकरीवर आधारित पेंशन योजना देखील असतात. काही सरकारी किंवा मोठ्या खाजगी संस्थांमध्ये कर्मचारी काम करत असताना त्यांच्या पगारातून ठराविक रक्कम कपात केली जाते आणि निवृत्तीनंतर त्या कर्मचार्याला मासिक पेंशन दिले जाते. याला कधी कधी employer pension scheme असेही म्हणतात. कर्मचारी आणि कंपनी दोघेही यात योगदान देतात, त्यामुळे निवृत्तीनंतर नियमित उत्पन्न मिळते.

सोप्या शब्दांत सांगायचे झाले तर पेंशन प्लॅनचे प्रकार हे सरकारी योजना, विमा कंपनी योजना, मार्केट-आधारित योजना

आणि नोकरीशी संबंधित योजना असे असतात. प्रत्येक प्रकाराचा उद्देश एकच असतो — व्यक्तीला निवृत्तीनंतर आर्थिक सुरक्षितता आणि नियमित उत्पन्न मिळणे.

भारतामधील काही चांगले Pension Plans:

1. National Pension System (NPS)

ही भारतातील सर्वात लोकप्रिय आणि मोठी निवृत्ती योजना मानली जाते. सुरुवातीला ही योजना सरकारी कर्मचाऱ्यांसाठी सुरु झाली होती, पण आता खाजगी क्षेत्रातील कर्मचारी, व्यवसाय करणारे लोक आणि स्वयंरोजगार करणारे लोकही यात गुंतवणूक करू शकतात.

या योजनेमध्ये व्यक्ती दरमहा किंवा दरवर्षी काही रक्कम गुंतवते आणि ती रक्कम शेअर्स, कॉर्पोरेट बाँड्स आणि सरकारी सिक््युरिटीज यामध्ये गुंतवली जाते. त्यामुळे दीर्घकाळात चांगला फंड तयार होऊ शकतो. साधारणपणे NPS मध्ये 8% ते 12% पर्यंत परतावा मिळू शकतो, जो मार्केटवर अवलंबून असतो.

निवृत्तीनंतर या योजनेतील काही रक्कम एकरकमी काढता येते आणि उरलेल्या रकमेवरून मासिक पेंशन मिळते. करसवलत मिळणे हे या योजनेचे मोठे वैशिष्ट्य आहे.

2. Atal Pension Yojana

ही योजना विशेषतः लहान उत्पन्न असलेल्या आणि असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांसाठी सुरु करण्यात आली आहे. 18 ते 40 वर्ष वयोगटातील व्यक्ती या योजनेत सहभागी होऊ शकते.

या योजनेमध्ये व्यक्ती दरमहा ठराविक रक्कम भरते आणि 60 वर्षांनंतर तिला ₹1000 ते ₹5000 पर्यंत निश्चित मासिक पेंशन

मिळते. पेंशनची रक्कम तुम्ही किती योगदान देता यावर अवलंबून असते.

ही योजना सुरक्षित मानली जाते कारण ती सरकारद्वारे चालवली जाते आणि निवृत्तीनंतर नियमित उत्पन्नाची हमी देते.

3. LIC New Jeevan Shanti

ही योजना Life Insurance Corporation of India (LIC) कडून दिली जाते. ही एक Deferred Annuity Pension Plan आहे. या योजनेत व्यक्ती एकरकमी रक्कम गुंतवते आणि काही वर्षांनंतर नियमित पेंशन मिळू लागते.

या योजनेची खास गोष्ट म्हणजे यात गुंतवणुकीची वरची मर्यादा नसते आणि आयुष्यभर पेंशन मिळू शकते. ही योजना विशेषतः स्थिर आणि सुरक्षित उत्पन्न शोधणाऱ्या लोकांसाठी योग्य आहे. तसेच या योजनेवर आयकर कायद्यांतर्गत काही करसवलती देखील मिळू शकतात.

4. Pradhan Mantri Vaya Vandana Yojana

ही योजना 60 वर्षांवरील वरिष्ठ नागरिकांसाठी खास तयार केली आहे. ही योजना देखील LIC मार्फत चालवली जाते आणि सरकारचा पाठिंबा असल्यामुळे सुरक्षित मानली जाते.

या योजनेत व्यक्ती एकरकमी गुंतवणूक करते आणि त्यावर ठराविक व्याजदराने नियमित पेंशन मिळते. साधारणपणे 10 वर्षांपर्यंत निश्चित पेंशन दिली जाते आणि परतावा सुमारे 7% च्या आसपास असू शकतो.

ज्यांना निवृत्तीनंतर सुरक्षित आणि निश्चित उत्पन्न हवे असते त्यांच्यासाठी ही योजना खूप लोकप्रिय आहे.

5. HDFC Life Click 2 Retire

ही एक युनिट-लिंकड पेंशन योजना (ULIP) आहे जी HDFC Life Insurance कंपनी देते. या योजनेमध्ये गुंतवणूक शेअर मार्केटशी संबंधित फंडांमध्ये केली जाते. त्यामुळे दीर्घकालीन गुंतवणुकीवर जास्त परतावा मिळण्याची शक्यता असते.

या योजनेमध्ये व्यक्ती निवृत्तीपर्यंत पैसे गुंतवत राहते आणि निवृत्तीनंतर त्या फंडवरून पेंशन मिळते. यात वेगवेगळ्या गुंतवणूक पर्यायांची निवड करता येते आणि जोखीम घेण्याच्या क्षमतेनुसार फंड बदलता येतो.

थोडक्यात समजावून सांगायचे झाले तर:

NPS – जास्त परतावा आणि tax benefit

Atal Pension Yojana – सरकारकडून निश्चित पेंशन

LIC New Jeevan Shanti – सुरक्षित आणि आयुष्यभर पेंशन

PM Vaya Vandana Yojana – वरिष्ठ नागरिकांसाठी सुरक्षित योजना

HDFC Click 2 Retire – मार्केट आधारित जास्त परतावा मिळू शकणारी योजना

विशेष सूचना (Disclaimer) :

या पुस्तकामध्ये विविध बचत व गुंतवणूक योजनांची माहिती वाचकांना व विद्यार्थ्यांना सर्वसाधारण माहिती मिळावी या उद्देशाने प्रातिनिधिक स्वरूपात दिलेली आहे. पुस्तकातील माहिती ही केवळ शैक्षणिक व माहितीपर स्वरूपाची असून ती कोणत्याही प्रकारचा आर्थिक किंवा गुंतवणुकीचा सल्ला मानू नये.

कोणतीही योजना स्वीकारण्यापूर्वी संबंधित योजनेच्या अधिकृत संकेतस्थळावर जाऊन अद्ययावत माहिती तपासावी. तसेच आपल्या आर्थिक सल्लागारांचा सल्ला घेऊन किंवा तज्ञांशी चर्चा करूनच गुंतवणुकीबाबत अंतिम निर्णय घ्यावा.

विविध योजनांच्या अटी, नियम, लाभ, व्याजदर तसेच इतर बाबींमध्ये वेळोवेळी बदल होऊ शकतात. त्यामुळे गुंतवणूक करण्यापूर्वी त्या बदलांची खातरजमा करणे आवश्यक आहे.

या पुस्तकात दिलेल्या माहितीच्या आधारे घेतलेल्या कोणत्याही आर्थिक किंवा गुंतवणुकीच्या निर्णयासाठी लेखक, संपादक किंवा प्रकाशक कोणत्याही प्रकारे जबाबदार राहणार नाहीत. वाचकांनी स्वतःच्या विवेकबुद्धीचा वापर करून व योग्य सल्ला घेऊनच निर्णय घ्यावा.

दीर्घकालीन कर बचत योजना

म्हणजे अशा गुंतवणूक योजना ज्या दीर्घकाळासाठी पैसे गुंतवण्याची संधी देतात आणि त्यावर आयकरात (Tax) सवलत मिळते. भारतात आयकर कायद्याच्या **Section 80C** अंतर्गत अनेक योजना आहेत ज्यामध्ये गुंतवणूक केल्यास दरवर्षी ठराविक रकमेपर्यंत कर सवलत मिळते. या योजना व्यक्तीला दोन फायदे देतात — एक म्हणजे दीर्घकालीन बचत तयार होते आणि दुसरे म्हणजे कर कमी भरावा लागतो.

1. Public Provident Fund ही भारतातील सर्वात सुरक्षित आणि लोकप्रिय दीर्घकालीन कर बचत योजना मानली जाते. ही योजना भारत सरकारकडून चालवली जाते, त्यामुळे गुंतवणुकीवर जोखीम खूप कमी असते. या योजनेचा कालावधी 15 वर्षांचा असतो

आणि व्यक्ती दरवर्षी किमान ₹500 ते कमाल ₹1.5 लाखपर्यंत गुंतवणूक करू शकते. या योजनेवर मिळणारे व्याज सरकार दर तीन महिन्यांनी निश्चित करते. या योजनेचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे गुंतवलेली रक्कम, त्यावर मिळणारे व्याज आणि मॅच्युरिटीला मिळणारी रक्कम — तिन्ही गोष्टी करमुक्त असतात. त्यामुळे भविष्यासाठी सुरक्षित बचत तयार करताना करसवलत मिळवण्यासाठी ही योजना खूप उपयुक्त ठरते.

2. National Pension System ही निवृत्ती नियोजनासाठी तयार केलेली दीर्घकालीन गुंतवणूक योजना आहे. या योजनेत व्यक्ती नियमितपणे पैसे गुंतवते आणि ती रक्कम शेअर्स, कॉर्पोरेट बाँड्स आणि सरकारी सिक््युरिटीजमध्ये गुंतवली जाते. त्यामुळे दीर्घकाळात चांगला परतावा मिळण्याची शक्यता असते. या योजनेत गुंतवणूक केल्यास आयकर कायद्याच्या Section 80C अंतर्गत करसवलत मिळते. याशिवाय Section 80CCD(1B) अंतर्गत ₹50,000 पर्यंत अतिरिक्त करसवलत देखील मिळते. निवृत्तीच्या वेळी व्यक्ती काही रक्कम एकरकमी काढू शकते आणि उरलेल्या रकमेवरून मासिक पेंशन मिळते. त्यामुळे ही योजना दीर्घकालीन बचत आणि निवृत्ती सुरक्षिततेसाठी महत्त्वाची मानली जाते.

3. Employee Provident Fund ही योजना प्रामुख्याने नोकरी करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांसाठी असते. या योजनेत कर्मचारी आणि नियोक्ता दोघेही दरमहा ठराविक रक्कम योगदान म्हणून भरतात. कर्मचारी पगाराच्या साधारण 12% रक्कम या योजनेत जमा करतो आणि कंपनीही जवळपास तितकीच रक्कम योगदान म्हणून देते. ही रक्कम कर्मचारीच्या खात्यात जमा होत राहते आणि त्यावर दरवर्षी

व्याज दिले जाते. दीर्घकाळात मोठी बचत तयार होते जी निवृत्तीनंतर उपयोगी पडते. या योजनेत केलेली गुंतवणूक आणि मिळणारे व्याज काही अटींसह करमुक्त असते, त्यामुळे ती कर बचतीसाठीही फायदेशीर ठरते.

4. National Savings Certificate ही पोस्ट ऑफिसमार्फत उपलब्ध असलेली एक सुरक्षित बचत योजना आहे. या योजनेचा कालावधी साधारणपणे 5 वर्षांचा असतो आणि त्यावर निश्चित व्याजदर दिला जातो. व्यक्ती या योजनेत एकरकमी गुंतवणूक करू शकते आणि ती रक्कम निश्चित कालावधीनंतर व्याजासह परत मिळते. या योजनेत केलेली गुंतवणूक आयकर कायद्याच्या Section 80C अंतर्गत करसवलतीस पात्र असते. त्यामुळे कमी जोखीम असलेली आणि स्थिर परतावा देणारी कर बचत योजना म्हणून ही योजना अनेक लोक निवडतात.

5. Equity Linked Savings Scheme ही म्युच्युअल फंडावर आधारित कर बचत योजना आहे. या योजनेत गुंतवलेली रक्कम शेअर मार्केटमध्ये गुंतवली जाते, त्यामुळे दीर्घकालीन काळात जास्त परतावा मिळण्याची शक्यता असते. या योजनेचा लॉक-इन कालावधी 3 वर्षांचा असतो, जो Section 80C अंतर्गत असलेल्या योजनांमध्ये सर्वात कमी आहे. गुंतवणूकदार SIP पद्धतीने म्हणजे दरमहा थोडी रक्कम गुंतवू शकतो. या योजनेचा उद्देश कर बचत करताना भांडवल वाढवणे हा आहे. मात्र मार्केटशी संबंधित असल्यामुळे परतावा निश्चित नसतो, पण दीर्घकालीन गुंतवणुकीसाठी ही योजना लोकप्रिय आहे.

मुदत ठेव (Fixed Deposit)

म्हणजे बँक किंवा वित्तीय संस्थेमध्ये ठराविक कालावधीसाठी निश्चित व्याजदराने पैसे ठेवण्याची बचत योजना. या योजनेमध्ये गुंतवणूकदार एकरकमी रक्कम बँकेत जमा करतो आणि ती रक्कम ठरलेल्या कालावधीपर्यंत बँकेतच राहते. त्या कालावधीत बँक त्या रकमेवर ठराविक दराने व्याज देते. कालावधी पूर्ण झाल्यावर गुंतवलेली रक्कम आणि त्यावरील व्याज एकत्रितपणे गुंतवणूकदाराला मिळते. त्यामुळे सुरक्षित गुंतवणूक म्हणून मुदत ठेव खूप लोकप्रिय आहे.

मुदत ठेव योजना प्रामुख्याने बँका आणि वित्तीय संस्था देतात. भारतातील अनेक बँका जसे की State Bank of India, HDFC Bank आणि Bank of Baroda अशा योजना उपलब्ध करून देतात. या योजनेमध्ये कालावधी काही महिन्यांपासून ते 10 वर्षांपर्यंत असू शकतो. प्रत्येक बँक आपल्या धोरणानुसार व्याजदर निश्चित करते.

मुदत ठेवीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्याजदर निश्चित असतो. म्हणजेच पैसे जमा करताना जो व्याजदर ठरवला जातो तो संपूर्ण कालावधीभर बदलत नाही. त्यामुळे गुंतवणूकदाराला किती रक्कम मिळणार आहे याचा अंदाज आधीपासूनच असतो. त्यामुळे जोखीम टाळू इच्छिणाऱ्या लोकांसाठी ही योजना योग्य मानली जाते.

या योजनेत गुंतवणूक करणे सोपे असते. व्यक्ती बँकेत जाऊन किंवा इंटरनेट बँकिंगद्वारे खाते उघडून मुदत ठेव सुरू करू शकते. ठराविक कालावधी पूर्ण होण्यापूर्वी पैसे काढायचे असल्यास काही

वेळा दंड (penalty) आकारला जाऊ शकतो. तसेच काही बँका वरिष्ठ नागरिकांना सामान्य ग्राहकांपेक्षा थोडा जास्त व्याजदर देतात.

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, मुदत ठेव ही अशी गुंतवणूक योजना आहे ज्यामध्ये सुरक्षितता, निश्चित परतावा आणि सोपी प्रक्रिया या गोष्टी मिळतात. त्यामुळे दीर्घकालीन बचत आणि स्थिर उत्पन्न मिळवण्यासाठी अनेक लोक बँकेतील मुदत ठेव निवडतात.

FIXED DEPOSIT

विद्यार्थ्यांसाठी प्राथमिक स्वरूपाचे चित्र

Date : DD/MM/YYYY

FIXED DEPOSIT BALANCE CERTIFICATE

This is to certify that _____
(Student's Name / Joint Holder (if applicable)
is having Fixed Deposit with our bank detailed as under :

Sr. No.	FDR No.	Name of the FDR Holder	FDR Issue Amount	FDR Issue Date

We confirm that the balance amount in this account is Rs. _____/- (Rupees-
_____ only) as on
____/____/____ in the account maintained with us, which is equivalent to UK GBP
.....

The above FDR is cashable immediately on demand by the depositor.
No loan has been taken against this fixed deposit.

We would like to further confirm that amount of the FD is (write amount) and is held with us
since (write date) i.e for more than 28 days.

The bank is regulated by Reserve Bank of India.

Place : _____

Date : _____

[Branch Manager Signature]
Name of the Branch Manager
with address stamp

Official email id of Branch Manager-

जीवन विमा पॉलिसी(दीर्घकालीन निवृत्ती योजना)

जीवन विमा पॉलिसी केवळ जोखीम संरक्षणासाठीच नसून त्या दीर्घकालीन निवृत्ती नियोजनासाठी देखील महत्त्वाच्या ठरू शकतात. व्यक्ती आपल्या कामाच्या काळात नियमितपणे प्रीमियम भरते आणि त्या प्रीमियमच्या आधारे भविष्यासाठी निधी तयार होतो. ठराविक कालावधीनंतर किंवा निवृत्तीच्या वेळी या निधीतून व्यक्तीला एकरकमी रक्कम किंवा नियमित पेंशन मिळू शकते. त्यामुळे जीवन विमा पॉलिसी व्यक्तीला आर्थिक संरक्षण देण्याबरोबरच निवृत्तीनंतर स्थिर उत्पन्न मिळवण्यास मदत करतात.

भारतामध्ये अनेक विमा कंपन्या निवृत्ती नियोजनासाठी विशेष योजना देतात. उदाहरणार्थ Life Insurance Corporation of India ही सरकारी विमा कंपनी अनेक निवृत्ती योजना देते. त्यापैकी LIC Jeevan Akshay आणि LIC New Jeevan Shanti या योजना लोकप्रिय आहेत. या योजनांमध्ये व्यक्ती काही वर्षे पैसे गुंतवते किंवा एकरकमी गुंतवणूक करते आणि त्यानंतर आयुष्यभर किंवा ठराविक कालावधीपर्यंत पेंशन मिळते. त्यामुळे निवृत्तीनंतर नियमित उत्पन्नाचा स्रोत तयार होतो.

जीवन विमा पॉलिसींचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सुरक्षितता आणि आर्थिक संरक्षण. जर पॉलिसीधारकाचा अकाली मृत्यू झाला तर त्याच्या कुटुंबाला विम्याची रक्कम मिळते. यामुळे कुटुंबाची आर्थिक सुरक्षा कायम राहते. त्याचवेळी पॉलिसी परिपक्व झाल्यावर मिळणारी रक्कम व्यक्तीच्या निवृत्ती जीवनासाठी उपयोगी पडते. त्यामुळे विमा पॉलिसी ही बचत, गुंतवणूक आणि संरक्षण या तिन्ही गोष्टींचा एकत्रित लाभ देतात.

अनेक जीवन विमा योजना करसवलतीसाठीही उपयुक्त असतात. आयकर कायद्याच्या Section 80C अंतर्गत भरलेला प्रीमियम काही मर्यादेपर्यंत करसवलतीस पात्र असतो. तसेच पॉलिसी मॅच्युरिटीच्या वेळी मिळणारी रक्कम काही अटींसह करमुक्त असू शकते. त्यामुळे अशा पॉलिसी दीर्घकालीन आर्थिक नियोजनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

थोडक्यात सांगायचे झाले तर जीवन विमा पॉलिसी या केवळ विमा संरक्षणासाठी नसून निवृत्तीनंतर आर्थिक स्थैर्य, नियमित उत्पन्न आणि कुटुंबाची सुरक्षा देण्यासाठी उपयुक्त दीर्घकालीन योजना आहेत. योग्य पॉलिसी निवडल्यास व्यक्ती आपल्या कामाच्या काळात बचत करून निवृत्तीच्या काळात आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित जीवन जगू शकते.

जीवन विमा पॉलिसी दीर्घकालीन निवृत्ती योजना म्हणून वापरल्या जातात आणि त्यांचे काही प्रमुख प्रकार असतात. प्रत्येक प्रकाराची रचना आणि फायदा थोडा वेगळा असतो.

1) Whole Life Insurance (संपूर्ण आयुष्य विमा)

Whole Life Insurance या प्रकारच्या पॉलिसीमध्ये व्यक्ती ठराविक काळ प्रीमियम भरते आणि ही पॉलिसी जवळपास संपूर्ण आयुष्यभर चालू राहते. या योजनेमध्ये विमा संरक्षणासोबत बचतही तयार होते. काही योजनांमध्ये बोनस किंवा मॅच्युरिटी रक्कम मिळते, जी निवृत्तीनंतर आर्थिक आधार देऊ शकते. त्यामुळे दीर्घकालीन आर्थिक नियोजनासाठी हा प्रकार उपयुक्त मानला जातो.

2) Endowment Insurance Policy (एंडोवमेंट योजना)

Endowment Policy ही विमा आणि बचत यांचा एकत्रित प्रकार आहे. या पॉलिसीमध्ये ठराविक कालावधीसाठी प्रीमियम भरला जातो. जर पॉलिसीचा कालावधी पूर्ण झाला तर विमाधारकाला मॅच्युरिटी रक्कम आणि बोनस मिळतो. जर कालावधी पूर्ण होण्यापूर्वी विमाधारकाचा मृत्यू झाला तर त्याच्या कुटुंबाला विम्याची रक्कम दिली जाते. त्यामुळे ही योजना दीर्घकालीन बचत तयार करून निवृत्तीच्या काळात उपयोगी पडते.

3) Pension / Annuity Plans (पेंशन किंवा ॲन्युइटी योजना)

Annuity Plan या प्रकारच्या योजनांचा मुख्य उद्देश निवृत्तीनंतर नियमित उत्पन्न देणे हा असतो. व्यक्ती काही वर्षे पैसे गुंतवते किंवा एकरकमी रक्कम भरते. त्यानंतर निवृत्तीच्या वेळी त्या रकमेवरून दरमहा किंवा दरवर्षी पेंशन मिळते. या योजनांमुळे निवृत्तीनंतर स्थिर आर्थिक आधार मिळतो.

4) Unit Linked Insurance Plan (ULIP)

Unit Linked Insurance Plan या प्रकारात विमा संरक्षण आणि गुंतवणूक दोन्ही मिळतात. प्रीमियमचा काही भाग

विम्यासाठी वापरला जातो आणि उरलेला भाग शेअर मार्केट किंवा इतर गुंतवणूक फंडांमध्ये गुंतवला जातो. त्यामुळे दीर्घकाळात जास्त परतावा मिळण्याची शक्यता असते. मात्र हा परतावा मार्केटवर अवलंबून असल्यामुळे थोडी जोखीमही असते.

थोडक्यात सांगायचे झाले तर, जीवन विमा पॉलिसींचे प्रमुख प्रकार म्हणजे Whole Life Insurance, Endowment Policy, Pension/Annuity Plans आणि ULIP. या सर्व योजना दीर्घकालीन बचत तयार करतात आणि निवृत्तीनंतर आर्थिक स्थैर्य मिळवण्यासाठी मदत करतात.

रिटायरमेंट प्लॅनिंग फंड (Retirement Planning Fund)

रिटायरमेंट प्लॅनिंग फंड (Retirement Planning Fund) म्हणजे निवृत्तीनंतर आर्थिक सुरक्षितता मिळावी यासाठी दीर्घकालीन पद्धतीने जमा केलेला निधी. व्यक्ती काम करत असताना नियमित बचत किंवा गुंतवणूक करून हा फंड तयार करते, ज्यामुळे निवृत्तीनंतर नियमित उत्पन्नाचा स्रोत उपलब्ध होतो.

1. रिटायरमेंट प्लॅनिंग फंड म्हणजे काय?

रिटायरमेंट प्लॅनिंग फंड हा असा आर्थिक निधी आहे की ज्यामध्ये व्यक्ती आपल्या नोकरी किंवा व्यवसायाच्या काळात ठराविक रक्कम नियमितपणे गुंतवते. या गुंतवणुकीवर मिळणारे व्याज किंवा परतावा यामुळे निधी वाढत जातो आणि निवृत्तीनंतर त्या पैशांचा उपयोग दैनंदिन खर्च, वैद्यकीय गरजा व इतर आवश्यक खर्च भागवण्यासाठी केला जातो.

2. रिटायरमेंट प्लॅनिंग का आवश्यक आहे?

(1) निवृत्तीनंतर नियमित पगार मिळत नाही.

- (2) वाढत्या महागाईमुळे भविष्यातील खर्च वाढू शकतो.
- (3) वैद्यकीय खर्च वाढण्याची शक्यता असते.
- (4) आर्थिक स्वावलंबन टिकवून ठेवण्यासाठी निवृत्ती नियोजन आवश्यक असते.

3. रिटायरमेंट प्लॅनिंगसाठी उपलब्ध काही पर्याय

- (1) भारतात निवृत्ती नियोजनासाठी अनेक योजना उपलब्ध आहेत. उदाहरणार्थ –
- (2) पब्लिक प्रोव्हिडंट फंड (PPF)
- (3) नॅशनल पेन्शन सिस्टम (NPS)
- (4) एम्प्लॉयी प्रोव्हिडंट फंड (EPF)
- (5) अटल पेन्शन योजना (APY)
- (6) म्युच्युअल फंडातील रिटायरमेंट स्कीम

4. रिटायरमेंट प्लॅनिंग करताना लक्षात ठेवण्याच्या बाबी

- (1) शक्य तितक्या लवकर बचत सुरू करणे फायदेशीर ठरते.
- (2) नियमित गुंतवणूक केल्यास निधी मोठा होतो.
- (3) जोखीम, परतावा आणि गुंतवणुकीचा कालावधी यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.
- (4) विविध योजनांमध्ये गुंतवणूक करून धोका कमी करता येतो.

रिटायरमेंट प्लॅनिंग फंड हा व्यक्तीच्या आर्थिक भविष्यासाठी अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. योग्य नियोजन, नियमित बचत आणि योग्य गुंतवणूक यामुळे निवृत्तीनंतरचा काळ आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित आणि सुखकर बनू शकतो.

Unit – III

डिजिटल बँकिंग उत्पादने

Digital Banking Product

3.1 डिजिटल खाती (Digital Accounts):

डिजिटल खात्यांचा अर्थ व प्रकार, KYC (Know Your Customer) प्रक्रियेचा अर्थ व प्रकार, नामनिर्देशित व्यक्ती (Nominee) यांचे नियम व अर्थ, लाभार्थी (Beneficiaries) यांचा अर्थ व प्रकार.

3.2 डिजिटल ठेवी (Digital Deposits):

डिजिटल पद्धतीने ठेवण्यात येणाऱ्या ठेवींचे प्रकार.

3.3 डिजिटल कर्जे (Digital Loans):

डिजिटल माध्यमातून दिल्या जाणाऱ्या कर्जांचे प्रकार.

3.4 CIBIL:

CIBIL (क्रेडिट इन्फॉर्मेशन ब्युरो इंडिया लिमिटेड) याची ओळख.

तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे बँकिंग व आर्थिक व्यवहारांची पद्धत मोठ्या प्रमाणात बदलली आहे. पूर्वी बहुतांश व्यवहार रोख रक्कम किंवा बँकेच्या शाखेत जाऊन केले जात असत. मात्र आजच्या डिजिटल युगात इंटरनेट, मोबाईल ॲप्स आणि विविध इलेक्ट्रॉनिक प्रणालींच्या माध्यमातून बँकिंग सेवा सहज उपलब्ध झाल्या आहेत. याच बदलत्या तंत्रज्ञानावर आधारित प्रणालीला आधुनिक पेमेंट प्रणाली असे म्हटले जाते. या प्रणालीमुळे

व्यक्ती, उद्योग व संस्थांना जलद, सुरक्षित आणि सोयीस्कर पद्धतीने आर्थिक व्यवहार करता येतात.

आधुनिक पेमेंट प्रणालीमध्ये ऑनलाइन व्यवहार, मोबाईल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, डिजिटल वॉलेट, तसेच विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरणाच्या सुविधा समाविष्ट असतात. या प्रणालीमुळे व्यवहारासाठी लागणारा वेळ कमी झाला असून पारदर्शकता आणि सुरक्षितता वाढली आहे. तसेच आर्थिक व्यवहारांची नोंद व्यवस्थित पद्धतीने ठेवली जात असल्यामुळे आर्थिक व्यवस्थापन अधिक सोपे झाले आहे.

डिजिटल बँकिंग उत्पादनांच्या माध्यमातून ग्राहकांना बँक खाते उघडणे, ठेवी करणे, कर्ज घेणे तसेच विविध प्रकारचे आर्थिक व्यवहार घरबसल्या करता येतात. त्यामुळे बँकिंग सेवांचा विस्तार ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागांपर्यंत पोहोचला आहे. डिजिटल खात्यांची सुविधा, ऑनलाइन ठेवी, डिजिटल कर्ज व्यवस्था आणि क्रेडिट माहिती प्रणाली यांसारख्या घटकांमुळे आधुनिक बँकिंग व्यवस्था अधिक सक्षम आणि प्रभावी बनत आहे.

या युनिटमध्ये डिजिटल बँकिंग उत्पादनांची संकल्पना, डिजिटल खाती, डिजिटल ठेवी, डिजिटल कर्जे तसेच क्रेडिट माहिती देणारी संस्था याबाबत सविस्तर माहिती अभ्यासली जाणार आहे. या सर्व घटकांच्या माध्यमातून आधुनिक बँकिंग व्यवस्थेचे स्वरूप, कार्यपद्धती आणि त्याचे महत्त्व स्पष्ट होते.

3.1 डिजिटल खाती (Digital Accounts)

डिजिटल खात्यांचा अर्थ : डिजिटल खाते म्हणजे असे बँक खाते की जे पूर्णपणे किंवा प्रामुख्याने डिजिटल माध्यमांच्या सहाय्याने उघडले

जाते व चालवले जाते. पारंपरिक पद्धतीमध्ये बँकेच्या शाखेत जाऊन फॉर्म भरून खाते उघडावे लागते; परंतु डिजिटल बँकिंगच्या युगात मोबाईल ॲप, इंटरनेट बँकिंग किंवा बँकेच्या अधिकृत संकेतस्थळाच्या माध्यमातून काही मिनिटांत खाते उघडणे शक्य झाले आहे. डिजिटल खात्यांमुळे ग्राहकांना बँकेत प्रत्यक्ष जाण्याची आवश्यकता कमी होते आणि आर्थिक व्यवहार अधिक सोपे, जलद व सुरक्षित पद्धतीने करता येतात. या खात्यांच्या माध्यमातून पैसे जमा करणे, पैसे काढणे, निधी हस्तांतरण, बिल भरणे, ऑनलाइन खरेदी करणे इत्यादी अनेक सुविधा उपलब्ध होतात.

प्रकार

डिजिटल खात्यांचे विविध प्रकार आढळतात. उदाहरणार्थ, बचत खाते (Savings Account), चालू खाते (Current Account), लहान बचत खाते (Small Account) तसेच मोबाईल आधारित खाते किंवा ई-वॉलेटशी जोडलेली खाती इत्यादी. प्रत्येक खात्याचे स्वरूप आणि सुविधा वेगवेगळ्या असतात. बचत खाते प्रामुख्याने वैयक्तिक बचतीसाठी वापरले जाते, तर चालू खाते प्रामुख्याने व्यावसायिक व्यवहारांसाठी वापरले जाते. डिजिटल पद्धतीने ही सर्व खाती उघडण्याची आणि वापरण्याची सुविधा उपलब्ध झाल्यामुळे बँकिंग सेवा अधिक व्यापकपणे लोकांपर्यंत पोहोचल्या आहेत.

KYC (Know Your Customer) प्रक्रियेचा अर्थ

डिजिटल खाते उघडताना KYC (Know Your Customer) प्रक्रिया पूर्ण करणे आवश्यक असते. KYC म्हणजे बँकेने आपल्या ग्राहकाची ओळख आणि पत्ता यांची खातरजमा

करण्याची प्रक्रिया होय. या प्रक्रियेमध्ये आधार कार्ड, पॅन कार्ड, पासपोर्ट, मतदार ओळखपत्र यांसारख्या अधिकृत कागदपत्रांच्या आधारे ग्राहकाची माहिती पडताळली जाते. सध्या अनेक बँका व्हिडिओ KYC किंवा ऑनलाइन KYC ची सुविधा देतात, ज्यामुळे ग्राहक घरबसल्या ही प्रक्रिया पूर्ण करू शकतो. या प्रक्रियेचा मुख्य उद्देश आर्थिक व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता राखणे आणि फसवणूक किंवा गैरव्यवहार टाळणे हा आहे.

KYC (Know Your Customer) चे प्रकार

1. फिजिकल KYC (Physical KYC) :

फिजिकल KYC ही ग्राहकाची ओळख पडताळण्याची पारंपरिक पद्धत आहे. या प्रक्रियेमध्ये ग्राहकाने बँकेच्या शाखेत प्रत्यक्ष उपस्थित राहून ओळख व पत्त्याशी संबंधित कागदपत्रे सादर करणे आवश्यक असते. आधार कार्ड, पॅन कार्ड, पासपोर्ट, मतदार ओळखपत्र किंवा इतर अधिकृत कागदपत्रांच्या आधारे बँक ग्राहकाची माहिती तपासते व नोंदवते. या प्रक्रियेमुळे ग्राहकाची ओळख आणि पत्ता यांची खातरजमा केली जाते.

2. ई-KYC (e-KYC) :

ई-KYC ही ग्राहकाची ओळख पडताळण्याची डिजिटल पद्धत आहे. या प्रक्रियेमध्ये आधार क्रमांक किंवा इतर डिजिटल साधनांच्या माध्यमातून ग्राहकाची माहिती ऑनलाइन तपासली जाते. ई-KYC मुळे खाते उघडण्याची प्रक्रिया अधिक जलद, सोपी व सुलभ झाली आहे. डिजिटल बँकिंगच्या वाढत्या वापरामुळे ही पद्धत मोठ्या प्रमाणावर वापरली जात आहे.

3. व्हिडिओ KYC (Video KYC) :

व्हिडिओ KYC ही आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित पडताळणी प्रक्रिया आहे. या पद्धतीमध्ये ग्राहक आणि बँक अधिकारी यांच्यामध्ये व्हिडिओ कॉलद्वारे संवाद होतो. ग्राहकाने आपल्या ओळखपत्रांची माहिती दाखवून आणि काही प्रश्नांची उत्तरे देऊन आपली ओळख पडताळून घ्यावी लागते. या पद्धतीमुळे ग्राहकाला बँकेत प्रत्यक्ष जाण्याची गरज राहत नाही आणि प्रक्रिया अधिक सोयीस्कर होते.

4. सेंट्रल KYC (CKYC) :

सेंट्रल KYC म्हणजे ग्राहकाची KYC माहिती एका केंद्रीकृत डेटाबेसमध्ये नोंदवण्याची प्रणाली होय. या प्रणालीमुळे ग्राहकाने एकदा KYC प्रक्रिया पूर्ण केल्यानंतर ती माहिती विविध वित्तीय संस्थांना उपलब्ध होते. त्यामुळे प्रत्येक वेळी नवीन खाते उघडताना पुन्हा-पुन्हा KYC करण्याची आवश्यकता राहत नाही. ही प्रणाली बँकिंग व्यवहार अधिक सोपे आणि कार्यक्षम बनवते.

नामनिर्देशित व्यक्ती (Nominee) यांचे नियम व अर्थ

नामनिर्देशित व्यक्ती म्हणजे बँक खाते, ठेवी किंवा इतर आर्थिक योजनांमध्ये खातेदाराने अधिकृतपणे नियुक्त केलेली अशी व्यक्ती होय की, खातेदाराच्या मृत्यूनंतर त्या खात्यातील किंवा ठेवीतील रक्कम प्राप्त करण्याचा अधिकार तिला दिला जातो. नामनिर्देशन करण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे खातेदाराच्या मृत्यूनंतर संबंधित रक्कम योग्य व्यक्तीपर्यंत सहज आणि अडचणीविना पोहोचावी. त्यामुळे बँकिंग व्यवहारांमध्ये नामनिर्देशनाची सुविधा अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

नियम :

1. नामनिर्देशन करण्याचा अधिकार :

खातेदाराला खाते उघडताना किंवा त्यानंतर कधीही आपल्या खात्यासाठी नामनिर्देशित व्यक्तीची नोंद करण्याचा अधिकार असतो.

2. नामनिर्देशित व्यक्तीची निवड :

नामनिर्देशित व्यक्ती कुटुंबातील सदस्य असू शकते किंवा खातेदाराने विश्वास ठेवलेली कोणतीही व्यक्ती असू शकते.

3. एक किंवा अधिक नामनिर्देशित व्यक्ती :

काही प्रकरणांमध्ये खातेदाराला एक किंवा अधिक व्यक्तींना नामनिर्देशित करण्याची सुविधा दिली जाते.

4. अल्पवयीन नामनिर्देशित व्यक्ती :

जर नामनिर्देशित व्यक्ती अल्पवयीन (Minor) असेल, तर त्या व्यक्तीसाठी एक संरक्षक (Guardian) नियुक्त करणे आवश्यक असते.

5. नामनिर्देशन बदलण्याचा अधिकार :

खातेदाराला आवश्यकतेनुसार नामनिर्देशित व्यक्ती बदलण्याचा किंवा नामनिर्देशन रद्द करण्याचा अधिकार असतो.

6. खातेदाराच्या मृत्यूनंतरची प्रक्रिया :

खातेदाराच्या मृत्यूनंतर बँक ठराविक नियमांनुसार नामनिर्देशित व्यक्तीस संबंधित खात्यातील किंवा ठेवीतील रक्कम प्रदान करते. यामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सोपे आणि सुलभ होतात.

लाभार्थी (Beneficiaries) यांचा अर्थ व प्रकार.

लाभार्थी म्हणजे अशी व्यक्ती, संस्था किंवा खातेधारक ज्याला आर्थिक व्यवहाराच्या माध्यमातून रक्कम प्राप्त होते. डिजिटल बँकिंगमध्ये जेव्हा एखादी व्यक्ती आपल्या खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पैसे हस्तांतरित करते, तेव्हा ज्याच्या खात्यात ती रक्कम जमा होते त्या व्यक्तीला लाभार्थी असे म्हणतात. सुरक्षित आणि अचूक व्यवहार करण्यासाठी बँकिंग प्रणालीमध्ये लाभार्थीची माहिती आधी नोंदवणे आवश्यक असते. यामध्ये लाभार्थीचे नाव, बँकेचे नाव, शाखेचे नाव, खाते क्रमांक आणि IFSC कोड यांसारखी माहिती समाविष्ट असते.

प्रकार :

1. स्वतःचा लाभार्थी (Own Beneficiary) :

स्वतःचा लाभार्थी म्हणजे खातेदाराच्या स्वतःच्या नावावर असलेल्या दुसऱ्या बँक खात्याला दिलेले लाभार्थी स्थान होय. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीचे दोन वेगवेगळ्या बँकांमध्ये खाते असल्यास ती व्यक्ती आपल्या दुसऱ्या खात्याला लाभार्थी म्हणून नोंदवू शकते.

2. तृतीय पक्ष लाभार्थी (Third Party Beneficiary) :

तृतीय पक्ष लाभार्थी म्हणजे खातेदाराशिवाय इतर कोणतीही व्यक्ती किंवा संस्था ज्याच्या खात्यात पैसे हस्तांतरित केले जातात. उदाहरणार्थ, कुटुंबातील सदस्य, मित्र, व्यावसायिक भागीदार किंवा एखादी संस्था.

3. आंतरबँक लाभार्थी (Interbank Beneficiary) :

जेव्हा एका बँकेच्या खात्यातून दुसऱ्या बँकेच्या खात्यात पैसे हस्तांतरित केले जातात, तेव्हा त्या खात्याच्या मालकाला आंतरबँक

लाभार्थी असे म्हटले जाते. अशा व्यवहारांसाठी IFSC कोड आणि इतर बँक तपशील आवश्यक असतात.

4. अंतर्गत लाभार्थी (Intra-bank Beneficiary) :

जेव्हा एका बँकेतील एका खात्यातून त्याच बँकेतील दुसऱ्या खात्यात पैसे हस्तांतरित केले जातात, तेव्हा त्या व्यक्तीला अंतर्गत लाभार्थी असे म्हटले जाते. अशा व्यवहारांमध्ये प्रक्रिया तुलनेने जलद होते.

3.2 डिजिटल ठेवी (Digital Deposits):

डिजिटल पद्धतीने ठेवण्यात येणाऱ्या ठेवींचे प्रकार.

डिजिटल ठेवी म्हणजे बँक किंवा वित्तीय संस्थेमध्ये डिजिटल माध्यमांच्या सहाय्याने ठेवण्यात येणाऱ्या ठेवी होय. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे बँकिंग व्यवहार करण्याची पद्धत मोठ्या प्रमाणावर बदलली आहे. पूर्वी ठेवी ठेवण्यासाठी ग्राहकाला बँकेच्या शाखेत जावे लागायचे, परंतु आता इंटरनेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग अॅप, एटीएम किंवा इतर डिजिटल साधनांच्या मदतीने घरबसल्या ठेवी ठेवणे शक्य झाले आहे. डिजिटल ठेवींच्या माध्यमातून ग्राहकांच्या वेळेची बचत होते, व्यवहार जलद होतात आणि आर्थिक व्यवस्थापन अधिक सोपे होते. भारतामध्ये डिजिटल बँकिंग सेवांवर नियंत्रण व नियमन मुख्यतः Reserve Bank of India या संस्थेमार्फत केले जाते. डिजिटल बँकिंग सेवा देताना बँका व वित्तीय संस्था आरबीआयच्या नियमांचे पालन करतात. डिजिटल ठेवींच्या सेवेमध्ये अनेक सरकारी व खाजगी बँका तसेच काही पेमेंट बँका सहभागी आहेत.

डिजिटल ठेवींचे प्रकार

1. बचत ठेवी (Savings Deposits)

बचत ठेवी म्हणजे व्यक्तीने आपली बचत सुरक्षित ठेवण्यासाठी बँकेत जमा केलेली रक्कम होय. डिजिटल बँकिंगच्या माध्यमातून ग्राहक मोबाईल ॲप किंवा इंटरनेट बँकिंग वापरून आपल्या बचत खात्यामध्ये पैसे जमा करू शकतो किंवा हस्तांतरित करू शकतो. या खात्यावर बँकेकडून ठराविक व्याजदराने व्याज दिले जाते. उदाहरणार्थ, भारतातील अनेक बँका जसे की State Bank of India, HDFC Bank आणि ICICI Bank या बँका डिजिटल सेवांच्या माध्यमातून बचत खात्यांची सुविधा देतात. ग्राहक मोबाईल बँकिंग ॲपद्वारे पैसे जमा करणे, बिल भरणे, निधी हस्तांतरण करणे यासारखे व्यवहार सहज करू शकतो.

2. मुदत ठेवी (Fixed Deposits – FD)

मुदत ठेवी म्हणजे ग्राहकाने ठराविक कालावधीसाठी बँकेत ठेवलेली रक्कम होय. या कालावधीत ती रक्कम काढता येत नाही किंवा काढल्यास काही दंड आकारला जाऊ शकतो. डिजिटल बँकिंगमुळे आता ग्राहक इंटरनेट बँकिंग किंवा मोबाईल ॲपच्या सहाय्याने काही मिनिटांत मुदत ठेव तयार करू शकतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीने 1 वर्षासाठी 50,000 रुपये मुदत ठेव म्हणून डिजिटल पद्धतीने गुंतवले तर त्या कालावधीच्या शेवटी त्याला व्याजासह रक्कम मिळते. भारतातील बहुतेक बँका डिजिटल एफडी सुविधा देतात.

3. आवर्ती ठेवी (Recurring Deposits – RD)

आवर्ती ठेवी म्हणजे ग्राहकाने दर महिन्याला ठराविक रक्कम बँकेत जमा करण्याची योजना होय. ठराविक कालावधीनंतर जमा झालेली रक्कम व्याजासह ग्राहकाला परत मिळते. डिजिटल बँकिंगच्या सहाय्याने ग्राहक आपल्या खात्यातून प्रत्येक महिन्याला आपोआप ठराविक रक्कम आवर्ती ठेवीमध्ये जमा होईल अशी व्यवस्था करू शकतो. उदाहरणार्थ, एखादा ग्राहक दर महिन्याला 1000 रुपये जमा करत असेल तर 5 वर्षांनंतर त्याला मोठी रक्कम व्याजासह मिळू शकते.

4. डिजिटल पेमेंट बँक ठेवी (Payment Bank Deposits)

भारतामध्ये काही पेमेंट बँका देखील डिजिटल पद्धतीने ठेवी स्वीकारतात. या बँका मर्यादित स्वरूपाच्या बँकिंग सेवा देतात आणि मुख्यतः डिजिटल व्यवहारांवर लक्ष केंद्रित करतात. उदाहरणार्थ, Paytm Payments Bank किंवा Airtel Payments Bank या संस्था ग्राहकांना डिजिटल बचत खाते आणि ठेवीची सुविधा देतात. मात्र पेमेंट बँकांना कर्ज देण्याची परवानगी नसते.

कायदेशीर नियंत्रण व ग्राहक संरक्षण

भारतामध्ये डिजिटल ठेवी आणि बँकिंग सेवा मुख्यतः बँकिंग कायदे आणि आरबीआयच्या नियमांनुसार चालतात. यामध्ये प्रमुखतः Banking Regulation Act, 1949, तसेच पेमेंट प्रणालीसाठी Payment and Settlement Systems Act, 2007 यांचा समावेश होतो. या कायदांच्या आधारे बँकिंग व्यवहारांचे नियमन केले जाते आणि ग्राहकांचे हित सुरक्षित ठेवले जाते.

जर डिजिटल बँकिंग सेवांमध्ये ग्राहकांना काही अडचणी आल्या, जसे की व्यवहारातील त्रुटी, पैसे अडकणे किंवा चुकीचे व्यवहार, तर ग्राहक प्रथम संबंधित बँकेकडे तक्रार नोंदवू शकतो. जर तक्रार समाधानकारक पद्धतीने सोडवली गेली नाही, तर ग्राहक Reserve Bank of India च्या Banking Ombudsman Scheme अंतर्गत तक्रार दाखल करू शकतो. या योजनेद्वारे ग्राहकांच्या बँकिंग तक्रारींचे निराकरण केले जाते.

3.3 डिजिटल कर्जे (Digital Loans)

डिजिटल कर्जे म्हणजे इंटरनेट, मोबाईल ॲप किंवा इतर डिजिटल माध्यमांच्या सहाय्याने दिली जाणारी कर्ज सुविधा होय. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे बँकिंग सेवांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाला असून कर्ज मिळवण्याची प्रक्रिया अधिक जलद आणि सोयीस्कर झाली आहे. पूर्वी कर्ज मिळवण्यासाठी बँकेच्या शाखेत जाऊन विविध कागदपत्रे सादर करावी लागत असत; परंतु आज डिजिटल कर्ज प्रणालीमुळे ग्राहक घरबसल्या मोबाईल ॲप किंवा इंटरनेट बँकिंगच्या माध्यमातून कर्जासाठी अर्ज करू शकतो. या प्रक्रियेमध्ये ग्राहकाची ओळख, आर्थिक स्थिती आणि क्रेडिट इतिहास डिजिटल पद्धतीने तपासला जातो. भारतामध्ये डिजिटल कर्ज सेवा देणाऱ्या बँका, वित्तीय संस्था आणि काही तंत्रज्ञान कंपन्यांवर मुख्यतः Reserve Bank of India या संस्थेचे नियमन असते.

डिजिटल कर्जांचे प्रकार

1. वैयक्तिक कर्ज (Personal Loan)

वैयक्तिक कर्ज हे व्यक्तीच्या वैयक्तिक गरजांसाठी दिले जाणारे कर्ज असते. घरगुती खर्च, वैद्यकीय खर्च, शिक्षण, प्रवास किंवा इतर

वैयक्तिक गरजांसाठी हे कर्ज घेतले जाते. डिजिटल बँकिंगमुळे आता ग्राहक मोबाईल ॲप किंवा इंटरनेट बँकिंगच्या माध्यमातून काही मिनिटांत वैयक्तिक कर्जासाठी अर्ज करू शकतो. उदाहरणार्थ, भारतातील अनेक बँका जसे की HDFC Bank, ICICI Bank आणि Axis Bank या डिजिटल पद्धतीने वैयक्तिक कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देतात.

2. ग्राहक कर्ज (Consumer Loan)

ग्राहक कर्ज म्हणजे टीव्ही, मोबाईल, फर्निचर, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू किंवा इतर उपभोग्य वस्तू खरेदी करण्यासाठी दिले जाणारे कर्ज होय. अनेक ई-कॉमर्स वेबसाइट्स आणि वित्तीय संस्था ग्राहकांना “Buy Now Pay Later” किंवा ईएमआयच्या स्वरूपात डिजिटल कर्ज सुविधा देतात. उदाहरणार्थ, Bajaj Finserv आणि Tata Capital यांसारख्या कंपन्या डिजिटल ग्राहक कर्ज सुविधा देतात.

3. सूक्ष्म कर्ज (Micro Loans)

सूक्ष्म कर्ज म्हणजे लहान रकमेचे कर्ज होय. हे कर्ज विशेषतः लघु व्यवसाय, स्वयंरोजगार किंवा कमी उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना दिले जाते. डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या सहाय्याने अशा कर्जासाठी अर्ज करणे आणि कर्ज मंजूर होणे अधिक सोपे झाले आहे. काही मायक्रोफायनान्स संस्था आणि NBFC (Non-Banking Financial Companies) या प्रकारची कर्ज सुविधा देतात.

4. व्यवसाय कर्ज (Business Loan)

व्यवसाय कर्ज हे लघु, मध्यम किंवा मोठ्या उद्योगांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी किंवा वाढवण्यासाठी दिले जाते.

डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे उद्योजकांना जलद पद्धतीने कर्जासाठी अर्ज करता येतो. अनेक बँका आणि वित्तीय संस्था डिजिटल व्यवसाय कर्ज सुविधा देतात.

कायदेशीर नियंत्रण व नियमन

भारतामध्ये डिजिटल कर्ज सेवा देणाऱ्या बँका, NBFC आणि वित्तीय संस्थांवर मुख्यतः Reserve Bank of India या संस्थेचे नियंत्रण असते. या संस्था Banking Regulation Act, 1949 आणि Payment and Settlement Systems Act, 2007 या कायद्यांच्या अधीन राहून कार्य करतात. या नियमांमुळे डिजिटल कर्ज व्यवहार सुरक्षित आणि पारदर्शक राहतात.

ग्राहक तक्रार निवारण

डिजिटल कर्ज सेवांमध्ये काही अडचणी आल्यास ग्राहक प्रथम संबंधित बँक किंवा वित्तीय संस्थेकडे तक्रार करू शकतो. जर तक्रारीचे योग्य निराकरण झाले नाही, तर ग्राहक Reserve Bank of India च्या Banking Ombudsman Scheme अंतर्गत तक्रार दाखल करू शकतो. या प्रणालीद्वारे ग्राहकांच्या बँकिंग व वित्तीय तक्रारींचे निराकरण केले जाते.

3.4 CIBIL:

CIBIL (क्रेडिट इन्फॉर्मेशन ब्युरो इंडिया लिमिटेड) याची ओळख.

CIBIL : स्थापना व इतिहास

भारतामध्ये कर्ज व्यवहार अधिक पारदर्शक आणि सुरक्षित करण्यासाठी क्रेडिट माहिती संकलित करणाऱ्या संस्थेची गरज अनेक वर्षांपासून जाणवत होती. बँका आणि वित्तीय संस्थांना कर्ज देताना ग्राहकाच्या आर्थिक इतिहासाची अचूक माहिती मिळत नव्हती. त्यामुळे कर्ज परतफेडीचा धोका वाढत होता. ही समस्या सोडवण्यासाठी भारतात क्रेडिट माहिती संस्था स्थापन करण्याची संकल्पना पुढे आली.

भारतामध्ये क्रेडिट माहिती प्रणाली विकसित करण्याची कल्पना बँकिंग क्षेत्रातील तज्ञ आणि धोरणकर्त्यांच्या चर्चेतून पुढे आली. या प्रक्रियेला प्रोत्साहन देण्यात भारताच्या केंद्रीय बँकेने म्हणजेच Reserve Bank of India यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. आरबीआयने बँकिंग क्षेत्रातील जोखीम कमी करण्यासाठी आणि कर्ज व्यवस्थापन अधिक प्रभावी करण्यासाठी अशा संस्थेची गरज अधोरेखित केली.

या पार्श्वभूमीवर 2000 साली TransUnion CIBIL (पूर्वी Credit Information Bureau (India) Limited) या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. ही भारतातील पहिली क्रेडिट माहिती कंपनी होती. ही संस्था काही प्रमुख बँका आणि वित्तीय संस्थांच्या सहकार्याने स्थापन करण्यात आली. यामध्ये State Bank of India, HDFC Bank, ICICI Bank आणि Bank of Baroda

यांसारख्या बँकांचा सहभाग होता. नंतर आंतरराष्ट्रीय क्रेडिट माहिती कंपनी TransUnion नेही या संस्थेमध्ये भागीदारी केली.

सुरुवातीच्या काळात CIBIL प्रामुख्याने बँकांकडून कर्ज आणि क्रेडिट कार्डशी संबंधित माहिती संकलित करून ती वित्तीय संस्थांना उपलब्ध करून देत होती. त्या काळात ही प्रणाली मर्यादित स्वरूपात वापरली जात होती. परंतु नंतर कर्ज व्यवहार वाढू लागल्यामुळे आणि डिजिटल बँकिंगचा विस्तार झाल्यामुळे या संस्थेचे महत्त्व अधिक वाढले.

भारत सरकारने क्रेडिट माहिती कंपन्यांचे कार्य व्यवस्थित नियमन करण्यासाठी 2005 साली Credit Information Companies (Regulation) Act लागू केला. या कायद्यामुळे क्रेडिट माहिती संकलन, व्यवस्थापन आणि वापर यासाठी स्पष्ट नियम निश्चित करण्यात आले. या कायद्याच्या अंमलबजावणीनंतर CIBIL आणि इतर क्रेडिट माहिती कंपन्यांचे कार्य अधिक औपचारिक आणि व्यापक झाले.

आज CIBIL ही भारतातील सर्वात मोठी क्रेडिट माहिती संस्था मानली जाते. लाखो व्यक्ती आणि हजारो कंपन्यांच्या कर्ज व्यवहारांची माहिती या संस्थेकडे उपलब्ध आहे. बँका आणि वित्तीय संस्था कर्ज देण्यापूर्वी ग्राहकाचा CIBIL स्कोअर आणि क्रेडिट रिपोर्ट तपासतात. त्यामुळे कर्ज व्यवस्थापन अधिक सुरक्षित, पारदर्शक आणि प्रभावी झाले आहे.

CIBIL स्कोअर

CIBIL स्कोअर हा साधारणपणे 300 ते 900 या दरम्यान असणारा तीन अंकी अंक असतो. हा स्कोअर व्यक्तीच्या आर्थिक

व्यवहारांवर आणि कर्ज परतफेडीच्या इतिहासावर आधारित असतो. साधारणपणे 750 किंवा त्यापेक्षा जास्त स्कोअर चांगला मानला जातो. ज्या व्यक्तीचा CIBIL स्कोअर जास्त असतो त्या व्यक्तीला बँकांकडून कर्ज मिळण्याची शक्यता जास्त असते. उलटपक्षी, कमी स्कोअर असल्यास कर्ज मंजूर होण्यात अडचणी येऊ शकतात किंवा जास्त व्याजदर लागू होऊ शकतो.

CIBIL म्हणजे क्रेडिट इन्फॉर्मेशन ब्युरो इंडिया लिमिटेड ही भारतातील प्रमुख क्रेडिट माहिती देणारी संस्था आहे. ही संस्था व्यक्ती आणि उद्योगांच्या कर्ज व्यवहारांशी संबंधित माहिती संकलित करून तिचे विश्लेषण करते. बँका आणि वित्तीय संस्था जेव्हा एखाद्या व्यक्तीला कर्ज देण्याचा विचार करतात, तेव्हा त्या व्यक्तीचा आर्थिक इतिहास आणि कर्ज परतफेड करण्याची क्षमता तपासण्यासाठी CIBIL च्या अहवालाचा उपयोग करतात. या अहवालाला क्रेडिट रिपोर्ट असे म्हणतात. या रिपोर्टमध्ये संबंधित व्यक्तीने घेतलेली कर्जे, क्रेडिट कार्डचा वापर, परतफेडीचा इतिहास आणि इतर आर्थिक माहिती समाविष्ट असते. या सर्व माहितीच्या आधारे त्या व्यक्तीचा क्रेडिट स्कोअर निश्चित केला जातो.

CIBIL रिपोर्टमध्ये व्यक्तीच्या आर्थिक व्यवहारांची सविस्तर माहिती दिलेली असते. यामध्ये घेतलेली कर्जे, क्रेडिट कार्ड खाते, कर्ज परतफेडीचा इतिहास, थकबाकीची माहिती तसेच इतर आर्थिक तपशील समाविष्ट असतात. बँका आणि वित्तीय संस्था कर्ज मंजूर करताना या अहवालाचा अभ्यास करून कर्जदाराची आर्थिक विश्वासाहता तपासतात. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीने आपले कर्ज आणि क्रेडिट कार्डची परतफेड वेळेवर करणे आवश्यक असते.

भारतामध्ये क्रेडिट माहिती संकलित करणाऱ्या संस्थांवर मुख्यतः Reserve Bank of India यांचे नियंत्रण असते. तसेच या संस्था Credit Information Companies (Regulation) Act, 2005 या कायद्याच्या अंतर्गत कार्य करतात. या कायद्यामुळे क्रेडिट माहितीचे संकलन, साठवण आणि वापर यासाठी निश्चित नियम ठरवण्यात आले आहेत.

भारतामध्ये CIBIL व्यतिरिक्त इतर काही क्रेडिट माहिती संस्था देखील कार्यरत आहेत. उदाहरणार्थ, Experian Credit Information Company of India, Equifax Credit Information Services आणि CRIF High Mark या संस्था देखील व्यक्ती व उद्योगांच्या क्रेडिट माहितीचे व्यवस्थापन करतात. या सर्व संस्थांमुळे बँका आणि वित्तीय संस्थांना कर्ज देताना योग्य निर्णय घेणे सोपे होते.

जर एखाद्या व्यक्तीच्या क्रेडिट रिपोर्टमध्ये चुकीची माहिती आढळली, तर संबंधित क्रेडिट माहिती कंपनीकडे तक्रार करून ती माहिती दुरुस्त करण्याची सुविधा उपलब्ध असते. यामुळे ग्राहकांच्या हिताचे संरक्षण होते आणि आर्थिक व्यवहार अधिक पारदर्शक बनतात.

CIBIL चे नियम

CIBIL प्रणाली व्यवस्थित आणि पारदर्शक पद्धतीने कार्य करावी यासाठी काही नियम व मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित करण्यात आलेली आहेत. भारतामध्ये क्रेडिट माहिती कंपन्यांचे कार्य मुख्यतः Reserve Bank of India यांच्या नियंत्रणाखाली चालते. तसेच

या कंपनीच्या Credit Information Companies (Regulation) Act, 2005 या कायद्याच्या अंतर्गत कार्य करतात. या नियमांमुळे कर्ज व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता राखली जाते आणि ग्राहकांचे हित सुरक्षित ठेवले जाते.

1. क्रेडिट माहिती संकलनाचा नियम :

बँका आणि वित्तीय संस्था ग्राहकांच्या कर्ज व क्रेडिट कार्ड व्यवहारांची माहिती नियमितपणे CIBIL कडे पाठवतात. या माहितीच्या आधारे संबंधित व्यक्तीचा क्रेडिट रिपोर्ट तयार केला जातो.

2. क्रेडिट स्कोअरची गणना :

CIBIL व्यक्तीच्या कर्ज परतफेडीचा इतिहास, थकबाकी, क्रेडिट कार्ड वापर आणि इतर आर्थिक माहिती यांच्या आधारे क्रेडिट स्कोअर तयार करते. हा स्कोअर साधारणपणे 300 ते 900 या दरम्यान असतो.

3. माहितीची गोपनीयता :

ग्राहकांची क्रेडिट माहिती गोपनीय ठेवणे हा महत्त्वाचा नियम आहे. ही माहिती केवळ संबंधित बँका, वित्तीय संस्था किंवा ग्राहकाच्या परवानगीनेच वापरली जाऊ शकते.

4. क्रेडिट रिपोर्ट पाहण्याचा अधिकार :

प्रत्येक व्यक्तीला आपला क्रेडिट रिपोर्ट पाहण्याचा अधिकार असतो. त्यामुळे ग्राहकाला आपल्या आर्थिक व्यवहारांची माहिती तपासता येते आणि त्यामध्ये काही चूक असल्यास ती दुरुस्त करता येते.

5. चुकीची माहिती दुरुस्त करण्याचा अधिकार :

जर क्रेडिट रिपोर्टमध्ये चुकीची माहिती आढळली, तर ग्राहक संबंधित क्रेडिट माहिती कंपनीकडे तक्रार करून ती माहिती दुरुस्त करण्याची मागणी करू शकतो.

6. बँका व वित्तीय संस्थांची जबाबदारी :

बँका आणि वित्तीय संस्थांनी ग्राहकांच्या कर्ज व्यवहारांची अचूक माहिती CIBIL कडे पाठवणे आवश्यक असते. चुकीची किंवा अपूर्ण माहिती देणे टाळणे ही त्यांची जबाबदारी असते.

या नियमांमुळे CIBIL प्रणाली अधिक विश्वासाहर् बनते आणि बँका व वित्तीय संस्थांना कर्ज देताना योग्य निर्णय घेण्यास मदत होते. तसेच ग्राहकांच्या आर्थिक व्यवहारांमध्ये शिस्त आणि पारदर्शकता राखली जाते.

CIBIL प्रणाली कशी कार्य करते? (उदाहरणासह)

CIBIL प्रणाली व्यक्तीच्या कर्ज व्यवहारांची माहिती संकलित करून त्या आधारे क्रेडिट रिपोर्ट आणि क्रेडिट स्कोअर तयार करते. ही प्रक्रिया बँका आणि वित्तीय संस्थांकडून मिळालेल्या माहितीवर आधारित असते. यामुळे कर्ज देणाऱ्या संस्थांना एखाद्या व्यक्तीची आर्थिक विश्वासाहर्ता समजण्यास मदत होते.

उदाहरणार्थ, समजा रमेश नावाची व्यक्ती एका बँकेतून वैयक्तिक कर्ज घेते. कर्ज मंजूर करताना बँक रमेशचा क्रेडिट इतिहास तपासण्यासाठी TransUnion CIBIL कडून त्याचा क्रेडिट रिपोर्ट पाहते. जर रमेशने यापूर्वी घेतलेल्या कर्जाची परतफेड वेळेवर केली असेल, तर त्याचा CIBIL स्कोअर चांगला असतो आणि बँक त्याला सहजपणे कर्ज मंजूर करू शकते.

रमेशने कर्ज घेतल्यानंतर तो दर महिन्याला ठरलेला हप्त (EMI) भरतो. रमेशच्या कर्ज परतफेडीची ही माहिती संबंधित बँक नियमितपणे CIBIL कडे पाठवते. CIBIL या माहितीची नोंद ठेवते आणि त्याच्या आधारे रमेशचा क्रेडिट रिपोर्ट अद्ययावत करते. जर रमेश वेळेवर हप्ते भरत राहिला, तर त्याचा CIBIL स्कोअर वाढतो आणि भविष्यात त्याला इतर कर्जे किंवा क्रेडिट कार्ड मिळणे अधिक सोपे होते.

परंतु जर रमेशने कर्जाचा हप्ता वेळेवर भरला नाही किंवा कर्ज थकवले, तर ही माहिती देखील CIBIL च्या अहवालात नोंदवली जाते. त्यामुळे त्याचा CIBIL स्कोअर कमी होतो. अशा परिस्थितीत पुढील वेळी रमेशने दुसऱ्या बँकेत कर्जासाठी अर्ज केल्यास बँक त्याचा क्रेडिट रिपोर्ट पाहून कर्ज मंजूर करण्याबाबत सावध भूमिका घेऊ शकते.

या प्रकारे बँका आणि वित्तीय संस्था ग्राहकांच्या कर्ज व्यवहारांची माहिती CIBIL कडे पाठवतात आणि त्या माहितीच्या आधारे क्रेडिट रिपोर्ट व स्कोअर तयार केला जातो. ही संपूर्ण प्रणाली भारतात Reserve Bank of India यांच्या नियमनाखाली कार्य करते. त्यामुळे कर्ज व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता राखली जाते आणि बँकांना योग्य निर्णय घेण्यास मदत होते.

Unit – IV

आधुनिक पेमेंट प्रणाली (Modern Payments System)

4.1 चेक (Cheque):

चेकचा अर्थ व प्रकार, चेक ट्रेंकेशन प्रणाली (CTS).

4.2 कार्ड आधारित व्यवहार (Cards Based):

डेबिट कार्ड व क्रेडिट कार्ड यांची वैशिष्ट्ये व प्रकार.

4.3 इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (Electronic Fund Transfer):

NEFT, RTGS, IMPS आणि ECS यांचे अर्थ, वैशिष्ट्ये व फायदे.

4.4 मोबाईल आधारित पेमेंट (Mobile Based):

UPI व डिजिटल वॉलेट्स यांची वैशिष्ट्ये.

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे बँकिंग आणि आर्थिक व्यवहारांच्या पद्धतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल झाला आहे. पूर्वी बहुतांश आर्थिक व्यवहार रोख रक्कम, धनादेश (Cheque) किंवा बँकेच्या शाखेत प्रत्यक्ष जाऊन केले जात असत. अशा व्यवहारांमध्ये वेळ जास्त लागत असे तसेच व्यवहार पूर्ण होण्यासाठी अनेक प्रशासकीय प्रक्रिया कराव्या लागत असत. परंतु माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे आज आर्थिक व्यवहार अधिक जलद, सुरक्षित आणि सोयीस्कर पद्धतीने करता येऊ लागले

आहेत. या तंत्रज्ञानावर आधारित व्यवहार पद्धतीला आधुनिक पेमेंट प्रणाली असे म्हटले जाते.

आधुनिक पेमेंट प्रणालीमध्ये संगणक, इंटरनेट, मोबाईल तंत्रज्ञान आणि विविध इलेक्ट्रॉनिक प्रणालींच्या सहाय्याने आर्थिक व्यवहार केले जातात. या प्रणालीमुळे व्यक्ती, उद्योग आणि संस्थांना निधी हस्तांतरण, बिल भरणे, ऑनलाइन खरेदी करणे तसेच इतर आर्थिक व्यवहार काही क्षणांत पूर्ण करता येतात. डिजिटल बँकिंगच्या वाढत्या वापरामुळे रोख व्यवहारांवरील अवलंबित्व कमी झाले असून आर्थिक व्यवहार अधिक पारदर्शक आणि सुरक्षित झाले आहेत. यामुळे आर्थिक व्यवस्थापन सुलभ झाले असून व्यवहारांची गती आणि कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे.

भारतामध्ये आधुनिक पेमेंट प्रणालीचा विकास विशेषतः गेल्या काही वर्षांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. मोबाईल फोन आणि इंटरनेटच्या वाढत्या वापरामुळे डिजिटल पेमेंट प्रणाली सर्वसामान्य नागरिकांपर्यंत पोहोचली आहे. सरकारनेही डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले आहेत. विशेषतः 2016 नंतर डिजिटल पेमेंटचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला. आज अनेक प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट प्रणाली उपलब्ध आहेत जसे की चेक प्रणाली, कार्ड आधारित व्यवहार, इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण प्रणाली तसेच मोबाईल आधारित पेमेंट प्रणाली.

भारतामध्ये या सर्व पेमेंट प्रणालींचे नियमन आणि नियंत्रण प्रामुख्याने Reserve Bank of India या संस्थेमार्फत केले जाते. तसेच देशातील विविध डिजिटल पेमेंट प्रणालींच्या विकासामध्ये National Payments Corporation of India या संस्थेची

देखील महत्वाची भूमिका आहे. या संस्थेमार्फत अनेक आधुनिक डिजिटल पेमेंट प्रणाली विकसित करण्यात आल्या आहेत, ज्यामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक वेगवान, सुरक्षित आणि सुलभ झाले आहेत.

या युनिटमध्ये आधुनिक पेमेंट प्रणालीतील विविध घटकांचा अभ्यास केला जातो. यामध्ये चेक आणि त्याचे प्रकार, चेक ट्रंक्शन प्रणाली, कार्ड आधारित व्यवहार जसे की डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड, इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण प्रणाली जसे की NEFT, RTGS, IMPS आणि ECS तसेच मोबाईल आधारित पेमेंट प्रणाली जसे की UPI आणि डिजिटल वॉलेट्स यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात येणार आहे. या सर्व प्रणालींमुळे आधुनिक बँकिंग व्यवस्था अधिक प्रभावी आणि तंत्रज्ञानाधारित बनली आहे.

4.1 चेक (Cheque)

1) चेकचा परिचय व इतिहास

बँकिंग व्यवहारांमध्ये चेक ही एक महत्वाची आणि पारंपरिक पेमेंट पद्धत आहे. चेक म्हणजे खातेदाराने आपल्या बँकेला दिलेला असा लिखित आदेश होय ज्याद्वारे बँकेने खात्यातील ठराविक रक्कम चेकवर नमूद केलेल्या व्यक्तीला किंवा धारकाला अदा करावी. चेकच्या वापरामुळे रोख रक्कम घेऊन जाण्याची गरज कमी होते आणि व्यवहार सुरक्षितपणे करता येतात.

चेक प्रणालीची सुरुवात सुमारे 17 व्या शतकात England येथे झाली असे मानले जाते. त्या काळात व्यापारी आणि श्रीमंत लोक मोठ्या प्रमाणावर व्यवहार करत असत. मोठ्या रकमेची रोख रक्कम बाळगणे धोकादायक असल्यामुळे त्यांनी बँकांना लेखी आदेश

देऊन पैसे देण्याची पद्धत सुरू केली. हीच पद्धत पुढे चेक प्रणाली म्हणून विकसित झाली.

नंतर हळूहळू ही पद्धत जगभरातील बँकिंग व्यवस्थेमध्ये स्वीकारली गेली. भारतामध्ये देखील बँकिंग व्यवहारांमध्ये चेकचा वापर मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाला. आजही मोठ्या व्यवहारांसाठी, व्यवसाय व्यवहारांसाठी आणि अधिकृत पेमेंटसाठी चेकचा वापर केला जातो. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे आता चेक क्लिअरिंग प्रक्रियेसाठी चेक ट्रॅकेशन प्रणाली (CTS) देखील वापरली जाते.

2) चेकचा अर्थ

भारतातील कायद्यांनुसार चेकची व्याख्या **Negotiable Instruments Act 1881** या कायद्याच्या कलम 6 नुसार करण्यात आली आहे.

त्याप्रमाणे, चेक म्हणजे बँकेवर काढलेला असा बिल ऑफ एक्सचेंज होय जो मागणीवर (On Demand) देय असतो.

सोप्या भाषेत सांगायचे झाल्यास, खातेदाराने बँकेला दिलेला असा लिखित आदेश म्हणजे चेक.

3) चेकचे मुख्य घटक

चेकमध्ये साधारणपणे खालील घटक असतात:

- खातेदाराचे नाव
- बँकेचे नाव
- चेक क्रमांक
- तारीख
- रक्कम (अंकी व अक्षरी)
- ज्याला पैसे द्यायचे त्याचे नाव (Payee)

- खातेदाराची सही
- MICR कोड
- बँकेची शाखा

4) चेकचे प्रकार

चेकचे अनेक प्रकार आहेत. प्रत्येक प्रकाराचा उपयोग वेगवेगळ्या परिस्थितीत केला जातो. खालीलप्रमाणे चेकचे प्रमुख प्रकार आणि त्यांचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

1) Bearer Cheque (बेअरर चेक)

बेअरर चेक म्हणजे असा चेक ज्यामध्ये ज्याच्या हातात चेक असेल त्या व्यक्तीला बँक रक्कम देते. या चेकवर “Bearer” असे लिहिलेले असते आणि ज्याच्याकडे चेक असेल तो व्यक्ती बँकेत जाऊन पैसे घेऊ शकतो.

उदाहरण:

समजा रमेशने चेक लिहून दिला आणि तो चेक सुरेशच्या हातात आला. जर तो बेअरर चेक असेल तर सुरेश थेट बँकेत जाऊन पैसे घेऊ शकतो.

वैशिष्ट्य:

- * रोख रक्कम सहज मिळते
- * परंतु हरवल्यास धोका जास्त असतो

2) Order Cheque (ऑर्डर चेक)

ऑर्डर चेक म्हणजे असा चेक ज्यामध्ये ज्या व्यक्तीचे नाव लिहिलेले असते त्यालाच पैसे दिले जातात. या चेकमध्ये “or order” असा शब्द असतो.

उदाहरण:

जर चेकवर "Pay to Suresh" असे लिहिले असेल तर बँक फक्त सुरेशलाच पैसे देईल.

वैशिष्ट्य:

- * बेअरर चेकपेक्षा अधिक सुरक्षित
- * ओळख पटवूनच पैसे दिले जातात

3) Crossed Cheque (क्रॉसड चेक)

क्रॉसड चेकमध्ये चेकच्या डाव्या बाजूला दोन समांतर रेषा (//) काढलेल्या असतात. या चेकमध्ये रोख रक्कम मिळत नाही. ही रक्कम फक्त बँक खात्यात जमा केली जाते.

उदाहरण:

एखाद्या कंपनीने कर्मचार्याला पगाराचा चेक दिला आणि तो क्रॉसड असेल तर कर्मचारी तो चेक आपल्या खात्यात जमा करेल.

फायदा:

- * सुरक्षितता जास्त
- * थेट खात्यात पैसे जमा होतात

4) Open Cheque (ओपन चेक)

ओपन चेक म्हणजे असा चेक ज्यावर क्रॉसिंग नसते. अशा चेकमध्ये चेक बँकेत सादर केल्यावर रोख रक्कम मिळू शकते.

उदाहरण:

समजा राहुलने बँकेतून रोख पैसे काढण्यासाठी ओपन चेक दिला, तर बँक त्याला रोख पैसे देते.

5) Post-Dated Cheque (पोस्ट डेटेड चेक)

ज्या चेकवर भविष्यातील तारीख लिहिलेली असते त्याला पोस्ट डेटेड चेक म्हणतात. तो चेक त्या तारखेच्या आधी बँकेत जमा केला तर पैसे मिळत नाहीत.

उदाहरण:

जर चेकवर 10 ऑगस्ट 2026 अशी तारीख लिहिलेली असेल, तर तो चेक 10 ऑगस्टनंतरच वापरता येईल.

6) Stale Cheque (स्टेल चेक)

तीन महिन्यांपेक्षा जुना झालेला चेक स्टेल चेक म्हणतात. अशा चेकची वैधता संपलेली असते आणि बँक तो स्वीकारत नाही.

उदाहरण:

जर चेक 1 जानेवारीला दिला आणि तो एप्रिलमध्ये बँकेत जमा केला, तर तो स्टेल चेक ठरतो.

7) Self Cheque (सेल्फ चेक)

खातेदार स्वतःच्या खात्यातून पैसे काढण्यासाठी जो चेक लिहितो त्याला सेल्फ चेक म्हणतात. या चेकवर "Self" असे लिहिलेले असते.

उदाहरण:

अजयने आपल्या खात्यातून पैसे काढण्यासाठी "Self" लिहून चेक दिला तर बँक त्याला पैसे देते.

8) Traveller's Cheque (ट्रॅव्हलर्स चेक)

प्रवास करताना रोख रक्कम बाळगण्याचा धोका टाळण्यासाठी ट्रॅव्हलर्स चेक वापरले जातात. हे चेक सुरक्षित असतात आणि हरवल्यास परत मिळू शकतात.

पूर्वी हे चेक बँका आणि कंपनी जसे की American Express जारी करत असत.

9) Account Payee Cheque (अकाउंट पेयी चेक)

Account Payee Cheque हा Crossed Cheque चाच एक प्रकार आहे. या चेकवर दोन समांतर रेषांच्या मध्ये “Account Payee” असे लिहिलेले असते. अशा चेकमध्ये चेकवर ज्या व्यक्तीचे नाव लिहिलेले आहे त्याच्या बँक खात्यातच पैसे जमा होतात. त्या चेकची रक्कम इतर कोणालाही दिली जात नाही.

उदाहरण:

जर एखाद्या कंपनीने कर्मचाऱ्याला पगाराचा चेक दिला आणि त्यावर “Account Payee” लिहिले असेल, तर ती रक्कम फक्त त्या कर्मचाऱ्याच्या खात्यातच जमा होते.

फायदा:

- * सर्वात सुरक्षित चेक प्रकार मानला जातो
- * चुकीच्या व्यक्तीकडे पैसे जाण्याचा धोका कमी होतो

10) Banker's Cheque (बँकर्स चेक)

Banker's Cheque म्हणजे बँकेने स्वतःच्या खात्यातून काढलेला चेक होय. या चेकमध्ये बँक स्वतः पैसे देण्याची हमी देते. त्यामुळे हा चेक अतिशय विश्वासाह मानला जातो.

उदाहरण:

समजा एखाद्या व्यक्तीला कॉलेजची फी भरायची आहे किंवा एखाद्या सरकारी कार्यालयाला पैसे द्यायचे आहेत, तेव्हा अनेक वेळा बँकर्स चेक मागितला जातो.

वैशिष्ट्ये:

- * बँक पैसे देण्याची हमी देते
- * व्यवहार सुरक्षित असतो
- * सरकारी आणि मोठ्या व्यवहारांमध्ये वापरला जातो

11) Gift Cheque (गिफ्ट चेक)

Gift Cheque म्हणजे भेटवस्तू म्हणून दिला जाणारा चेक होय. एखाद्या व्यक्तीला रोख पैसे देण्याऐवजी चेकच्या स्वरूपात भेट देण्यासाठी हा चेक वापरला जातो. वाढदिवस, लग्न, सण किंवा विशेष प्रसंगी लोक अशा प्रकारचे चेक देतात.

काही बँका विशेष स्वरूपाचे Gift Cheque जारी करतात. या चेकमध्ये ठराविक रक्कम लिहिलेली असते आणि तो चेक ज्याला भेट म्हणून दिला आहे तो व्यक्ती बँकेत जमा करून पैसे मिळवू शकतो.

उदाहरण:

समजा लग्नाच्या प्रसंगी एखाद्या नातेवाईकाने नवदांपत्याला ₹5000 चा Gift Cheque दिला, तर ते तो चेक त्यांच्या खात्यात जमा करून रक्कम मिळवू शकतात. हा प्रकार आजकाल कमी प्रमाणात वापरला जातो कारण डिजिटल पेमेंट पद्धती वाढल्या आहेत.

12) Mutilated Cheque (म्युटिलेटेड चेक / खराब चेक)

Mutilated Cheque म्हणजे फाटलेला, खराब झालेला किंवा काही भाग तुटलेला चेक होय. जर चेक पूर्णपणे सुरक्षित आणि वाचण्याजोगा नसेल तर बँक त्याला Mutilated Cheque म्हणते.

अशा परिस्थितीत बँक चेक स्वीकारण्यापूर्वी खातेदाराची खात्री करून घेते. काही वेळा खातेदाराला नवीन चेक देण्यास सांगितले जाते.

उदाहरण: समजा चेक पावसामुळे ओला होऊन त्यावरची माहिती अस्पष्ट झाली किंवा चेक दोन तुकड्यांमध्ये फाटला, तर तो Mutilated Cheque मानला जाऊ शकतो.

वैशिष्ट्य:

* बँक तपासणी केल्यानंतरच स्वीकारते

* काही वेळा नवीन चेक द्यावा लागतो

हे सर्व चेकचे प्रकार बँकिंग व्यवहारांशी संबंधित असून त्यांचे नियमन प्रामुख्याने Negotiable Instruments Act 1881 या कायद्याच्या अंतर्गत केले जाते आणि त्यावर नियंत्रण Reserve Bank of India ठेवते.

5) चेक एंडोर्समेंट (Endorsement)

बँकिंग व्यवहारांमध्ये चेक हा एक महत्त्वाचा देयक साधन (Payment Instrument) मानला जातो. अनेक वेळा चेकवर ज्या व्यक्तीचे नाव असते ती व्यक्ती तो चेक दुसऱ्या व्यक्तीला देऊन त्याद्वारे व्यवहार करू शकते. चेकवरील हक्क दुसऱ्या व्यक्तीकडे हस्तांतरित करण्याच्या प्रक्रियेला चेक एंडोर्समेंट (Endorsement) असे म्हणतात. एंडोर्समेंटमुळे चेकचा वापर केवळ एकाच व्यक्तीपुरता मर्यादित राहत नाही, तर तो पुढे इतर व्यक्तीकडे देखील हस्तांतरित केला जाऊ शकतो.

चेक एंडोर्समेंट ही संकल्पना बँकिंग आणि व्यापारी व्यवहारांमध्ये खूप महत्त्वाची आहे कारण ती व्यवहार अधिक

लवचिक आणि सोयीस्कर बनवते. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीला चेक मिळाला पण त्याने तो दुसऱ्या व्यक्तीला देयक म्हणून वापरायचा असेल, तर तो चेकच्या मागील बाजूला सही करून दुसऱ्या व्यक्तीकडे देऊ शकतो. हीच प्रक्रिया एंडोर्समेंट म्हणून ओळखली जाते.

भारतात चेक एंडोर्समेंटसंबंधीचे नियम प्रामुख्याने Negotiable Instruments Act 1881 या कायद्याच्या अंतर्गत दिलेले आहेत. या कायद्यानुसार एंडोर्समेंट म्हणजे चेक किंवा इतर निगोशिअबल इन्स्ट्रुमेंटच्या मागील बाजूला सही करून त्यावरील हक्क दुसऱ्या व्यक्तीकडे हस्तांतरित करणे होय.

एंडोर्समेंटचा इतिहास

एंडोर्समेंटची संकल्पना व्यापाराच्या विकासासोबत निर्माण झाली. मध्ययुगीन काळात व्यापारी एकमेकांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक व्यवहार करत असत. त्या काळात रोख रक्कम मोठ्या प्रमाणावर वाहून नेणे धोकादायक होते. त्यामुळे व्यापाऱ्यांनी लेखी आदेशाद्वारे पैसे देण्याची पद्धत सुरू केली.

ही पद्धत पुढे युरोपमध्ये विशेषतः Italy आणि England येथे विकसित झाली. व्यापाऱ्यांनी कागदावर आदेश लिहून तो दुसऱ्या व्यक्तीकडे हस्तांतरित करण्याची पद्धत वापरायला सुरुवात केली. त्या कागदावर मागील बाजूस सही करून तो दुसऱ्याला देण्याची प्रक्रिया पुढे एंडोर्समेंट म्हणून ओळखली जाऊ लागली.

नंतर बँकिंग प्रणाली विकसित होत गेली तसे ही पद्धत अधिक औपचारिक झाली आणि अनेक देशांमध्ये त्यास कायदेशीर मान्यता मिळाली. भारतात देखील एंडोर्समेंटची संकल्पना औपचारिकपणे

Negotiable Instruments Act 1881 अंतर्गत मान्य करण्यात आली.

एंडोर्समेंटचा अर्थ

एंडोर्समेंट म्हणजे चेक, बिल ऑफ एक्सचेंज किंवा इतर निगोशिएबल इन्स्ट्रुमेंटच्या मागील बाजूस सही करून त्या इन्स्ट्रुमेंटवरील हक्क दुसऱ्या व्यक्तीकडे हस्तांतरित करणे होय. एंडोर्समेंट करणाऱ्या व्यक्तीला Endorser म्हणतात आणि ज्याच्याकडे चेक हस्तांतरित केला जातो त्या व्यक्तीला Endorsee म्हणतात.

एंडोर्समेंटची वैशिष्ट्ये

- चेकच्या मागील बाजूस सही केली जाते.
- चेकवरील हक्क दुसऱ्या व्यक्तीकडे हस्तांतरित होतो.
- व्यवहार अधिक सोयीस्कर बनतो.
- व्यापारी व्यवहारांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो.
- कायदेशीर मान्यता असलेली प्रक्रिया आहे.

एंडोर्समेंटचे प्रकार

1) Blank Endorsement (ब्लँक एंडोर्समेंट)

या प्रकारात चेकच्या मागील बाजूस फक्त सही केली जाते. कोणाचेही नाव लिहिले जात नाही. त्यामुळे चेक Bearer Cheque प्रमाणे बनतो आणि ज्याच्या हातात चेक असेल तो व्यक्ती पैसे घेऊ शकतो.

उदाहरण: समजा सुरेशला चेक मिळाला आणि त्याने फक्त सही करून तो चेक रमेशकडे दिला, तर रमेश तो चेक बँकेत सादर करून पैसे घेऊ शकतो.

2) Special Endorsement (स्पेशल एंडोर्समेंट)

या प्रकारात चेकच्या मागील बाजूस विशिष्ट व्यक्तीचे नाव लिहिले जाते आणि त्यानंतर सही केली जाते. त्यामुळे फक्त त्या व्यक्तीलाच पैसे मिळू शकतात.

उदाहरण: "Pay to Ramesh" असे लिहून सुरेशने सही केली तर तो चेक फक्त रमेशकडेच वैध राहतो.

3) Restrictive Endorsement (रिस्ट्रिक्टिव् एंडोर्समेंट)

या प्रकारात चेकच्या वापरावर काही मर्यादा घातल्या जातात. उदाहरणार्थ "For Deposit Only" असे लिहिले जाते. त्यामुळे चेक फक्त खात्यात जमा करता येतो, रोख रक्कम मिळत नाही.

4) Conditional Endorsement (कंडिशनल एंडोर्समेंट)

या प्रकारात चेक देताना काही अट घातली जाते. अट पूर्ण झाल्यावरच चेकची रक्कम मिळू शकते.

उदाहरण: "Pay to Ramesh if goods are delivered" अशी अट लिहिली जाऊ शकते.

एंडोर्समेंटचे फायदे

- * व्यवहार अधिक लवचिक बनतात.
- * रोख रक्कम बाळगण्याची गरज कमी होते.
- * व्यापारी व्यवहार सुलभ होतात.
- * चेकद्वारे देयके सहज हस्तांतरित करता येतात.

एंडोर्समेंटच्या मर्यादा

- * चुकीची एंडोर्समेंट केल्यास चेक अमान्य ठरू शकतो.
- * फसवणुकीची शक्यता असते.

* बँक तपासणीसाठी वेळ लागू शकतो.

एंडोर्समेंटचे कायदेशीर नियम

चेक एंडोर्समेंटचे नियम प्रामुख्याने Negotiable Instruments Act 1881 या कायद्यामध्ये दिलेले आहेत. या कायद्यामध्ये एंडोर्समेंटची प्रक्रिया, त्याचे प्रकार आणि त्याचे कायदेशीर परिणाम स्पष्ट करण्यात आले आहेत.

भारतामध्ये बँकिंग व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवण्याचे काम Reserve Bank of India करते. त्यामुळे चेक संबंधित सर्व प्रक्रिया आणि नियम बँकिंग प्रणालीद्वारे नियंत्रित केले जातात.

चेक एंडोर्समेंटमध्ये समस्या व त्यांचे निराकरण

चेक एंडोर्समेंट करताना काही वेळा ग्राहकांना विविध अडचणी किंवा समस्या निर्माण होऊ शकतात. उदाहरणार्थ चुकीची सही, चुकीची एंडोर्समेंट, फसवणूक किंवा बँकेकडून चेक नाकारला जाणे. अशा परिस्थितीत त्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी बँक आणि नियामक संस्था विविध उपाययोजना करतात.

1) बँक स्तरावर निराकरण

सर्वप्रथम ग्राहकाने ज्या बँकेत चेक जमा केला आहे त्या बँकेशी संपर्क साधावा. बँक अधिकारी चेकची तपासणी करून समस्या काय आहे हे समजावून सांगतात. जर एंडोर्समेंट चुकीची असेल तर ग्राहकाला योग्य पद्धतीने नवीन चेक देण्यास सांगितले जाते किंवा आवश्यक दुरुस्ती करून चेक पुन्हा सादर करण्यास सांगितले जाते. बँका ग्राहकांच्या तक्रारी सोडवण्यासाठी ग्राहक सेवा केंद्र (Customer Service Desk) किंवा ग्रीव्हन्स सेल (Grievance Cell) ठेवतात. येथे ग्राहक तक्रार नोंदवू शकतो.

2) बँकेचा तक्रार निवारण अधिकारी

जर समस्या बँकेच्या शाखा स्तरावर सुटली नाही तर ग्राहक बँकेच्या तक्रार निवारण अधिकार्याकडे (Grievance Redressal Officer) तक्रार करू शकतो. हा अधिकारी बँकेच्या अंतर्गत तक्रारींची चौकशी करून योग्य तो निर्णय घेतो.

3) बँकिंग लोकपाल (Banking Ombudsman)

जर बँकेने ग्राहकाची तक्रार योग्य प्रकारे सोडवली नाही तर ग्राहक Reserve Bank of India अंतर्गत चालणाऱ्या Banking Ombudsman Scheme अंतर्गत तक्रार करू शकतो.

Banking Ombudsman ही प्रणाली ग्राहकांच्या बँकिंग तक्रारी सोडवण्यासाठी तयार करण्यात आली आहे. येथे ग्राहक ऑनलाईन किंवा लेखी तक्रार करू शकतो आणि त्यावर निष्पक्ष चौकशी केली जाते.

4) कायदेशीर उपाय

जर एंडोर्समेंटमध्ये फसवणूक किंवा गंभीर आर्थिक नुकसान झाले असेल तर ग्राहक न्यायालयात देखील दाद मागू शकतो. अशा प्रकरणांमध्ये नियम प्रामुख्याने Negotiable Instruments Act 1881 अंतर्गत लागू होतात.

निष्कर्ष:

चेक एंडोर्समेंटमध्ये समस्या निर्माण झाल्यास त्यांचे निराकरण प्रामुख्याने तीन स्तरांवर केले जाते:

- संबंधित बँक शाखा
- बँकेचा तक्रार निवारण अधिकारी

- Reserve Bank of India अंतर्गत Banking Ombudsman

यामुळे ग्राहकांच्या तक्रारींचे योग्य आणि न्याय्य निराकरण केले जाते.

6) चेकचे फायदे

1) मोठी रक्कम सुरक्षितपणे पाठवता येते

चेकच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर पैसे देणे किंवा पाठवणे सोपे होते. रोख रक्कम बाळगल्यास चोरी किंवा हरवण्याचा धोका असतो, परंतु चेकद्वारे व्यवहार केल्यास हा धोका कमी होतो. त्यामुळे व्यवसाय व्यवहारांमध्ये मोठ्या रकमेचे देयक देण्यासाठी चेक सुरक्षित मानला जातो.

2) रोख रक्कम बाळगण्याची गरज कमी होते

चेकमुळे लोकांना मोठ्या प्रमाणावर रोख रक्कम बाळगण्याची आवश्यकता राहत नाही. फक्त चेक लिहून व्यवहार करता येतो. त्यामुळे पैशांची सुरक्षितता वाढते आणि आर्थिक व्यवहार अधिक सोपे होतात.

3) व्यवहारांचा लेखी पुरावा मिळतो

चेकद्वारे केलेल्या व्यवहारांची नोंद बँकेकडे राहते. त्यामुळे व्यवहाराचा स्पष्ट पुरावा मिळतो. भविष्यात एखादा वाद निर्माण झाल्यास चेक हा महत्त्वाचा पुरावा ठरू शकतो.

4) व्यवसाय व्यवहारांसाठी सोयीस्कर

व्यवसाय, उद्योग आणि कंपन्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर देयक व्यवहार करावे लागतात. चेकच्या माध्यमातून हे व्यवहार सहज

आणि व्यवस्थित करता येतात. त्यामुळे व्यापारी व्यवहार अधिक सुलभ होतात.

5) बँकिंग व्यवहार अधिक सुरक्षित होतात

चेक व्यवहार बँकेच्या माध्यमातून केले जातात, त्यामुळे व्यवहारांवर बँकेचे नियंत्रण राहते. चेक संबंधित नियम प्रामुख्याने Negotiable Instruments Act 1881 या कायद्याच्या अंतर्गत असतात आणि बँकिंग प्रणालीवर नियंत्रण Reserve Bank of India ठेवते. त्यामुळे व्यवहारांची सुरक्षितता आणि विश्वासाहता वाढते.

7) चेकचे तोटे / मर्यादा

1) चेक क्लिअर होण्यासाठी वेळ लागतो

चेकद्वारे पैसे मिळण्यासाठी बँकेकडून क्लिअरिंग प्रक्रिया पूर्ण करावी लागते. विशेषतः वेगवेगळ्या बँकांमध्ये चेक असल्यास ही प्रक्रिया पूर्ण होण्यासाठी काही दिवस लागू शकतात. त्यामुळे तात्काळ पैसे मिळत नाहीत.

2) चेक हरवण्याची शक्यता असते

चेक हा कागदी स्वरूपातील दस्तऐवज असल्यामुळे तो हरवण्याची किंवा चोरी होण्याची शक्यता असते. जर चेक चुकीच्या व्यक्तीकडे गेला तर त्याचा गैरवापर होऊ शकतो.

3) चुकीची माहिती भरल्यास चेक नाकारला जाऊ शकतो

चेक भरताना तारीख, रक्कम, सही किंवा इतर माहिती चुकीची भरली गेल्यास बँक तो चेक स्वीकारत नाही. अशा वेळी चेक पुन्हा लिहावा लागतो आणि व्यवहारात विलंब होतो.

4) खात्यात पैसे नसल्यास चेक बाऊन्स होतो

जर चेक देणाऱ्या व्यक्तीच्या खात्यात पुरेशी रक्कम नसेल तर बँक तो चेक नाकारते. याला चेक बाऊन्स म्हणतात. अशा परिस्थितीत कायदेशीर कारवाई होऊ शकते. यासंबंधी नियम Negotiable Instruments Act 1881 अंतर्गत दिलेले आहेत.

यासंबंधीची तरतूद Negotiable Instruments Act 1881 मध्ये करण्यात आली आहे. या कलमानुसार चेक बाऊन्स झाल्यास दंड किंवा कारावासाची शिक्षा होऊ शकते.

5) प्रक्रिया थोडी जटिल असते

चेक वापरताना काही नियम पाळावे लागतात जसे की योग्य सही, स्पष्ट माहिती आणि योग्य तारीख. या प्रक्रिया पूर्ण न झाल्यास चेक अमान्य ठरू शकतो. त्यामुळे काही वेळा ही पद्धत थोडी जटिल वाटू शकते.

चेक ट्रंकेशन प्रणाली (CTS)

चेक हा बँकिंग व्यवहारांमध्ये अनेक वर्षांपासून वापरला जाणारा महत्त्वाचा पेमेंट साधन आहे. पूर्वी चेक क्लिअरिंगसाठी चेकची मूळ प्रत एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत पाठवावी लागत असे. त्यामुळे चेक क्लिअर होण्यासाठी 3-7 दिवस लागू शकत होते. या प्रक्रियेमुळे वेळ, खर्च आणि कागदपत्रांची देवाणघेवाण मोठ्या प्रमाणावर होत असे.

या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून Cheque Truncation System (CTS) विकसित करण्यात आली. या प्रणालीमध्ये चेकची मूळ प्रत पाठवण्याऐवजी चेकची स्कॅन केलेली प्रत (Image) इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पाठवली

जाते. त्यामुळे चेक क्लिअरिंग प्रक्रिया जलद, सुरक्षित आणि सोपी होते. भारतामध्ये ही प्रणाली Reserve Bank of India ने सुरू केली असून देशातील बँकिंग व्यवहार अधिक आधुनिक आणि कार्यक्षम करण्यासाठी CTS महत्वाची भूमिका बजावते.

CTS चा इतिहास

भारतामध्ये चेक क्लिअरिंग प्रणाली सुधारण्यासाठी अनेक वर्षांपासून प्रयत्न सुरू होते. पारंपरिक पद्धतीमध्ये चेक एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत प्रत्यक्ष पाठवला जात असे. त्यामुळे क्लिअरिंग प्रक्रियेत विलंब होत असे.

या समस्येवर उपाय म्हणून Reserve Bank of India ने 2008 मध्ये Cheque Truncation System (CTS) सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. सुरुवातीला ही प्रणाली New Delhi येथे प्रायोगिक स्वरूपात सुरू करण्यात आली.

यानंतर हळूहळू ही प्रणाली इतर शहरांमध्ये देखील लागू करण्यात आली. आज भारतामध्ये जवळजवळ सर्व बँकांमध्ये CTS प्रणाली वापरली जाते. या प्रणालीमुळे चेक क्लिअरिंग प्रक्रिया अत्यंत जलद आणि कार्यक्षम झाली आहे.

CTS म्हणजे काय?

CTS म्हणजे अशी इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली ज्यामध्ये चेकची स्कॅन केलेली प्रत वापरून क्लिअरिंग प्रक्रिया केली जाते. या प्रक्रियेत चेकची मूळ प्रत दुसऱ्या बँकेत पाठवली जात नाही.

या प्रणालीमुळे:

- 1) चेक क्लिअरिंग जलद होते
- 2) कागदपत्रांची देवाणघेवाण कमी होते

3) सुरक्षितता वाढते

CTS प्रणालीचे नियमन Payment and Settlement Systems

Act 2007 अंतर्गत केले जाते.

CTS कसे कार्य करते? (Working of CTS)

CTS मध्ये चेक क्लिअरिंग प्रक्रिया खालील टप्प्यांमध्ये होते:

- चेक जमा करणे
- ग्राहक आपल्या बँकेत चेक जमा करतो.
- चेक स्कॅन करणे
- बँक त्या चेकची उच्च दर्जाची स्कॅन प्रत तयार करते.
- इलेक्ट्रॉनिक पाठवणी
- चेकची प्रत इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात क्लिअरिंग हाऊसकडे पाठवली जाते.
- तपासणी प्रक्रिया
- क्लिअरिंग हाऊस चेकची माहिती तपासते.
- रक्कम हस्तांतरण
- तपासणी पूर्ण झाल्यावर संबंधित खात्यात रक्कम जमा केली जाते.

CTS ची वैशिष्ट्ये

- चेकची मूळ प्रत पाठवण्याची गरज नसते
- क्लिअरिंग प्रक्रिया जलद होते
- कागदपत्रांची देवाणघेवाण कमी होते
- तंत्रज्ञान आधारित प्रणाली आहे
- बँकिंग व्यवहार अधिक सुरक्षित बनतात

CTS चे फायदे

1) वेळेची बचत

CTS मुळे चेक क्लिअरिंग प्रक्रिया खूप जलद होते. पूर्वी 3-5 दिवस लागणारी प्रक्रिया आता कमी वेळात पूर्ण होते.

2) सुरक्षितता वाढते

चेकची डिजिटल प्रत वापरल्यामुळे चेक हरवण्याचा किंवा खराब होण्याचा धोका कमी होतो.

3) खर्च कमी होतो

चेकची प्रत प्रत्यक्ष पाठवण्याची गरज नसल्यामुळे वाहतूक आणि प्रक्रिया खर्च कमी होतो.

4) बँकिंग प्रणाली अधिक कार्यक्षम बनते

CTS मुळे बँकिंग प्रक्रिया अधिक वेगवान आणि व्यवस्थित बनते.

CTS चे तोटे / मर्यादा

1) तांत्रिक समस्या

CTS ही पूर्णपणे तंत्रज्ञानावर आधारित प्रणाली असल्यामुळे तांत्रिक बिघाड झाल्यास प्रक्रिया थांबू शकते.

2) उच्च तांत्रिक सुविधा आवश्यक

बँकांना CTS प्रणाली वापरण्यासाठी आधुनिक संगणक आणि स्कॅनिंग सुविधा आवश्यक असतात.

3) प्रशिक्षणाची गरज

बँक कर्मचाऱ्यांना CTS प्रणाली वापरण्यासाठी विशेष प्रशिक्षण घ्यावे लागते.

CTS संबंधित नियम

CTS प्रणालीसाठी काही महत्वाचे नियम ठरवले गेले आहेत:

- चेक CTS मानकांनुसार छापलेले असणे आवश्यक आहे.
- चेकवर स्पष्ट माहिती आणि योग्य सही असणे आवश्यक आहे.
- चेकवर खोडामोड नसावी.
- चेकची माहिती बँक प्रणालीमध्ये अचूक असणे आवश्यक आहे.

ग्राहकांना येणाऱ्या समस्या व त्यांचे निराकरण

CTS प्रक्रियेदरम्यान काही वेळा ग्राहकांना खालील समस्या येऊ शकतात:

- 1) चेक नाकारला जाणे
- 2) चुकीची माहिती
- 3) क्लिअरिंगमध्ये विलंब

अशा परिस्थितीत ग्राहकाने प्रथम आपल्या बँकेशी संपर्क साधावा. जर समस्या सुटली नाही तर ग्राहक Reserve Bank of India अंतर्गत असलेल्या Banking Ombudsman Scheme अंतर्गत तक्रार करू शकतो.

CTS प्रणालीमुळे भारतातील चेक क्लिअरिंग प्रक्रिया अधिक आधुनिक, जलद आणि सुरक्षित झाली आहे. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे बँकिंग प्रणाली अधिक कार्यक्षम बनली आहे आणि ग्राहकांना जलद सेवा मिळू

लागली आहे. त्यामुळे CTS ही आधुनिक बँकिंग व्यवस्थेतील एक महत्वाची प्रणाली मानली जाते.

विद्यार्थ्यांना चेकविषयी अधिक माहिती मिळावी म्हणून येथे सीटीएस 2010 प्रणालीची माहिती दिली आहे.

CTS-2010

CTS-2010 म्हणजे चेक छपाईसाठी आणि चेकच्या सुरक्षेसाठी तयार केलेले नवीन मानक (Standard) होय. हे मानक भारतामध्ये चेक ट्रंकेशन प्रणाली (CTS) प्रभावीपणे चालण्यासाठी तयार करण्यात आले आहे. हे मानक Reserve Bank of India ने लागू केले. या मानकानुसार बँकांनी चेकची रचना, कागद, सुरक्षा वैशिष्ट्ये आणि छपाई पद्धती निश्चित नियमानुसार ठेवणे आवश्यक आहेपूर्वी वापरले जाणारे जुने चेक CTS प्रणालीसाठी पूर्णपणे योग्य नव्हते. त्यामुळे चेकची सुरक्षितता वाढवण्यासाठी आणि डिजिटल स्कॅनिंग सुलभ करण्यासाठी CTS-2010 चेक तयार करण्यात आले.

CTS-2010 लागू होण्याचा इतिहास

चेक क्लिअरिंग प्रक्रिया अधिक सुरक्षित आणि जलद करण्यासाठी Reserve Bank of India ने 2010 मध्ये CTS-2010 मानक जाहीर केले. यानंतर देशातील सर्व बँकांना CTS-2010 प्रमाणेच चेक जारी करण्याचे निर्देश देण्यात आले. हळूहळू जुने चेक बंद करून CTS-2010 चेक वापर सुरू झाला.

CTS-2010 चेकची वैशिष्ट्ये

1) सुधारित सुरक्षा वैशिष्ट्ये

CTS-2010 चेकमध्ये फसवणूक टाळण्यासाठी विशेष सुरक्षा वैशिष्ट्ये दिली आहेत.

2) चेक स्कॅनिंग सुलभ

चेकची रचना अशा प्रकारे केली आहे की त्याची प्रत स्कॅन करणे सोपे जाते आणि CTS प्रणालीमध्ये प्रक्रिया जलद होते.

3) मानकीकृत स्वरूप

सर्व बँकांच्या चेकचे स्वरूप जवळजवळ एकसारखे ठेवण्यात आले आहे.

4) MICR कोडचा वापर

चेकच्या खाली MICR कोड दिलेला असतो ज्यामुळे चेक ओळखणे सोपे होते.

CTS-2010 चेकमधील सुरक्षा वैशिष्ट्ये

Watermark (वॉटरमार्क)

Bank Logo (बँकेचे चिन्ह)

Invisible Ink (अदृश्य शाई)

Ultra-Violet Security Features

“CTS-INDIA” चिन्ह

या वैशिष्ट्यांमुळे चेकची बनावट प्रत तयार करणे कठीण होते.

CTS-2010 चे फायदे

- * चेक फसवणूक कमी होते
- * चेक क्लिअरिंग प्रक्रिया जलद होते
- * बँकिंग व्यवहार अधिक सुरक्षित होतात
- * चेक ट्रंकेशन प्रणाली अधिक प्रभावीपणे चालते

CTS-2010 = चेकची सुरक्षित आणि मानकीकृत नवीन रचना जी CTS प्रणालीसाठी तयार केली आहे.

पूर्वी चेक क्लिअरिंगसाठी मूळ चेक एका बँकेतून दुसऱ्या बँकेत पाठवावा लागत असे. त्यामुळे वेळ लागत असे.

आता चेक ट्रॅक्शन प्रणालीमध्ये चेकची स्कॅन केलेली प्रत इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पाठवली जाते. ही प्रणाली Reserve Bank of India ने सुरू केली आहे.

यामुळे:

- * चेक क्लिअरिंग जलद होते
- * सुरक्षितता वाढते
- * कागदपत्रांची देवाणघेवाण कमी होते

चेक संबंधित नियम

1. चेकवर खातेदाराची योग्य सही असणे आवश्यक आहे.

चेकवर ज्या व्यक्तीचे बँकेत खाते आहे त्याची बँकेत नोंद असलेल्या नमुन्याच्या सहीप्रमाणेच सही असणे आवश्यक असते. जर चेकवरील सही आणि बँकेत नोंद असलेली सही यामध्ये फरक आढळला तर बँक तो चेक स्वीकारत नाही किंवा त्याचे पेमेंट करत नाही. त्यामुळे खातेदाराने चेकवर नेहमी योग्य आणि स्पष्ट सही करणे आवश्यक असते.

2. चेकवर तारीख स्पष्ट लिहिलेली असावी.

चेक लिहिताना त्यावर योग्य आणि स्पष्ट तारीख नमूद करणे आवश्यक आहे. तारीख नसलेला चेक किंवा चुकीची तारीख असलेला चेक बँक स्वीकारत नाही. तसेच भविष्यातील तारीख असलेला चेक (Post-dated cheque) दिल्यास तो त्या तारखेपूर्वी बँकेत वटत नाही.

4.2 कार्ड आधारित व्यवहार (Cards Based):

डेबिट कार्ड व क्रेडिट कार्ड यांची वैशिष्ट्ये व प्रकार.

बँकिंग क्षेत्रात आजकाल पैशांचे व्यवहार सोपे आणि जलद करण्यासाठी विविध प्रकारची कार्ड प्रणाली वापरली जाते. एटीएममधून पैसे काढणे, दुकानदारांकडे पेमेंट करणे, ऑनलाईन खरेदी करणे इत्यादी व्यवहार कार्डच्या मदतीने सहज करता येतात. कार्ड आधारित व्यवहारांमध्ये मुख्यतः डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड यांचा समावेश होतो. आधुनिक बँकिंग व्यवस्थेमध्ये तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे आर्थिक व्यवहार करण्याच्या पद्धतीत मोठा बदल झाला आहे. पूर्वी लोकांना पैसे काढण्यासाठी किंवा व्यवहार करण्यासाठी बँकेत प्रत्यक्ष जावे लागत असे. परंतु आता डिजिटल आणि इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या मदतीने आर्थिक व्यवहार करणे अधिक सोपे, जलद आणि सुरक्षित झाले आहे. या आधुनिक बँकिंग सेवांमध्ये कार्ड आधारित व्यवहार ही एक अत्यंत महत्त्वाची पद्धत आहे.

कार्ड आधारित व्यवहार म्हणजे बँकेकडून दिलेल्या प्लास्टिक कार्डच्या मदतीने केलेले आर्थिक व्यवहार होय. या कार्डचा वापर करून ग्राहक एटीएममधून पैसे काढू शकतो, दुकाने किंवा मॉलमध्ये खरेदी करू शकतो, तसेच ऑनलाईन वस्तू व सेवा खरेदीसाठी पेमेंट करू शकतो. त्यामुळे रोख पैसे बाळगण्याची गरज कमी होते आणि व्यवहार अधिक सोयीस्कर पद्धतीने करता येतात.

आजच्या काळात बहुतेक बँका आपल्या ग्राहकांना विविध प्रकारची कार्ड सुविधा उपलब्ध करून देतात. या कार्डच्या मदतीने ग्राहक एटीएम, पॉईंट ऑफ सेल (POS) मशीन, तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून सहज व्यवहार करू शकतो. कार्ड आधारित व्यवहार

सुरक्षित करण्यासाठी PIN (Personal Identification Number), OTP (One Time Password) यांसारख्या सुरक्षा प्रणालींचा वापर केला जातो.

कार्ड आधारित व्यवहारांमध्ये मुख्यतः डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड या दोन प्रकारांचा सर्वाधिक वापर केला जातो. या दोन्ही कार्डांमुळे ग्राहकांना आर्थिक व्यवहार अधिक वेगाने, सुरक्षितपणे आणि सोयीस्करपणे करता येतात. त्यामुळे आधुनिक बँकिंग प्रणालीमध्ये कार्ड आधारित व्यवहारांना अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्डचा इतिहास

आजच्या आधुनिक बँकिंग व्यवस्थेत डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड यांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. परंतु या कार्ड प्रणालीची सुरुवात अचानक झाली नाही. अनेक वर्षांच्या विकासानंतर ही प्रणाली जगभर लोकप्रिय झाली आहे.

क्रेडिट कार्डची सुरुवात

क्रेडिट कार्डची कल्पना सर्वप्रथम १९५० साली अमेरिकेत उदयास आली. त्या काळात लोकांकडे रोख पैसे नसतील तर खरेदी करणे कठीण होते. त्या वेळी Diners Club नावाच्या कंपनीने पहिले क्रेडिट कार्ड सुरू केले. हे कार्ड सुरुवातीला हॉटेल आणि रेस्टॉरंटमध्ये पेमेंट करण्यासाठी वापरले जात होते.

यासंबंधी एक प्रसिद्ध गोष्ट सांगितली जाते. असे म्हणतात की फ्रँक मॅकनॅमारा (Frank McNamara) नावाचे व्यापारी एकदा आपल्या मित्रांसोबत न्यूयॉर्कमधील रेस्टॉरंटमध्ये जेवायला गेले. जेवण झाल्यानंतर बिल देताना त्यांना लक्षात आले की ते आपले

पाकीट घरी विसरले आहेत. त्या प्रसंगामुळे त्यांना अशी कल्पना सुचली की लोकांकडे रोख पैसे नसले तरी एका कार्डच्या मदतीने पेमेंट करता आले पाहिजे. या कल्पनेतून Diners Club Card ची निर्मिती झाली आणि तेच पहिले क्रेडिट कार्ड मानले जाते.

यानंतर १९५८ साली American Express आणि BankAmericard (नंतरचे Visa) यांनीही क्रेडिट कार्ड सेवा सुरू केली. हळूहळू क्रेडिट कार्डचा वापर जगभर वाढू लागला.

डेबिट कार्डची सुरुवात

डेबिट कार्डची सुरुवात क्रेडिट कार्डनंतर काही वर्षांनी झाली. १९६०-१९७० च्या दशकात बँकांनी एटीएम मशीन सुरू केल्यानंतर डेबिट कार्डचा वापर वाढू लागला. डेबिट कार्ड हे थेट बँक खात्याशी जोडलेले असल्यामुळे ग्राहक आपल्या खात्यातील पैसे सहजपणे काढू शकत होते.

सुरुवातीला ही कार्डे फक्त एटीएममधून पैसे काढण्यासाठी वापरली जात होती. परंतु नंतर तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे दुकाने, मॉल आणि ऑनलाईन व्यवहारांसाठीही डेबिट कार्डचा वापर सुरू झाला.

कार्ड प्रणाली लोकप्रिय कशी झाली

१९८० आणि १९९० च्या दशकात संगणक आणि इंटरनेट तंत्रज्ञान विकसित झाल्यानंतर कार्ड आधारित व्यवहार वेगाने वाढले. बँकांनी POS मशीन, ऑनलाईन पेमेंट प्रणाली आणि सुरक्षित व्यवहार तंत्रज्ञान विकसित केले. त्यामुळे कार्ड वापरणे अधिक सोपे आणि सुरक्षित झाले.

आजच्या काळात डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड जगभर मोठ्या प्रमाणावर वापरले जातात. ऑनलाईन खरेदी, प्रवास, हॉटेल बुकिंग, बिल पेमेंट इत्यादी अनेक व्यवहार कार्डच्या मदतीने सहज करता येतात. त्यामुळे आधुनिक बँकिंग प्रणालीमध्ये या कार्डांना अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

1) डेबिट कार्ड (Debit Card)

डेबिट कार्ड हे बँकेकडून ग्राहकाला दिले जाणारे एक प्लास्टिक कार्ड असते. हे कार्ड थेट ग्राहकाच्या बँक खात्याशी जोडलेले असते. ग्राहक या कार्डचा वापर करून एटीएममधून पैसे काढू शकतो, दुकाने किंवा मॉलमध्ये खरेदी करू शकतो तसेच ऑनलाईन पेमेंटही करू शकतो. डेबिट कार्डद्वारे जेव्हा व्यवहार केला जातो तेव्हा त्या व्यवहाराची रक्कम थेट ग्राहकाच्या बँक खात्यातून वजा होते. त्यामुळे खात्यात जितकी रक्कम उपलब्ध आहे तितकाच खर्च करता येतो. त्यामुळे डेबिट कार्डचा वापर करणे सुरक्षित आणि सोयीचे मानले जाते.

डेबिट कार्डची वैशिष्ट्ये :

1) बँक खात्याशी थेट जोडलेले असते :

डेबिट कार्ड हे ग्राहकाच्या बचत खाते किंवा चालू खात्याशी थेट जोडलेले असते. त्यामुळे कार्डद्वारे केलेला कोणताही व्यवहार थेट त्या खात्यावर परिणाम करतो. म्हणजेच ग्राहकाने एखादी खरेदी केली किंवा एटीएममधून पैसे काढले तर ती रक्कम लगेच खात्यातून वजा होते. त्यामुळे खात्यातील व्यवहारांची नोंद स्पष्टपणे ठेवली जाते.

2) एटीएममधून पैसे काढण्यासाठी वापरले जाते :

डेबिट कार्डचा सर्वात मोठा उपयोग म्हणजे एटीएममधून पैसे काढणे. ग्राहक कोणत्याही वेळी एटीएम मशीनमध्ये डेबिट कार्ड टाकून आणि PIN नंबर टाकून आपल्या खात्यातील पैसे काढू शकतो. त्यामुळे बँकेत प्रत्यक्ष जाऊन पैसे काढण्याची गरज राहत नाही.

3) खरेदीसाठी आणि पेमेंटसाठी वापरता येते :

डेबिट कार्डचा वापर दुकाने, मॉल, हॉटेल, पेट्रोल पंप आणि इतर अनेक ठिकाणी पेमेंट करण्यासाठी केला जातो. दुकानातील POS (Point of Sale) मशीनमध्ये कार्ड स्वाइप करून किंवा टॅप करून पेमेंट करता येते. त्यामुळे रोख पैसे बाळगण्याची गरज कमी होते.

4) ऑनलाईन व्यवहार करता येतात :

डेबिट कार्डचा वापर इंटरनेटच्या माध्यमातून ऑनलाईन खरेदी किंवा बिल पेमेंट करण्यासाठीही केला जातो. ग्राहक घरबसल्या मोबाईल किंवा संगणकाच्या मदतीने विविध वस्तू खरेदी करू शकतो, तसेच वीज बिल, मोबाईल रिचार्ज, तिकीट बुकिंग इत्यादी व्यवहार करू शकतो.

5) व्यवहार केल्यावर रक्कम लगेच वजा होते :

डेबिट कार्डची एक महत्त्वाची वैशिष्ट्य म्हणजे कार्डद्वारे व्यवहार केल्यावर रक्कम लगेच बँक खात्यातून वजा होते. त्यामुळे ग्राहकाला लगेच कळते की त्याच्या खात्यात किती रक्कम शिल्लक आहे. यामुळे खर्चावर नियंत्रण ठेवणे सोपे होते.

6) सुरक्षित व्यवहार प्रणाली :

डेबिट कार्ड वापरताना सुरक्षिततेसाठी PIN (Personal Identification Number) दिला जातो. हा PIN टाकल्याशिवाय एटीएममधून पैसे काढता येत नाहीत. तसेच ऑनलाईन व्यवहार करताना OTP (One Time Password) चा वापर केला जातो. त्यामुळे व्यवहार अधिक सुरक्षित होतात.

डेबिट कार्डचे प्रकार :

1) क्लासिक डेबिट कार्ड :

हे सर्वसामान्य ग्राहकांसाठी दिले जाणारे डेबिट कार्ड आहे. याच्या मदतीने एटीएममधून पैसे काढणे, दुकाने किंवा ऑनलाईन पेमेंट करणे यासारखे सामान्य व्यवहार करता येतात.

2) प्लॅटिनम डेबिट कार्ड :

हे कार्ड सामान्य कार्डपेक्षा अधिक सुविधा देणारे असते. यामध्ये व्यवहाराची मर्यादा जास्त असते तसेच काही अतिरिक्त सेवा आणि ऑफर्सही दिल्या जातात.

3) कॉन्टॅक्टलेस डेबिट कार्ड :

या प्रकारच्या कार्डमध्ये मशीनजवळ कार्ड टॅप करून पेमेंट करता येते. कार्ड स्वाइप करण्याची किंवा PIN टाकण्याची गरज नसते (ठराविक मर्यादेपर्यंत). त्यामुळे व्यवहार अधिक जलद होतो.

4) व्हर्च्युअल डेबिट कार्ड :

हे डिजिटल स्वरूपातील कार्ड असते. हे मुख्यतः ऑनलाईन व्यवहारांसाठी वापरले जाते. या कार्डचा नंबर, CVV आणि expiry date वापरून इंटरनेटवर सुरक्षित पेमेंट करता येते.

डेबिट कार्डचे स्वरूप (रचना व कार्यपद्धती)

डेबिट कार्ड हे बँकेकडून ग्राहकाला दिले जाणारे एक लहान आकाराचे प्लास्टिकचे कार्ड असते. या कार्डच्या मदतीने ग्राहक एटीएममधून पैसे काढू शकतो, दुकाने किंवा इतर ठिकाणी पैसे देऊ शकतो तसेच विविध आर्थिक व्यवहार करू शकतो. साधारणपणे डेबिट कार्डाचा आकार लहान आयताकृती असतो आणि ते सहजपणे पाकिटात ठेवता येईल अशा आकारात तयार केलेले असते.

हे कार्ड साधारणपणे मजबूत प्लास्टिकपासून तयार केलेले असते जेणेकरून ते दीर्घकाळ टिकते आणि सहज खराब होत नाही. या कार्डवर काही महत्त्वाचे घटक असतात. हे घटक कार्ड वापरताना आणि व्यवहार करताना उपयोगी पडतात.

डेबिट कार्डवरील मुख्य घटक

१) बँकेचे नाव आणि चिन्ह

कार्डच्या पुढील बाजूवर त्या बँकेचे नाव आणि चिन्ह छापलेले असते ज्या बँकेने ते कार्ड दिले आहे. यामुळे कार्ड कोणत्या बँकेचे आहे हे लगेच ओळखता येते.

२) कार्डधारकाचे नाव

कार्डवर त्या व्यक्तीचे नाव लिहिलेले असते ज्याच्या बँक खात्याशी ते कार्ड जोडलेले असते. यामुळे कार्ड कोणाच्या वापरासाठी आहे हे स्पष्ट होते.

३) कार्ड क्रमांक

कार्डवर एक विशिष्ट क्रमांक दिलेला असतो. हा क्रमांक प्रत्येक कार्डसाठी वेगळा असतो. या क्रमांकाच्या आधारे बँक संबंधित खात्याची ओळख पटवते आणि व्यवहाराची नोंद ठेवते.

४) कालमर्यादा (वैधता कालावधी)

कार्डवर ते कधीपर्यंत वापरता येईल याची माहिती दिलेली असते. म्हणजेच कार्ड सुरू झाल्याची तारीख आणि संपण्याची तारीख नमूद केलेली असते. त्या कालावधीनंतर बँक नवीन कार्ड देते.

५) सूक्ष्म संगणकीय चिप

अनेक आधुनिक डेबिट कार्डमध्ये पुढील बाजूस एक लहान धातूचा चौकोनी भाग असतो. या भागामध्ये एक सूक्ष्म संगणकीय चिप बसवलेली असते. या चिपमध्ये कार्डशी संबंधित महत्त्वाची माहिती सुरक्षितपणे साठवलेली असते. त्यामुळे व्यवहार अधिक सुरक्षित पद्धतीने होतो.

६) चुंबकीय पट्टी

कार्डच्या मागील बाजूस एक काळ्या रंगाची पट्टी असते. ही पट्टी चुंबकीय स्वरूपाची असते. या पट्टीमध्येही कार्डशी संबंधित काही माहिती साठवलेली असते. मशीनमध्ये कार्ड फिरवले किंवा ओढले की ही माहिती वाचली जाते.

७) सही करण्यासाठी पट्टी

कार्डच्या मागील बाजूस एक पांढरी पट्टी असते. या पट्टीवर कार्डधारकाने स्वतःची सही करणे आवश्यक असते. काही ठिकाणी व्यवहार करताना ही सही तपासली जाते.

८) सुरक्षा क्रमांक

कार्डच्या मागील बाजूस काही अंकांचा एक छोटा सुरक्षा क्रमांक दिलेला असतो. हा क्रमांक मुख्यतः ऑनलाईन व्यवहार करताना सुरक्षिततेसाठी वापरला जातो.

डेबिट कार्ड कसे तयार केले जाते

डेबिट कार्ड तयार करताना मजबूत आणि टिकाऊ प्लास्टिकचा विशेष प्रकार वापरला जातो. या प्लास्टिकच्या पत्र्यावर आवश्यक माहिती छापली जाते. त्यानंतर त्यामध्ये सूक्ष्म चिप बसवली जाते आणि मागील बाजूस चुंबकीय पट्टी लावली जाते. शेवटी कार्डची तपासणी करून ते ग्राहकाला दिले जाते.

डेबिट कार्डची कार्यपद्धती (मूलभूत प्रक्रिया)

जेव्हा ग्राहक एटीएम किंवा दुकानातील मशीनमध्ये डेबिट कार्ड वापरतो तेव्हा त्या मशीनद्वारे कार्डवरील चिप किंवा चुंबकीय पट्टीतील माहिती वाचली जाते. त्यानंतर ग्राहकाने गुप्त क्रमांक टाकल्यावर ती माहिती बँकेच्या संगणक प्रणालीकडे पाठवली जाते. बँक त्या खात्यातील शिल्लक तपासते आणि व्यवहार योग्य असल्यास परवानगी देते. त्यानंतर संबंधित रक्कम ग्राहकाच्या खात्यातून वजा होते आणि व्यवहार पूर्ण होतो.

डेबिट कार्ड वापरून जेव्हा आपण पैसे काढतो किंवा खरेदी करतो, तेव्हा त्या व्यवहाराची रक्कम थेट आपल्या बँक खात्यातून लगेच वजा होते. त्यामुळे खात्यात जितके पैसे असतील तेवढेच आपण खर्च करू शकतो. जास्त पैसे खर्च करण्याची शक्यता नसते. त्यामुळे कर्ज वाढत नाही आणि पैशांवर नियंत्रण राहते. म्हणून डेबिट कार्डचा वापर सुरक्षित आणि सोयीचा मानला जातो.

डेबिट कार्ड : फायदे व तोटे

फायदे	तोटे
1) रोख पैसे वाळगण्याची गरज कमी होते.	1) कार्ड हरवल्यास किंवा चोरी झाल्यास पैसे जाण्याची शक्यता असते.
2) ATM मधून कधीही पैसे काढता येतात.	2) खात्यात पैसे नसतील तर व्यवहार करता येत नाही.
3) दुकानात किंवा ऑनलाइन खरेदी सोप्या पद्धतीने करता येते.	3) काही वेळा ATM किंवा व्यवहारासाठी शुल्क लागते.
4) व्यवहार पटकन आणि सोप्या पद्धतीने होतो.	4) PIN नंबर इतरांना कळल्यास गैरवापर होऊ शकतो.
5) खर्चाचा तपशील बँक खात्यात दिसतो.	5) इंटरनेट किंवा मशीन बंद असल्यास व्यवहार करता येत नाही.

2) क्रेडिट कार्ड (Credit Card)

आधुनिक बँकिंग व्यवस्थेमध्ये आर्थिक व्यवहार अधिक सोपे, जलद आणि सोयीस्कर करण्यासाठी विविध प्रकारच्या सुविधांचा विकास झाला आहे. त्यापैकी क्रेडिट कार्ड ही एक अत्यंत महत्त्वाची आणि लोकप्रिय सुविधा मानली जाते. क्रेडिट कार्डच्या मदतीने ग्राहक रोख पैसे नसतानाही विविध प्रकारचे व्यवहार करू शकतो. त्यामुळे खरेदी, सेवा देयके आणि इतर आर्थिक व्यवहार करणे अधिक सुलभ झाले आहे.

क्रेडिट कार्ड हे बँक किंवा वित्तीय संस्थेकडून ग्राहकाला दिले जाणारे एक विशेष प्रकारचे कार्ड आहे. या कार्डच्या मदतीने ग्राहकाला ठराविक मर्यादेपर्यंत उधार रक्कम वापरण्याची परवानगी दिली जाते. ग्राहक या कार्डद्वारे दुकाने, मॉल, हॉटेल, प्रवास सेवा तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध वस्तू आणि सेवांसाठी पेमेंट करू शकतो. नंतर ठराविक कालावधीत ती रक्कम बँकेला परत करावी लागते.

क्रेडिट कार्डच्या वापरामुळे ग्राहकांना तात्पुरत्या आर्थिक गरजा पूर्ण करणे सोपे होते. तसेच अनेक बँका क्रेडिट कार्ड वापरणाऱ्या ग्राहकांना विविध सवलती, बक्षीस गुण आणि इतर विशेष सुविधा देतात. त्यामुळे आजच्या डिजिटल युगात क्रेडिट कार्डचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे आणि आधुनिक बँकिंग व्यवस्थेत त्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे

क्रेडिट कार्डची वैशिष्ट्ये

1) ठराविक उधार मर्यादेची सुविधा

क्रेडिट कार्डचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ग्राहकाला बँकेकडून ठराविक मर्यादेपर्यंत उधार रक्कम वापरण्याची सुविधा दिली जाते. या मर्यादिला उधार मर्यादा असे म्हणतात. ग्राहक या मर्यादेपर्यंत खरेदी किंवा इतर व्यवहार करू शकतो. उदाहरणार्थ, जर एखाद्या व्यक्तीच्या क्रेडिट कार्डची मर्यादा ५०,००० रुपये असेल तर तो त्या मर्यादेपर्यंत खर्च करू शकतो. यामुळे अचानक उद्धवणाऱ्या आर्थिक गरजा पूर्ण करणे सोपे होते.

२) त्वरित पेमेंट करण्याची सुविधा

क्रेडिट कार्डच्या मदतीने ग्राहक लगेच पेमेंट करू शकतो, जरी त्या वेळी त्याच्याकडे रोख पैसे नसले तरीही. दुकाने, मॉल, हॉटेल, प्रवास सेवा तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध वस्तू आणि सेवांसाठी क्रेडिट कार्ड वापरून पेमेंट करता येते. त्यामुळे व्यवहार जलद आणि सोयीस्कर होतात.

3) ठराविक कालावधीनंतर रक्कम परत करण्याची सुविधा

क्रेडिट कार्डद्वारे केलेल्या व्यवहाराची रक्कम लगेच भरावी लागत नाही. बँक ग्राहकाला काही दिवसांचा कालावधी देते. या कालावधीत ग्राहकाने खर्च केलेली रक्कम परत केल्यास अनेक वेळा अतिरिक्त व्याज लागत नाही. त्यामुळे ग्राहकाला आर्थिक नियोजन करण्यासाठी थोडा वेळ मिळतो.

4) रोख पैसे बाळगण्याची गरज कमी होते

क्रेडिट कार्डच्या वापरामुळे ग्राहकाला मोठ्या प्रमाणात रोख पैसे सोबत ठेवण्याची गरज राहत नाही. कार्डच्या मदतीने बहुतेक

ठिकाणी पेमेंट करता येते. त्यामुळे पैसे हरवण्याचा किंवा चोरी होण्याचा धोका कमी होतो.

5) ऑनलाईन व्यवहारांची सुविधा

क्रेडिट कार्डच्या मदतीने ग्राहक घरबसल्या इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध व्यवहार करू शकतो. उदाहरणार्थ, ऑनलाईन खरेदी, प्रवास तिकीट बुकिंग, हॉटेल आरक्षण, विविध बिलांचे पेमेंट इत्यादी व्यवहार सहज करता येतात. त्यामुळे वेळ आणि श्रम दोन्ही वाचतात.

6) सुरक्षित व्यवहार प्रणाली

क्रेडिट कार्ड वापरताना सुरक्षिततेसाठी विविध पद्धती वापरल्या जातात. उदाहरणार्थ, गुप्त क्रमांक, एकवेळ वापरता येणारा गुप्त संदेश, तसेच कार्डवरील सुरक्षा क्रमांक यांचा उपयोग केला जातो. या सुरक्षेमुळे अनधिकृत व्यक्तींना कार्डचा गैरवापर करणे कठीण होते.

7) विविध सवलती आणि बक्षीस योजना

अनेक बँका क्रेडिट कार्ड वापरणाऱ्या ग्राहकांना विविध सवलती, बक्षीस गुण आणि विशेष ऑफर्स देतात. उदाहरणार्थ, खरेदीवर काही टक्के परतावा, बक्षीस गुण जमा होणे, प्रवास किंवा हॉटेल बुकिंगवर सवलत मिळणे इत्यादी सुविधा दिल्या जातात. त्यामुळे ग्राहकांना अतिरिक्त फायदे मिळतात.

8) खर्चाची नोंद ठेवणे सोपे होते.

क्रेडिट कार्डद्वारे केलेल्या सर्व व्यवहारांची नोंद बँक आपल्या संगणकीय प्रणालीमध्ये ठेवते. महिन्याच्या शेवटी ग्राहकाला सर्व

व्यवहारांचा तपशील दिला जातो. त्यामुळे ग्राहकाला आपल्या खर्चाचे नियोजन करणे आणि नोंद ठेवणे सोपे होते.

क्रेडिट कार्डचे प्रकार

क्रेडिट कार्ड ग्राहकांच्या गरजा, उत्पन्न आणि वापराच्या पद्धतीनुसार विविध प्रकारचे असतात. प्रत्येक प्रकारच्या कार्डमध्ये वेगवेगळ्या सुविधा आणि फायदे दिलेले असतात. खाली काही महत्त्वाचे क्रेडिट कार्डचे प्रकार दिले आहेत.

1) साधे क्रेडिट कार्ड

हे सर्वसामान्य ग्राहकांसाठी दिले जाणारे क्रेडिट कार्ड आहे. या कार्डच्या मदतीने ग्राहक दुकाने, मॉल, हॉटेल किंवा इंटरनेटच्या माध्यमातून खरेदी करू शकतो. या कार्डमध्ये उधार मर्यादा साधारणपणे कमी असते आणि मूलभूत सुविधा दिल्या जातात. नवीन ग्राहकांना सहसा अशा प्रकारचे कार्ड दिले जाते.

2) बक्षीस योजना असलेले क्रेडिट कार्ड

या प्रकारच्या कार्डमध्ये ग्राहकाला प्रत्येक खरेदीवर काही बक्षीस गुण दिले जातात. ग्राहकाने जितका जास्त व्यवहार केला तितके जास्त गुण जमा होतात. नंतर हे गुण विविध वस्तू, सवलती किंवा सेवांसाठी वापरता येतात. त्यामुळे ग्राहकांना खरेदीसोबत अतिरिक्त फायदा मिळतो.

3) प्रवास सुविधा असलेले क्रेडिट कार्ड

हे कार्ड विशेषतः प्रवास करणाऱ्या लोकांसाठी तयार केलेले असते. या कार्डच्या मदतीने विमान तिकीट बुकिंग, हॉटेल आरक्षण किंवा प्रवासाशी संबंधित इतर सेवांवर सवलत मिळू शकते. काही

वेळा प्रवास विमा किंवा विमानतळावरील विशेष सुविधा देखील दिल्या जातात.

4) खरेदीसाठी विशेष क्रेडिट कार्ड

या प्रकारचे कार्ड प्रामुख्याने खरेदीसाठी वापरले जाते. काही मोठ्या दुकानांशी किंवा व्यावसायिक संस्थांशी करार करून ही कार्डे दिली जातात. अशा कार्डद्वारे त्या विशिष्ट दुकानांमध्ये खरेदी केल्यास विशेष सवलती किंवा फायदे मिळतात.

5) उच्च सुविधा असलेले क्रेडिट कार्ड

हे कार्ड प्रामुख्याने जास्त उत्पन्न असलेल्या ग्राहकांसाठी दिले जाते. या कार्डांमध्ये उधार मर्यादा जास्त असते आणि ग्राहकांना अनेक विशेष सुविधा दिल्या जातात. उदाहरणार्थ, जास्त बक्षीस योजना, विशेष सेवा किंवा वैयक्तिक मदत सेवा इत्यादी.

6) सुरक्षितता सुविधा असलेले क्रेडिट कार्ड

या प्रकारच्या कार्डांमध्ये व्यवहार अधिक सुरक्षित करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो. कार्डमध्ये सूक्ष्म संगणकीय चिप बसवलेली असते ज्यामुळे व्यवहार करताना अधिक सुरक्षितता मिळते आणि फसवणुकीचा धोका कमी होतो.

क्रेडिट कार्डचे स्वरूप (रचना व कार्यपद्धती)

क्रेडिट कार्ड हे बँक किंवा वित्तीय संस्थेकडून ग्राहकाला दिले जाणारे एक लहान आकाराचे प्लास्टिकचे कार्ड असते. या कार्डच्या मदतीने ग्राहकाला ठराविक मर्यादित उधार रक्कम वापरण्याची सुविधा दिली जाते. म्हणजेच ग्राहक कार्डच्या मदतीने खरेदी किंवा इतर व्यवहार करू शकतो आणि नंतर ठराविक कालावधीत ती रक्कम बँकेला परत करू शकतो.

क्रेडिट कार्डाचा आकार साधारणपणे आयताकृती असतो आणि ते पाकिटात सहज ठेवता येईल अशा आकारात बनवलेले असते. हे कार्ड मजबूत प्लास्टिकपासून तयार केलेले असते जेणेकरून ते दीर्घकाळ टिकते. या कार्डवर विविध प्रकारची माहिती आणि काही महत्वाचे घटक असतात. हे घटक कार्ड ओळखण्यासाठी, सुरक्षित व्यवहार करण्यासाठी आणि बँकेशी संपर्क साधण्यासाठी उपयोगी ठरतात.

क्रेडिट कार्डवरील मुख्य घटक

1) बँक किंवा वित्तीय संस्थेचे नाव आणि चिन्ह

कार्डच्या पुढील बाजूवर त्या बँकेचे किंवा वित्तीय संस्थेचे नाव आणि चिन्ह छापलेले असते ज्यांनी ते कार्ड दिले आहे. यामुळे कार्ड कोणत्या संस्थेचे आहे हे ओळखणे सोपे होते.

2) कार्डधारकाचे नाव

कार्डवर त्या व्यक्तीचे नाव लिहिलेले असते ज्याला ते कार्ड दिले आहे. त्यामुळे कार्डचा खरा वापरकर्ता कोण आहे हे स्पष्ट होते.

3) कार्ड क्रमांक

क्रेडिट कार्डवर एक विशिष्ट क्रमांक दिलेला असतो. हा क्रमांक प्रत्येक कार्डसाठी वेगळा असतो. या क्रमांकाच्या आधारे बँक व्यवहारांची नोंद ठेवते आणि संबंधित खात्याची ओळख पटवते.

4) कालमर्यादा (वैधता कालावधी)

कार्डवर ते कधीपर्यंत वापरता येईल याची माहिती दिलेली असते. म्हणजेच कार्ड सुरू झाल्याची तारीख आणि संपण्याची तारीख नमूद केलेली असते. त्या कालावधीनंतर बँक नवीन कार्ड देते.

5) सूक्ष्म संगणकीय चिप

अनेक आधुनिक क्रेडिट कार्डमध्ये पुढील बाजूस एक लहान धातूचा चौकोनी भाग असतो. या भागामध्ये सूक्ष्म संगणकीय चिप बसवलेली असते. या चिपमध्ये कार्डशी संबंधित माहिती सुरक्षित पद्धतीने साठवलेली असते. त्यामुळे व्यवहार अधिक सुरक्षित होतात.

6) चुंबकीय पट्टी

कार्डच्या मागील बाजूस काळ्या रंगाची एक पट्टी असते. ही पट्टी चुंबकीय स्वरूपाची असते. या पट्टीमध्ये कार्डशी संबंधित काही माहिती साठवलेली असते. मशीनमध्ये कार्ड ओढल्यावर ही माहिती वाचली जाते.

7) सही करण्यासाठी पट्टी

कार्डच्या मागील बाजूस एक पांढरी पट्टी असते. या पट्टीवर कार्डधारकाने स्वतःची सही करणे आवश्यक असते. काही ठिकाणी व्यवहार करताना ही सही तपासली जाते.

8) सुरक्षा क्रमांक

कार्डच्या मागील बाजूस काही अंकांचा एक छोटा सुरक्षा क्रमांक दिलेला असतो. हा क्रमांक मुख्यतः ऑनलाईन व्यवहार करताना सुरक्षिततेसाठी वापरला जातो.

क्रेडिट कार्ड कसे तयार केले जाते

क्रेडिट कार्ड तयार करताना मजबूत आणि टिकाऊ प्लास्टिकचा विशेष प्रकार वापरला जातो. या प्लास्टिकच्या पत्र्यावर आवश्यक माहिती छापली जाते. त्यानंतर त्यामध्ये सूक्ष्म संगणकीय चिप बसवली जाते आणि मागील बाजूस चुंबकीय पट्टी

लावली जाते. शेवटी कार्डची तपासणी करून ते ग्राहकाला दिले जाते.

क्रेडिट कार्डची कार्यपद्धती (मूलभूत प्रक्रिया)

जेव्हा ग्राहक दुकानात किंवा इतर ठिकाणी क्रेडिट कार्ड वापरतो तेव्हा मशीन कार्डवरील चिप किंवा चुंबकीय पट्टीतील माहिती वाचते. त्यानंतर ती माहिती बँकेच्या संगणक प्रणालीकडे पाठवली जाते. बँक त्या कार्डधारकाला दिलेल्या उधार मर्यादेची तपासणी करते. जर मर्यादित व्यवहार शक्य असेल तर बँक त्या व्यवहाराला परवानगी देते. त्यानंतर खरेदीची रक्कम बँकेकडून दुकानदाराला दिली जाते आणि नंतर ती रक्कम कार्डधारकाने ठराविक कालावधीत बँकेला परत करायची असते.

क्रेडिट कार्ड : फायदे व तोटे

फायदे	तोटे
1) खात्यात पैसे नसले तरी खरेदी करता येते.	1) जास्त खर्च होण्याची शक्यता असते.
2) नंतर बिल भरता येते (क्रेडिट सुविधा मिळते).	2) वेळेवर बिल न भरल्यास व्याज लागते.
3) ऑनलाइन व ऑफलाइन पेमेंट सोपे होते.	3) वार्षिक शुल्क किंवा इतर चार्जेस असू शकतात.
4) काही ठिकाणी कॅशबॅक, रिवॉई पॉइंट्स मिळतात.	4) कार्ड हरवल्यास गैरवापर होऊ शकतो.
5) मोठ्या रकमेची खरेदी करणे सोपे होते.	5) जास्त वापर केल्यास कर्ज वाढू शकते.

डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड यांमधील फरक

विद्यार्थ्यांना बँकिंग व्यवहारांची माहिती समजण्यासाठी डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड यांमधील फरक जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. या दोन्ही कार्डांचा वापर पैसे काढणे, खरेदी करणे आणि ऑनलाइन व्यवहार करण्यासाठी केला जातो. मात्र त्यांची कार्यपद्धती वेगळी असते. खालील तक्त्यामध्ये विद्यार्थ्यांसाठी डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड यांमधील मुख्य फरक स्पष्टपणे दाखवला आहे.

डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड मधील फरक

मुद्दा	डेबिट कार्ड	क्रेडिट कार्ड
पैशांचा स्रोत	पैसे थेट बँक खात्यातून	बँक आधी पैसे देते, नंतर

मुद्दा	डेबिट कार्ड	क्रेडिट कार्ड
	वजा होतात.	बिल भरावे लागते.
खर्च मर्यादा	खात्यात जितके पैसे असतील तितकाच खर्च करता येतो.	बँकेने दिलेल्या क्रेडिट लिमिटपर्यंत खर्च करता येतो.
कर्ज सुविधा	कर्ज सुविधा नसते.	कर्ज सुविधा उपलब्ध असते.
व्याज	कोणतेही व्याज लागत नाही.	वेळेवर बिल न भरल्यास व्याज लागते.
वापर	ATM मधून पैसे काढणे आणि पेमेंट करणे.	खरेदी, ऑनलाइन पेमेंट आणि मोठे व्यवहार करण्यासाठी.
जोखीम	खर्चावर नियंत्रण राहते.	जास्त खर्च होण्याची शक्यता असते.

4.3 इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (Electronic Fund Transfer): NEFT, RTGS, IMPS आणि ECS यांचे अर्थ, वैशिष्ट्ये व फायदे.

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे बँकिंग क्षेत्रात मोठे बदल झाले आहेत. पूर्वी एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पैसे पाठवण्यासाठी बँकेत प्रत्यक्ष जावे लागत असे, चेक लिहावा लागत असे किंवा इतर कागदी प्रक्रिया करावी लागत असे. या प्रक्रियेमुळे वेळ आणि श्रम दोन्ही खर्च होत असत. परंतु माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आता पैशांचे व्यवहार अधिक जलद,

सुरक्षित आणि सोयीस्कर पद्धतीने करता येतात. या आधुनिक प्रणालीला इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण असे म्हणतात. इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण म्हणजे संगणक आणि दूरसंचार प्रणालीच्या मदतीने एका बँक खात्यातील रक्कम दुसऱ्या बँक खात्यात थेट पाठविण्याची प्रक्रिया होय. या पद्धतीमध्ये रोख पैसे किंवा कागदी चेक वापरण्याची गरज नसते. त्यामुळे व्यवहार अधिक वेगाने आणि सुरक्षितपणे पूर्ण होतात.

इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरणाच्या माध्यमातून ग्राहक घरबसल्या किंवा बँकेतून सहजपणे पैसे पाठवू शकतो. यामुळे वेळेची बचत होते, व्यवहारांची अचूक नोंद ठेवता येते आणि आर्थिक व्यवहार अधिक पारदर्शक होतात. म्हणूनच आजच्या डिजिटल युगात इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरणाला बँकिंग क्षेत्रात अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

या प्रणालीमध्ये मुख्यतः एनईएफटी, आरटीजीएस, आयएमपीएस आणि ईसीएस या सेवा वापरल्या जातात. आता पुढे या प्रत्येक सेवांचा अर्थ, वैशिष्ट्ये आणि फायदे पाहू.

1) एनईएफटी (NEFT) – राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण अर्थ :

एनईएफटी म्हणजे राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण प्रणाली होय. या प्रणालीच्या मदतीने एका बँक खात्यातील रक्कम दुसऱ्या बँक खात्यात इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पाठवता येते. ही सेवा देशातील बहुतांश बँकांमध्ये उपलब्ध आहे. ग्राहक आपल्या बँकेच्या शाखेतून, संगणकाद्वारे किंवा मोबाईलच्या मदतीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या खात्यात पैसे पाठवू शकतो.

या प्रणालीमध्ये व्यवहार एकदम लगेच पूर्ण होत नाहीत, तर ते ठराविक वेळांच्या टप्प्यांमध्ये (गटांमध्ये) पूर्ण केले जातात. त्यामुळे पाठवलेली रक्कम काही वेळानंतर लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होते. ही प्रणाली सुरक्षित, सोयीस्कर आणि सर्वसामान्य लोकांसाठी उपयुक्त मानली जाते.

एनईएफटीची वैशिष्ट्ये

१) देशभरातील बँकांमध्ये उपलब्ध सुविधा

एनईएफटी प्रणाली देशातील बहुतेक बँकांमध्ये उपलब्ध आहे. त्यामुळे एका बँकेच्या खात्यातून दुसऱ्या बँकेच्या खात्यात सहजपणे पैसे पाठवता येतात. या सुविधेमुळे ग्राहकांना दूरवरच्या व्यक्तींनाही पैसे पाठवणे सोपे झाले आहे.

२) इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने व्यवहार

या प्रणालीमध्ये पैसे पाठवण्यासाठी रोख रक्कम किंवा चेक वापरण्याची गरज नसते. सर्व व्यवहार संगणकीय प्रणालीच्या माध्यमातून केले जातात. त्यामुळे प्रक्रिया अधिक जलद आणि अचूक होते.

३) ठराविक वेळांच्या टप्प्यांमध्ये व्यवहार पूर्ण होतात

एनईएफटी प्रणालीमध्ये सर्व व्यवहार ठराविक वेळांच्या टप्प्यांमध्ये प्रक्रिया केले जातात. म्हणजेच एका ठराविक कालावधीत जमा झालेले व्यवहार एकत्रितपणे पूर्ण केले जातात. त्यामुळे व्यवहार पूर्ण होण्यासाठी थोडा वेळ लागू शकतो.

४) कमी रकमेचे व्यवहार करण्यासाठी उपयुक्त: एनईएफटी प्रणाली लहान किंवा मध्यम रकमेचे व्यवहार करण्यासाठी विशेषतः उपयुक्त

मानली जाते. त्यामुळे सामान्य ग्राहकांमध्ये या प्रणालीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो.

एनईएफटीचे फायदे

1) सुरक्षित व्यवहार

एनईएफटी प्रणालीमध्ये सर्व व्यवहार बँकेच्या सुरक्षित संगणकीय प्रणालीद्वारे केले जातात. त्यामुळे फसवणुकीची शक्यता कमी होते.

2) वेळ आणि श्रमांची बचत

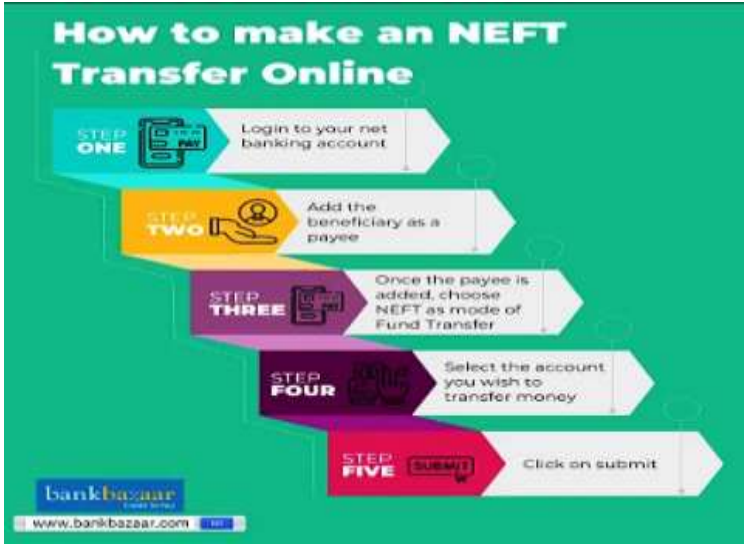
ग्राहकाला बँकेत वारंवार जाण्याची गरज राहत नाही. घरबसल्या किंवा मोबाईलच्या मदतीने पैसे पाठवता येतात. त्यामुळे वेळ आणि श्रम दोन्ही वाचतात.

3) देशभर पैसे पाठवण्याची सुविधा

या प्रणालीच्या मदतीने देशातील कोणत्याही बँक खात्यात सहजपणे पैसे पाठवता येतात. त्यामुळे दूर राहणाऱ्या कुटुंबीयांना किंवा इतर व्यक्तींना पैसे पाठवणे सोपे होते.

4) व्यवहारांची स्पष्ट नोंद

एनईएफटीद्वारे केलेल्या प्रत्येक व्यवहाराची नोंद बँकेच्या प्रणालीमध्ये ठेवली जाते. त्यामुळे ग्राहकाला व्यवहाराचा तपशील सहज मिळतो.

2) आरटीजीएस – तात्काळ स्थूल निधी हस्तांतरण (RTGS)

अर्थ

आरटीजीएस म्हणजे तात्काळ स्थूल निधी हस्तांतरण प्रणाली होय. या प्रणालीच्या मदतीने एका बँक खात्यातील मोठी रक्कम दुसऱ्या बँक खात्यात तात्काळ आणि थेट पद्धतीने पाठवता येते. या पद्धतीत व्यवहार कोणत्याही गटामध्ये जमा न करता प्रत्येक व्यवहार स्वतंत्रपणे प्रक्रिया केला जातो. त्यामुळे पाठवलेली रक्कम लगेचच लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होते.

ही प्रणाली मुख्यतः मोठ्या रकमेचे व्यवहार करण्यासाठी वापरली जाते. व्यापारी, उद्योग संस्था तसेच मोठ्या आर्थिक व्यवहार करणारे ग्राहक या प्रणालीचा अधिक वापर करतात. या प्रणालीमध्ये व्यवहार सुरक्षित आणि जलद पद्धतीने पूर्ण होतात.

आरटीजीएसची (RTGS) वैशिष्ट्ये

1) तात्काळ व्यवहार पूर्ण होतात

आरटीजीएस प्रणालीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यवहार लगेच पूर्ण होतो. पैसे पाठवल्यानंतर ते काही मिनिटांतच लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होतात.

2) प्रत्येक व्यवहार स्वतंत्रपणे प्रक्रिया होतो

या प्रणालीमध्ये व्यवहार गटांमध्ये न करता प्रत्येक व्यवहार स्वतंत्रपणे पूर्ण केला जातो. त्यामुळे व्यवहार अधिक जलद आणि अचूक पद्धतीने पूर्ण होतो.

3) मोठ्या रकमेच्या व्यवहारासाठी उपयुक्त

आरटीजीएस प्रणाली प्रामुख्याने मोठ्या रकमेचे व्यवहार करण्यासाठी वापरली जाते. त्यामुळे मोठ्या आर्थिक व्यवहारांसाठी ही प्रणाली अत्यंत उपयुक्त मानली जाते.

4) सुरक्षित आणि विश्वासाह् प्रणाली

या प्रणालीमध्ये व्यवहार बँकेच्या सुरक्षित संगणकीय प्रणालीद्वारे केले जातात. त्यामुळे व्यवहार सुरक्षित आणि विश्वासाह् असतात.

आरटीजीएसचे फायदे

1) जलद निधी हस्तांतरण

या प्रणालीमुळे मोठी रक्कम काही मिनिटांत दुसऱ्या खात्यात पोहोचते. त्यामुळे वेळेची मोठी बचत होते.

2) मोठ्या व्यवहारांसाठी सोयीस्कर

व्यापारी, उद्योग संस्था आणि मोठे आर्थिक व्यवहार करणाऱ्या व्यक्तींना ही प्रणाली अत्यंत उपयुक्त ठरते.

3) सुरक्षित व्यवहार प्रक्रिया

आरटीजीएस प्रणालीमध्ये आधुनिक सुरक्षा प्रणाली वापरली जाते. त्यामुळे व्यवहार अधिक सुरक्षित असतात.

4) पारदर्शक व्यवहार

या प्रणालीमध्ये प्रत्येक व्यवहाराची नोंद स्पष्टपणे ठेवली जाते. त्यामुळे व्यवहार पारदर्शक राहतात आणि तपासणी करणे सोपे होते.

3) आयएमपीएस – तात्काळ निधी हस्तांतरण सेवा(IMPS)

अर्थ :

आयएमपीएस म्हणजे तात्काळ निधी हस्तांतरण सेवा होय. या प्रणालीच्या मदतीने एका बँक खात्यातील रक्कम दुसऱ्या बँक खात्यात ताबडतोब पाठवता येते. या पद्धतीमध्ये व्यवहार पूर्ण होण्यासाठी जास्त वेळ लागत नाही आणि पैसे लगेचच लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होतात.

आयएमपीएस प्रणाली विशेषतः मोबाईल फोन आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून पैसे पाठवण्यासाठी वापरली जाते. या सेवेमुळे ग्राहक कोणत्याही वेळी आणि कोणत्याही ठिकाणाहून पैसे पाठवू शकतो. त्यामुळे ही सेवा अत्यंत सोयीस्कर आणि जलद मानली जाते.

आयएमपीएसची वैशिष्ट्ये

1) ताबडतोब निधी हस्तांतरण

आयएमपीएस प्रणालीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यवहार ताबडतोब पूर्ण होतो. पैसे पाठवल्यानंतर काही क्षणातच ते लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा होतात.

2) कोणत्याही वेळी व्यवहार करण्याची सुविधा

या प्रणालीचा वापर दिवसातील कोणत्याही वेळी करता येतो. त्यामुळे ग्राहकाला बँकेच्या वेळेवर अवलंबून राहावे लागत नाही.

3) मोबाईल आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून वापर

आयएमपीएस सेवा मुख्यतः मोबाईल फोन किंवा इंटरनेटच्या माध्यमातून वापरली जाते. त्यामुळे ग्राहक घरबसल्या किंवा प्रवासात असतानाही सहजपणे पैसे पाठवू शकतो.

4) लहान आणि मध्यम रकमेच्या व्यवहारासाठी उपयुक्त

ही प्रणाली लहान किंवा मध्यम रकमेचे व्यवहार जलद पद्धतीने करण्यासाठी उपयुक्त मानली जाते.

आयएमपीएसचे फायदे

1) अत्यंत जलद सेवा

या प्रणालीमध्ये व्यवहार ताबडतोब पूर्ण होतो. त्यामुळे पैसे पाठवण्यासाठी प्रतीक्षा करावी लागत नाही.

2) सोपी आणि सोयीस्कर प्रक्रिया

मोबाईल किंवा इंटरनेटच्या माध्यमातून सहजपणे पैसे पाठवता येतात. त्यामुळे ग्राहकासाठी ही प्रक्रिया अत्यंत सोपी ठरते.

3) सुरक्षित व्यवहार

आयएमपीएस प्रणालीमध्ये व्यवहार सुरक्षित ठेवण्यासाठी विविध सुरक्षा पद्धतींचा वापर केला जातो. त्यामुळे फसवणुकीचा धोका कमी होतो.

४) वेळेची बचत

ग्राहकाला बँकेत जाऊन व्यवहार करण्याची गरज नसते. त्यामुळे वेळ आणि श्रम दोन्ही वाचतात.

4) ईसीएस - इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन सेवा(Electronic Clearing System)

अर्थ

ईसीएस म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन सेवा होय. या प्रणालीच्या मदतीने अनेक लोकांच्या खात्यांमध्ये एकाच वेळी पैसे जमा करणे किंवा खात्यातून पैसे वजा करणे शक्य होते. ही प्रक्रिया पूर्णपणे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने केली जाते. त्यामुळे मोठ्या संख्येने आर्थिक व्यवहार एकाच वेळी आणि कमी वेळेत पूर्ण होऊ शकतात.

ईसीएस प्रणाली प्रामुख्याने पगार, पेन्शन, शिष्यवृत्ती, लाभ योजना, वीज बिल, दूरध्वनी बिल, कर्जाचे हप्ते इत्यादी नियमित देयके भरण्यासाठी वापरली जाते. या प्रणालीमुळे मोठ्या प्रमाणातील व्यवहार सोपे, जलद आणि अचूक पद्धतीने पूर्ण होतात.

ईसीएसची वैशिष्ट्ये

1) मोठ्या संख्येने व्यवहार एकाच वेळी पूर्ण होतात

ईसीएस प्रणालीमध्ये अनेक व्यक्तींच्या खात्यांमध्ये एकाच वेळी पैसे जमा करता येतात किंवा खात्यातून वजा करता येतात. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणातील व्यवहार कमी वेळेत पूर्ण होतात.

2) नियमित देयकांसाठी उपयुक्त

ही प्रणाली नियमितपणे कराव्या लागणाऱ्या आर्थिक व्यवहारांसाठी विशेषतः उपयुक्त आहे. उदाहरणार्थ पगार देणे,

पेन्शन जमा करणे, कर्जाचे हप्ते वसूल करणे किंवा विविध बिलांचे पैसे वजा करणे.

3) पूर्णपणे इलेक्ट्रॉनिक प्रक्रिया

ईसीएस प्रणालीमध्ये सर्व व्यवहार संगणकीय पद्धतीने केले जातात. त्यामुळे कागदी प्रक्रिया कमी होते आणि व्यवहार अधिक जलद पूर्ण होतात.

4) अचूक आणि विश्वासाई प्रणाली

या प्रणालीमध्ये व्यवहार संगणकाद्वारे प्रक्रिया केले जातात. त्यामुळे चुका होण्याची शक्यता कमी असते आणि व्यवहार अचूकपणे पूर्ण होतात.

ईसीएसचे फायदे

1) वेळ आणि श्रमांची बचत

मोठ्या संख्येने व्यवहार एकाच वेळी पूर्ण होत असल्यामुळे वेळ आणि श्रम दोन्हीची बचत होते.

2) नियमित व्यवहार सोपे होतात

पगार, पेन्शन, शिष्यवृत्ती किंवा बिलांचे पैसे वेळेवर जमा किंवा वजा करता येतात. त्यामुळे व्यवहार नियमित आणि सुरळीत होतात.

3) कागदी कामकाज कमी होते

ईसीएस प्रणाली पूर्णपणे इलेक्ट्रॉनिक असल्यामुळे कागदी प्रक्रिया कमी होते. त्यामुळे प्रशासनिक काम सोपे होते.

4) सुरक्षित आणि पारदर्शक व्यवहार

या प्रणालीमध्ये प्रत्येक व्यवहाराची स्पष्ट नोंद ठेवली जाते. त्यामुळे व्यवहार सुरक्षित आणि पारदर्शक राहतात.

विद्यार्थ्यांसाठी दिलेल्या चार प्रणालींचा सोप्या तक्त्यामध्ये सारांश.

क्रमांक	प्रणाली	पूर्ण रूप	मुख्य वैशिष्ट्ये
1)	NEFT	National Electronic Funds Transfer	बँचमध्ये पैसे पाठवले जातात; सुरक्षित; बँकेच्या वेळापत्रकानुसार व्यवहार प्रोसेस होतो
2)	RTGS	Real Time Gross Settlement	मोठ्या रकमेसाठी तत्काळ पैसे ट्रान्सफर; real-time प्रक्रिया; फक्त बँकिंग तासांमध्ये उपलब्ध
3)	IMPS	Immediate Payment Service	24x7 तत्काळ पैसे पाठवता येतात; मोबाईल/नेटबँकिंग वापरून कुठेही पैसे ट्रान्सफर करता येतात
4)	ECS	Electronic Clearing Service	नियमित पेमेंटसाठी (उदा. पगार, बिल, डीबिट) वापरले जाते; मोठ्या प्रमाणात ऑटोमेटिक डेबिट/क्रेडिट करता येते

4.4 मोबाईल आधारित पेमेंट (Mobile Based Payments):

UPI व डिजिटल वॉलेट्स यांची वैशिष्ट्ये.

आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने होणाऱ्या प्रगतीमुळे बँकिंग आणि आर्थिक व्यवहार करण्याच्या पद्धतीमध्ये मोठे बदल झाले आहेत. पूर्वी पैसे पाठवण्यासाठी किंवा कोणत्याही प्रकारचे देयक भरण्यासाठी बँकेत जावे लागे किंवा रोख पैशांचा वापर करावा लागे. या प्रक्रियेमुळे वेळ आणि श्रम दोन्ही खर्च होत असत. परंतु मोबाईल तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे आता आर्थिक व्यवहार करणे अत्यंत सोपे, जलद आणि सुरक्षित झाले आहे.

मोबाईल आधारित पेमेंट म्हणजे मोबाईल फोनच्या मदतीने केलेले आर्थिक व्यवहार होय. या पद्धतीमध्ये ग्राहक आपल्या मोबाईलच्या माध्यमातून कोणत्याही व्यक्तीला पैसे पाठवू शकतो, विविध वस्तू आणि सेवांसाठी देयके भरू शकतो तसेच विविध प्रकारचे ऑनलाईन व्यवहार करू शकतो. यासाठी मोबाईलमध्ये उपलब्ध असलेल्या विशेष अनुप्रयोगांचा वापर केला जातो.

मोबाईल आधारित पेमेंट प्रणालीमुळे ग्राहकांना बँकेत जाण्याची गरज राहत नाही. घरबसल्या किंवा प्रवासात असतानाही काही क्षणांत पैसे पाठवणे किंवा पेमेंट करणे शक्य होते. त्यामुळे वेळेची मोठ्या प्रमाणावर बचत होते आणि व्यवहार अधिक सोयीस्कर होतात. याशिवाय या प्रणालीमध्ये विविध सुरक्षा उपायांचा वापर केला जातो, त्यामुळे व्यवहार सुरक्षित पद्धतीने पूर्ण होतात.

आजच्या डिजिटल युगात मोबाईल आधारित पेमेंट प्रणालीचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. लहान-मोठे व्यवहार, खरेदी,

बिल भरणे, तिकीट बुकिंग, रिचार्ज इत्यादी अनेक व्यवहार मोबाईलच्या मदतीने सहजपणे करता येतात. त्यामुळे मोबाईल आधारित पेमेंट प्रणाली आधुनिक बँकिंग व्यवस्थेचा एक महत्वाचा भाग बनली आहे.

मोबाईल आधारित पेमेंट प्रणालीमध्ये मुख्यतः यूपीआय आणि डिजिटल वॉलेट्स या दोन प्रकारांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. आता पुढे या दोन्ही प्रणालींची वैशिष्ट्ये पाहू.

यूपीआय(UPI) – परिचय व इतिहास

यूपीआय म्हणजे युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस होय. ही एक आधुनिक डिजिटल पेमेंट प्रणाली आहे ज्याच्या मदतीने मोबाईल फोनद्वारे एका बँक खात्यातून दुसऱ्या बँक खात्यात तात्काळ पैसे पाठवता येतात. या प्रणालीमुळे ग्राहकाला खाते क्रमांक, शाखा क्रमांक यांसारखी जटिल माहिती देण्याची आवश्यकता नसते. मोबाईल क्रमांक किंवा विशेष ओळख पत्ता वापरून सहजपणे व्यवहार करता येतात. त्यामुळे ही प्रणाली अत्यंत सोपी, जलद आणि सुरक्षित मानली जाते.

भारतामध्ये डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही प्रणाली विकसित करण्यात आली. राष्ट्रीय पेमेंट्स महामंडळाने ही प्रणाली तयार केली. ही संस्था देशातील विविध बँकांमधील इलेक्ट्रॉनिक व्यवहार व्यवस्थापित करण्याचे काम करते. या संस्थेच्या पुढाकाराने २०१६ साली यूपीआय प्रणाली सुरू करण्यात आली. सुरुवातीला काही मोजक्या बँका आणि ॲप यामध्ये सहभागी होते, पण मोबाईल आणि इंटरनेटचा वापर वाढल्यामुळे या प्रणालीचा प्रसार वेगाने झाला.

यूपीआय लोकप्रिय होण्यामागे आणखी एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे २०१६ मधील नोटबंदीचा काळ होय. त्या काळात रोख पैशांची कमतरता निर्माण झाल्यामुळे लोकांनी डिजिटल पेमेंट पद्धतींचा वापर मोठ्या प्रमाणावर सुरू केला. त्यानंतर यूपीआय प्रणाली देशभरात झपाट्याने लोकप्रिय झाली. आज भारतामध्ये लहान-मोठ्या व्यवहारांसाठी ही प्रणाली मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते.

भारत सरकारनेही डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध नियम लागू केले आहेत. सुरक्षित व्यवहारासाठी ग्राहकाची ओळख, गुप्त संकेतांक वापरणे आणि बँक खात्याशी थेट जोडणी यांसारख्या नियमांचा अवलंब केला जातो. त्यामुळे व्यवहार सुरक्षित आणि पारदर्शक राहतात.

यूपीआय अंतर्गत प्रमुख ॲप

यूपीआय प्रणालीमध्ये अनेक बँका आणि खाजगी संस्था सहभागी आहेत. त्यामुळे विविध मोबाईल ॲपच्या माध्यमातून यूपीआय वापरता येतो. त्यापैकी काही प्रमुख ॲप पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. **भीम ॲप** – हा ॲप भारत सरकारच्या पुढाकाराने तयार केला आहे. डिजिटल व्यवहार सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचावेत हा त्यामागील मुख्य उद्देश आहे.
2. **गुगल पे ॲप** – या ॲपच्या मदतीने मोबाईलच्या माध्यमातून यूपीआय व्यवहार करता येतात.
3. **फोनपे ॲप** – हा भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरला जाणारा यूपीआय ॲप आहे.

4. पे टी एम ॲप – या ॲपद्वारेही यूपीआयच्या माध्यमातून पैसे पाठवणे आणि विविध देयके भरणे शक्य होते.

5. बँकांचे अधिकृत ॲप – अनेक बँका स्वतःचे मोबाईल ॲप देतात. या ॲपच्या माध्यमातूनही यूपीआय व्यवहार करता येतात.

यापैकी भीम ॲप हा भारत सरकारच्या पुढाकाराने तयार केलेला अधिकृत ॲप मानला जातो. त्यामुळे डिजिटल व्यवहारांचा प्रसार करण्यासाठी त्याला विशेष महत्त्व आहे.

खाली मुख्य राष्ट्रीयकृत बँकांचे UPI सक्षम मोबाईल ॲप्सची नावे सूचीबद्ध केली आहे.

- State Bank of India (SBI) – YONO SBI
- Punjab National Bank (PNB) – PNB ONE
- Bank of Baroda (BOB) – Baroda M-Connect Plus
- Canara Bank – Canara mBanking
- Union Bank of India – Union Bank U-Mobile
- Bank of India (BOI) – BOI Mobile Banking
- Central Bank of India – Cent Mobile Banking
- Indian Bank – INB Mobile Banking
- UCO Bank – UCO mBanking
- IDBI Bank – IDBI mPassbook

यूपीआयचे (UPI) महत्त्व

आजच्या डिजिटल युगात यूपीआय प्रणालीमुळे आर्थिक व्यवहार अधिक जलद, सुरक्षित आणि सोयीस्कर झाले आहेत. लहान-मोठे व्यवहार, खरेदी, बिल भरणे, तिकीट बुकिंग, रिचार्ज इत्यादी सर्व व्यवहार मोबाईलच्या मदतीने सहज करता येतात. त्यामुळे मोबाईल आधारित पेमेंटमध्ये यूपीआयला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

यूपीआय (UPI) : वैशिष्ट्ये

1) तात्काळ निधी हस्तांतरणाची सुविधा

यूपीआय प्रणालीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे पैसे ताबडतोब एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पाठवता येतात. व्यवहार केल्यानंतर काही क्षणातच रक्कम लाभार्थ्याच्या खात्यात जमा होते. त्यामुळे पैशांसाठी प्रतीक्षा करावी लागत नाही.

2) दिवसातील कोणत्याही वेळी व्यवहार करण्याची सुविधा

यूपीआय प्रणालीचा वापर दिवसातील कोणत्याही वेळी करता येतो. म्हणजेच सकाळ, दुपार, रात्री किंवा सुट्टीच्या दिवशीही पैसे पाठवणे शक्य असते. त्यामुळे बँकेच्या कामकाजाच्या वेळेवर अवलंबून राहावे लागत नाही.

3) मोबाईलच्या माध्यमातून सोपे व्यवहार

यूपीआय प्रणालीचा वापर मुख्यतः मोबाईल फोनच्या मदतीने केला जातो. मोबाईलमध्ये संबंधित अनुप्रयोग वापरून ग्राहक घरबसल्या किंवा प्रवासात असतानाही पैसे पाठवू शकतो. त्यामुळे व्यवहार अत्यंत सोपे आणि सोयीस्कर होतात.

4) बँक खात्याशी थेट जोडलेली प्रणाली

यूपीआय सेवा थेट बँक खात्याशी जोडलेली असते. त्यामुळे व्यवहार करताना वेगळ्या प्रकारे पैसे जमा करण्याची गरज नसते. रक्कम थेट बँक खात्यातून वजा होते किंवा जमा होते.

5) अनेक बँक खाती जोडण्याची सुविधा

यूपीआय प्रणालीमध्ये एकाच अनुप्रयोगामध्ये एकापेक्षा अधिक बँक खाती जोडता येतात. त्यामुळे ग्राहकाला वेगवेगळ्या खात्यांमधून व्यवहार करणे सोपे होते.

6) गुप्त संकेतांकाद्वारे सुरक्षित व्यवहार

यूपीआय व्यवहार करताना ग्राहकाला एक गुप्त संकेतांक टाकावा लागतो. हा संकेतांक टाकल्याशिवाय व्यवहार पूर्ण होत नाही. त्यामुळे व्यवहार सुरक्षित राहतात आणि अनधिकृत वापर होण्याची शक्यता कमी होते.

7) लहान तसेच मोठ्या रकमेचे व्यवहार शक्य

यूपीआय प्रणालीद्वारे लहान रकमेपासून मोठ्या रकमेपर्यंत विविध प्रकारचे व्यवहार करता येतात. त्यामुळे रोजच्या छोट्या खर्चासाठी तसेच इतर आर्थिक व्यवहारांसाठीही ही प्रणाली उपयुक्त ठरते.

8) विविध प्रकारच्या देयकांसाठी उपयोग

यूपीआयच्या मदतीने पैसे पाठवणे, खरेदीचे पेमेंट करणे, वीज बिल भरणे, मोबाईल रिचार्ज करणे, तिकीट बुकिंग करणे अशा अनेक प्रकारचे व्यवहार करता येतात. त्यामुळे ही प्रणाली अत्यंत बहुपयोगी आहे.

9) सोपी आणि वापरण्यास सुलभ प्रणाली

यूपीआय प्रणालीची रचना अत्यंत सोपी आहे. त्यामुळे सामान्य लोकांनाही ती सहज वापरता येते. मोबाईलमध्ये अनुप्रयोग उघडून काही सोप्या टप्प्यांमध्ये व्यवहार पूर्ण करता येतो.

10) रोख पैशांचा वापर कमी होतो

यूपीआयच्या वापरामुळे रोख पैशांवर अवलंबित्व कमी होते. ग्राहक थेट मोबाईलच्या मदतीने पेमेंट करू शकतो. त्यामुळे व्यवहार अधिक सुरक्षित आणि सोयीस्कर होतात.

11) व्यवहारांची स्पष्ट नोंद ठेवली जाते

यूपीआयद्वारे केलेल्या प्रत्येक व्यवहाराची नोंद प्रणालीमध्ये ठेवली जाते. त्यामुळे ग्राहकाला आपल्या सर्व व्यवहारांचा तपशील सहजपणे पाहता येतो.

12) जलद आणि विश्वासाह् प्रणाली

यूपीआय प्रणाली अत्यंत जलद आणि विश्वासाह् मानली जाते. त्यामुळे आजच्या डिजिटल व्यवहारांमध्ये तिचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो !!!

डिजिटल वॉलेट्स – परिचय, इतिहास आणि संकल्पना

डिजिटल वॉलेट्स म्हणजे मोबाईल किंवा संगणकाद्वारे पैसे ठेवण्याची आणि व्यवहार करण्याची सुविधा होय. हा एक

इलेक्ट्रॉनिक “पर्स” किंवा “अर्थसंग्रह” आहे ज्यात ग्राहक आपले पैसे ऑनलाईन ठेवू शकतो, खरेदीसाठी वापरू शकतो, बिल भरू शकतो, रिचार्ज करू शकतो किंवा इतर आर्थिक व्यवहार करू शकतो. डिजिटल वॉलेट्सचा विचार भारतात मोबाईल इंटरनेट आणि डिजिटल पेमेंटच्या वाढत्या गरजांमुळे 2010 च्या आसपास सुरू झाला. सुरुवातीला हे प्रामुख्याने ई-कॉमर्स वेबसाइट्ससाठी विकसित केले गेले, जिथे रोख पैसे किंवा कार्ड वापरणे जास्त सोयीस्कर नव्हते. त्यानंतर मोबाईल तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ही सुविधा मोबाईल अॅपच्या माध्यमातून घरबसल्या उपलब्ध झाली.

डिजिटल वॉलेट्सची संकल्पना अशी आहे की, ग्राहक आपले पैसे एका सुरक्षित इलेक्ट्रॉनिक खात्यात ठेवतो आणि त्या पैशाचा वापर विविध व्यवहारांसाठी करता येतो. हा खरेदीसाठी सोपा पर्याय असून ग्राहकाला रोख पैसे सोबत ठेवण्याची गरज राहत नाही. डिजिटल वॉलेटमध्ये पैसे प्रगत सुरक्षा पद्धतींनी सुरक्षित ठेवले जातात, जसे की गुप्त संकेतांक, ओटीपी (वन-टाइम पासवर्ड) आणि एन्क्रिप्शन. यामुळे व्यवहार अधिक सुरक्षित होतात.

डिजिटल वॉलेट्सचा उपयोग वस्तू खरेदी, बिल भरणे, मोबाईल रिचार्ज, तिकीट बुकिंग, यूपीआय व्यवहार तसेच मित्र किंवा कुटुंबीयांना पैसे पाठवणे यांसारख्या अनेक व्यवहारांसाठी केला जातो. आजच्या डिजिटल युगात, या सुविधेमुळे रोख पैसे कमी वापरले जातात, व्यवहार जलद होतात आणि ग्राहकांसाठी आर्थिक व्यवहार अधिक सोपे आणि पारदर्शक होतात. त्यामुळे डिजिटल वॉलेट्स हे मोबाईल आधारित पेमेंटच्या क्षेत्रातील एक महत्त्वाचे साधन बनले आहे.

भारतात सध्या वापरल्या जाणाऱ्या प्रमुख डिजिटल वॉलेट्स ॲप्सची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- Paytm ॲप
- PhonePe ॲप
- Google Pay ॲप
- Amazon Pay ॲप
- Mobikwik ॲप
- Freecharge ॲप
- BHIM ॲप (UPI आधारित पण वॉलेटसारखे वापरले जाते)

हे सर्व ॲप्स मोबाईलच्या माध्यमातून पैसे ठेवणे, पाठवणे, बिल भरणे आणि खरेदीसाठी वापरणे यासाठी वापरले जातात.

डिजिटल वॉलेट्सची वैशिष्ट्ये

1. तात्काळ पैसे पाठवणे आणि मिळवणे:

डिजिटल वॉलेटमुळे ग्राहक मोबाईलद्वारे एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात पैसे तात्काळ पाठवू किंवा प्राप्त करू शकतो. यामुळे रोख पैसे हाताळण्याची गरज कमी होते आणि व्यवहार जलद होतात.

2. घरबसल्या किंवा प्रवासात व्यवहार करण्याची सुविधा:

डिजिटल वॉलेट वापरल्यास बँकेत जाण्याची आवश्यकता नाही. मोबाईलच्या माध्यमातून ग्राहक सर्व व्यवहार सहज करता येतात. यात बँक व्यवहार, यूपीआय व्यवहार, ऑनलाइन खरेदी, बिल भरणे, तिकीट बुकिंग, रिचार्ज इत्यादी अनेक कामे करता येतात, ज्यामुळे वेळ आणि श्रम दोन्ही वाचतात.

3. सुरक्षितता:

डिजिटल वॉलेटमध्ये व्यवहार करताना गुप्त संकेतांक (PIN), वन-टाइम पासवर्ड (OTP), आणि एन्क्रिप्शन वापरले जाते. यामुळे फसवणुकीचा धोका कमी होतो आणि व्यवहार अधिक सुरक्षित होतात.

4. रोख पैसे कमी वापरणे:

डिजिटल वॉलेट वापरल्यामुळे ग्राहकाला रोख पैसे हातात ठेवण्याची गरज कमी पडते. यामुळे पैसे हरवण्याचा किंवा चोरी होण्याचा धोका कमी होतो, तसेच व्यवहार अधिक सोपे व सुरक्षित होतात.

5. बहुपयोगी पद्धत:

वॉलेटचा वापर फक्त खरेदीसाठी नाही तर बिल भरणे, मोबाईल रिचार्ज, तिकीट बुकिंग, मित्र किंवा कुटुंबीयांना पैसे पाठवणे आणि यूपीआय व्यवहार अशा अनेक कामांसाठी केला जाऊ शकतो. त्यामुळे वॉलेट बहुपयोगी आणि सर्वसमावेशक साधन ठरते.

6. सवलती आणि कॅशबॅक:

Paytm, PhonePe, Google Pay, Amazon Pay यांसारख्या डिजिटल वॉलेटमध्ये वेळोवेळी सवलती, ऑफर्स आणि कॅशबॅक मिळतात. यामुळे खरेदी अधिक फायदेशीर होते आणि ग्राहकांना आकर्षित करते.

7. व्यवहाराची स्पष्ट नोंद:

डिजिटल वॉलेटमध्ये प्रत्येक व्यवहाराची डिजिटल नोंद ठेवली जाते. त्यामुळे ग्राहकाला आपले आर्थिक व्यवहार तपासणे,

व्यवस्थापित करणे आणि भविष्यकाळासाठी अंदाज बांधणे सोपे होते.

8. लहान व मोठ्या रकमेचे व्यवहार:

डिजिटल वॉलेट लहान व्यवहारांसाठी तसेच मोठ्या व्यवहारांसाठी उपयुक्त आहे. त्यामुळे सामान्य ग्राहकांपासून व्यापारी आणि उद्योगापर्यंत सर्वांसाठी वॉलेट फायदेशीर ठरते.

9. अनेक बँक खात्यांशी जोडणी:

एकाच डिजिटल वॉलेटमध्ये ग्राहक विविध बँक खाती जोडून व्यवहार करू शकतो. यामुळे खात्यांमध्ये पैसे पाठवणे किंवा वजा करणे सहज शक्य होते आणि व्यवहार अधिक सुलभ होतात.

10. वेळेची बचत:

डिजिटल वॉलेटमुळे मोबाईलद्वारे ताबडतोब व्यवहार होतात आणि रोख पैसे हाताळण्याची गरज नाही. त्यामुळे ग्राहकांची वेळ मोठ्या प्रमाणात वाचते आणि व्यवहार जलद, सोपे व सुरक्षित होतात.

पैलू	UPI (Unified Payments Interface)	डिजिटल वॉलेट (Digital Wallet)
उद्देश / उपयोग	बँक खात्यांमध्ये ताबडतोब पैसे ट्रान्सफर करणे	मोबाईलद्वारे पैसे पाठवणे, खरेदी करणे, बिल भरणे, रिचार्ज, तिकीट बुकिंग
पैसे ट्रान्सफर गती	तत्काळ (Real-time)	तत्काळ
उपलब्ध वेळ	24x7	24x7

पैलू	UPI (Unified Payments Interface)	डिजिटल वॉलेट (Digital Wallet)
रोख पैसे	खाते असणे आवश्यक (पैसे थेट खात्यातून वजा होतात)	रोख पैसे कमी वापरणे, वॉलेटमध्ये रक्कम भरून व्यवहार करता येतो
सुरक्षितता	PIN, OTP, बँकेचे एनक्रिप्शन	PIN, OTP, एनक्रिप्शन, फसवणुकीपासून सुरक्षित
व्यवहाराची मर्यादा	बँकेच्या नियमांनुसार	वॉलेटमध्ये भरलेल्या रकमेइतकी; काही वेळा दैनिक/महिण्याची लिमिट
मुख्य फायदा	बँक खात्यातून थेट पैसे पाठवणे, सुलभ, कोणत्याही बँक खात्यास UPI ID द्वारे जोडता येते	बहुपयोगी: खरेदी, बिल भरणे, रिचार्ज, मित्र/कुटुंबीयांना पैसे पाठवणे; सवलती व कॅशबॅक मिळते
व्यवहाराची नोंद	प्रत्येक व्यवहार बँकेच्या स्टेटमेंटमध्ये दिसतो	प्रत्येक व्यवहार डिजिटल नोंद म्हणून वॉलेटमध्ये दिसतो
उपयोगकर्त्यांसाठी सुविधा	बँकिंग सोपे, पैसे ताबडतोब पाठवता येतात	घरबसल्या किंवा प्रवासात व्यवहार करता येतात; विविध बँक खाते लिंक करता येतात
उपयुक्तता	मुख्यतः पैसे	खरेदी, बिल पेमेंट, रिचार्ज,

पैलू	UPI (Unified Payments Interface)	डिजिटल वॉलेट (Digital Wallet)
	ट्रान्सफरसाठी	तिकीट बुकिंग, पैसे पाठवणे
विशेष टिप	BHIM, Google Pay, PhonePe, Paytm इ. UPI ॲप्स वापरले जातात	Paytm, PhonePe, Google Pay, Amazon Pay इ. डिजिटल वॉलेट वापरतात

:: संदर्भ ::

1) Books

1. O. P. Agarwal. Modern Banking of India. Himalaya Publishing House.
2. O. P. Agarwal. (2017). Banking and Insurance. Himalaya Publishing House.
3. Indian Institute of Banking and Finance. (2019). Digital Banking. Taxmann Publisher.
4. R. K. Uppal. (2020). Banking with Technology. New Century Publications, New Delhi.
5. M. Y. Khan. (2009). Indian Financial System. Tata McGraw Hill Publishing Company Ltd., New Delhi.
6. Indian Institute of Banking and Finance. Principles and Practices of Banking. IIBF Publication.
7. S. N. Maheshwari. (2021). Banking Law and Practice. Kalyani Publishers.
8. Gordon E. Natarajan. (2020). Banking Theory, Law and Practice. Himalaya Publishing House.
9. K. P. M. Sundharam. (2021). Money, Banking and International Trade. Sultan Chand & Sons.
10. M. Y. Khan & P. K. Jain. (2020). Financial Management. McGraw Hill.
11. I. M. Pandey. (2019). Financial Management. Vikas Publishing.

2) Reports / Institutional Publications

1. Reserve Bank of India. (2023). Report on Trend and Progress of Banking in India.
2. Reserve Bank of India. (2022). Monetary Policy Report. Mumbai.
3. State Bank of India. (2023). Annual Report.
4. National Payments Corporation of India. (2023). UPI Product Statistics and Reports.
5. World Bank. (2022). World Development Report: Finance for Development. Washington, DC.
6. International Monetary Fund. (2023). Global Financial Stability Report.
7. Bank for International Settlements. (2022). Annual Economic Report.

8. Ministry of Finance. (2023). Economic Survey of India. Government of India.

3) Digital Banking & Modern Trends Reports

1. Infosys. (2023). Finacle Digital Banking Report.
2. Accenture. (2022). Global Banking Consumer Study.
3. McKinsey & Company. (2023). Global Banking Annual Review.
4. Deloitte. (2023). Digital Banking Maturity Report.

4) Websites

1. Reserve Bank of India. <https://www.rbi.org.in>
2. National Payments Corporation of India. <https://www.npci.org.in>
3. Ministry of Finance. <https://www.indiabudget.gov.in>
4. World Bank. <https://www.worldbank.org>
5. Khan Academy. <https://www.khanacademy.org/economics-finance-domain/>
6. Indian Public Sector Banks – Official Websites